

ISSN: 2303-7342

educa

Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu

Godina VIII, br. 8

Mostar, septembar 2015.

Educa, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu

Godina VIII, br. 8

Izdavač: Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

Telefon: +387 36 514 205

Web: www.nf.unmo.ba

E-mail: educa@unmo.ba

Za izdavača: dr. sc. Asim Peco, dekan

Koordinator za izdavačku djelatnost: dr. sc. Maja Kazazić

Glavna urednica: dr. sc. Denisa Žujo Zekić

Lektor i korektor: mr. sc. Sanja Merzić

Tehnički urednik: mr. sc. Elmir Čatrnja

Naslovna strana: Salko M. Pezo, *Iz ciklusa reminiscencije, 2007.*

Štampa: IC Štamparija d.o.o Mostar

Za štampariju: Ibro Rahimić

Tiraž: 200

Redakcijski odbor: Denisa Žujo Zekić (glavna urednica), Maida Đapo (zamjenica glavne urednice), Majra Lalić, Sanja Merzić, Elmir Čatrnja, Jasmin Peco, Belma Duvnjak, Adi Palić, Dženita Huseinović, Amila Puzić, Esved Kajtaz

Redovni recenzentski odbor: dr. sc. Ekrem Čolakhodžić, mr. Mirsad Begović, dr. sc. Husejn Musić, dr. sc. Mile Ilić, dr. sc. Emina Ademović, dr. sc. Merima Jašarević, dr. sc. Munir Mehović, dr. sc. Dijana Hadžizukić, dr. sc. Elvira Dilberović, dr. sc. Jasna Bogdanović-Čurić, dr. sc. Spasenija Čeranić, dr.sc. Milenko Kundačina - Republika Srbija, dr. sc. Rifat Redžović - Republika Srbija, dr. sc. Velibor Spalević - Crna Gora, dr. sc. Maja Ljubetić - Republika Hrvatska, dr. sc. Zeliha Selamöglu Talas - Turska

Vanredni recenzentski odbor: dr. sc. Ivana Tomić Ferić - Republika Hrvatska, mr. Dražan Milas, dr. sc. Amira Turbić-Hadžagić, dr. sc. Alen Kalajdzija, dr. sc. Almir Popo, dr. sc. Rijad Novaković, dr. sc. Elvira Hadžiahmetović Jurida, dr. sc. Milenko Pikula

Sadržaj

PRIRODNE I MATEMATIČKE NAUKE

Cihan Dugun, Mehmet Fuat Gulhan, Merve Duruyurek, Zeliha Selamoglu, Mehmet Erman Erdemli
***in vitro* ANALYSES OF ANTIOXIDANT ACTIVITY OF EXTRACTS OF FIVE SELECTED PLANTS FROM NIGDE, TURKEY** 3

Sejit Bobar, Munir Mehović, Farzet Bikić
KVALITET PITKE VODE I SADRŽAJ RASTVORENOG KISEONIKA NA RAZLIČITIM IZVORIŠTIMA U GRADU MOSTARU 13

H. Halilović Sabina, Adrović Avdul
MORFOMETRIJSKE I MERISTIČKE RAZLIKE IZMEĐU MUŽJAKA I ŽENKI *AMEIURUS MELAS* IZ AKUMULACIONOG JEZERA MODRAC 21

Elmir Čatrnja
KARAKTERISTIČNA FUNKCIJA JEDNAČINE STURM-LIOUVILLEA SA PRETICANJEM UZ RAZDVOJENE GRANIČNE USLOVE 41

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE NAUKE

Merima Jašarević
IZMEĐU APOLOGIJE I TJESKOBNE TRAGIČNOG – UMJETNOST KAO (NE)MIRENJE SA SVIJETOM KVANTITETA I BRZINE 57

Rifat Redžović
ESENCIJA NAUČNO-ISTRAŽIVAČKOG PROCESA 69

Nedim Kebo
PORODICA I ŠKOLA – ČINIOCI RELIGIJSKO-EKOLOŠKOG ODGOJA I OBRAZOVANJA 81

Azemina Gubeljić RAD NEVLADINIH ORGANIZACIJA USMJERENIH NA EDUKACIJU, ZDRAVSTVENU I SOCIJALNU ZAŠTITU OMLADINE I DJECE S POTEŠKOĆAMA U RAZVOJU NA PODRUČJU MOSTARA	89
Čelebija Tikveša MORALNI ODGOJ U PORODICI – BITAN FAKTOR RAZVOJA POZITIVNE LIČNOSTI	105
Dijana Ivanišević POVEZANOST IZMEĐU ŽIVOTNOG ZADOVOLJSTVA I PUŠENJA KOD STUDENATA	111
Minja Klarić, Vildana Milavić UTJECAJ NIVOVA SAMOPOŠTOVANJA NA KONZUMIRANJE ALKOHOLA KOD ADOLESCENATA ...	123
Šahim Kahrimanović TERAPIJSKA ZAJEDNICA KAO MODEL OPORAVKA OD OVISNOSTI O DROGAMA	131
Nermin Mulaosmanović NASTAVNIK KAO FAKTOR MOTIVACIJE UČENIKA U NASTAVI	143
Elmida Burina DRŽAVLJANSTVO I IDENTITET U FUNKCIJI IZGRADNJE KVALITETNOG KOLEKTIVITETA EVROPSKE UNIJE	159
Damir Đedović, Adi Palić SOCIJALNO–STATUSNA OBILJEŽJA SPORTSKIH MENADŽERA U NOGOMETNIM KLUBOVIMA NA PODRUČJU HERCEGOVAČKO–NERETVANSKOG KANTONA	171

Jasmin Hodžić	
SINTAKSA KAO DIO PRAVOPIISA – PRAVOPIISNA	
SINTAKSA	181

KULTURA I MEDIJI

Sanjin Handžar, Ajla Batlak	
UTJECAJ TEHNOLOŠKOG NAPRETKA I DRUŠTVENIH	
MREŽA NA INTERPERSONALNU KOMUNIKACIJU	193

Lidija Vladić-Mandarić	
GLAZBENIČKA AKTIVNOST VLADE MILOŠEVIĆA	
(1901.–1990.) – PRILOG SKICI ZA PORTRET	205

UPUTSTVO AUTORIMA	219
--------------------------------	-----

PRIRODNE I MATEMATIČKE NAUKE

***in vitro* ANALYSES OF ANTIOXIDANT ACTIVITY OF EXTRACTS OF FIVE SELECTED PLANTS FROM NIGDE, TURKEY**

Cihan Dugun^{*}, Mehmet Fuat Gulhan^{**}, Merve Duruyurek^{*}, Zeliha Selamoglu^{*✉}, Mehmet Erman Erdemli^{***}

Abstract

Agrimonia eupatoria, *Lepidium sativum*, *Eruca vesicaria*, *Cichorium inthybus*, *Taraxacum officinale* are commonly consumed and naturally grown in Turkey, especially in Nigde region. The aim of our study was to investigate the antioxidant properties of five plant extracts by 1,1-diphenyl-2-picrylhydrazyl (DPPH) radical scavenging method, cupric reducing antioxidant capacity (CUPRAC) and reducing power assay *in vitro*. *Agrimonia eupatoria* showed the highest antioxidant activity compared to other samples using DPPH and CUPRAC assays. *Cichorium inthybus* showed good antioxidant activity in DPPH assay. *Eruca vesicaria* showed good antioxidant activity measured by CUPRAC assay and reducing power assay. *Lepidium sativum* showed good radical scavenging activity only when reducing power assay was used.

Key words: *antioxidant activity, in vitro analyses, DPPH, CUPRAC, reducing power assay*

INTRODUCTION

Generation of free radicals or reactive oxygen species (ROS) give rise to oxidative stress (Sabir, et al., 2013). Over production of ROS in human beings, by endogenous or external sources, such as smoking, pollutants, inflammation, radiation, organic solvents or pesticides, are causes of oxidative stress (Wang, et al., 2012). Oxidative stress plays an important role in chronic diseases, age-related degenerative diseases, heart disease, cancer and in the aging process (Çelik, Özyürek, Güçlü

---

^{*} Department of Biology, Faculty of Arts and Science, Nigde University, Nigde, 51200 Turkey

^{**} Department of Medicinal and Aromatic Plants Vocational School of Technical Sciences, Aksaray University, Aksaray, 51200 Turkey

^{***} Department of Biochemistry, Inonu University Faculty of Medicine, 44280 Malatya, Turkey

✉ e-mail: ztalas44@hotmail.com

& Apak, 2010). The free radicals may be eliminated with endogenous antioxidant systems such as superoxide dismutase, hydrogen peroxide and catalase. Antioxidants could also be found in various fruits and vegetables (Papetti, et al., 2006). Listed plants show antioxidant properties because they contain large amounts of phenolic compounds and flavonoids. Antioxidants have been shown to reduce the risk for chronic diseases, including cancer and cardiovascular diseases (Bursal & Köksal, 2011; Takashima, et al., 2012). *Agrimonia eupatoria*, *Lepidium sativum*, *Eruca vesicaria*, *Cichorium inthybus*, *Taraxacum officinale* are well known local vegetables and they are consumed daily in Nigde region (Ilahi, Samar, Khan & Ahmad, 2013). This study was designed to determine the antioxidant activities of extracts of *Agrimonia eupatoria*, *Lepidium sativum*, *Eruca vesicaria*, *Cichorium inthybus*, *Taraxacum officinale* *in vitro*. 1,1-diphenyl-2-picrylhydrazyl (DPPH) radical scavenging method, cupric reducing antioxidant capacity (CUPRAC) and reducing power assay have been used to determine antioxidant activity of these plant extracts. Antioxidant activities of plant extracts at different concentrations have been determined by *in vitro* analysis.

MATERIAL AND METHODS

Plant extracts

Wild plants were collected from Nigde region. Samples containing 10 g of wild plants were kept at -80 °C. Frozen samples were blended and homogenized in 100 ml of 1M phosphate buffer, pH 7.4, for 2 minutes.

These homogenized samples were filtered using filter paper (Whatman, 11 µm). Samples were stored at -20 °C until use (Costa, et al., 2012).

DPPH free radical scavenging activity

The free radical-scavenging activity of fruits was measured using the method described by Brand-Williams, Cuvelier, and Berset (1995), with modifications. 0.06 mM solution of DPPH was prepared with methanol. A methanol solution of the sample extracts at various concentrations (50 µl, 100 µl, 200 µl, 300 µl, 500 µl) was added to 2.5 ml of 0.06 mM methanolic solution of DPPH and allowed to stand for 30 min at 25 °C. The absorbance of the sample was measured at 517 nm against blank samples. A 0.1 mM solution of DPPH in methanol was used as control, whereas ascorbic acid was used as reference standard. All tests were performed in triplicate. Higher DPPH free radical scavenging activity is indicated with lower absorbance of the reaction mixture. A standard column was prepared using different concentrations of DPPH. The percent of DPPH decoloration of the

samples was calculated according to the formula:

$$\text{Antiradical activity} = \frac{A_{\text{blank}} - A_{\text{sample}}}{A_{\text{blank}}} \times 100.$$

Cupric reducing antioxidant capacity (CUPRAC)

The CUPRAC method was used according to Özyürek, 2010, with some modifications (Özyürek, et al., 2010). The CUPRAC method is based on the reduction of a Cu(II) complex by antioxidants, to the Cu(I). 10^{-2} M Cu(II) solution was prepared. To a test tube 1 ml of Cu(II), Nc and NH_4Ac (pH 7) buffer solutions were added. Antioxidant standard solution or samples (x ml) and H_2O (1-x) ml were added to the initial mixture to make the final volume of 4 ml. After 30 min of incubation, absorbance at 450 nm (A_{450}) was recorded against a reagent blank. The molar absorptivity for each antioxidant pertaining to the CUPRAC method was calculated from the absorbance.

Determination of reducing power

The reducing power of the extracted *Agrimonia eupatoria*, *Lepidium sativum*, *Eruca vesicaria*, *Cichorium inthybus* and *Taraxacum officinale* plant samples were determined according to the method of Oyaizu (1986), with modifications. To various concentrations of the plant extracts (10-100 $\mu\text{g}/\text{ml}$) we added 2.5 ml of 0.2 M phosphate buffer (pH 6.6) and 2.5 ml of 1% potassium ferricyanide solution before incubation for 30 min at 50 °C. After incubation 2.5 ml of 10% TCA was added to the reaction mixture. The content was then centrifuged at 6000 rpm for 10 min. Then, the absorbance of the reaction mixture was measured at 700 nm. Ascorbic acid (10-100 $\mu\text{g}/\text{ml}$) was used as positive control. Higher the absorbance of the reaction mixture greater is the reducing power.

RESULT AND DISCUSSION

Radical scavenging power

DPPH is a synthetic radical which is commonly used in in vitro determination of anti-radical activity. The obtained results of DPPH assay show that the radical scavenging activity of tested samples was dose-dependent. The extract of *Agrimonia eupatoria* showed the highest DPPH inhibition in comparison to other samples. Lower DPPH inhibition showed *Taraxacum officinale* and *Cichorium inthybus*. *Eruca vesicaria* and *Lepidium sativum* showed the lowest DPPH inhibition. The differences among *Agrimonia eupatoria*, *Lepidium sativum*, *Eruca vesicaria*, *Cichorium inthybus* and *Taraxacum officinale* are not significant when they were used

at low concentration (50–300 µl). The concentrations of 300 µl and 500 µl show significant difference. Results of DPPH assay are shown in table 1.

Reducing power

Antioxidant compounds cause the reduction of ferric (Fe^{3+}) form to the ferrous (Fe^{2+}) form because of their reductive capabilities. Prussian blue-colored complex is formed by adding FeCl_3 to the ferrous (Fe^{2+}) form. Therefore, reduction can be determined by measuring the formation of Perl's Prussian blue at 700 nm (Bursal & Köksal, 2011). A higher absorbance indicates a higher ferric reducing power.

As shown in table 3, ethanol extracts of *Agrimonia eupatoria*, *Lepidium sativum*, *Eruca vesicaria*, *Cichorium inthybus* and *Taraxacum officinale* showed increased ferric reducing power with the increased concentration of standard antioxidants. Among the extracted plants, *Agrimonia eupatoria* showed better activity in comparison to the other extracts. *Agrimonia eupatoria* is known to have antioxidant activity (Copland, et al., 2003; Venskutonis, Škėmaitė & Sivik, B., 2008). Also other extracts showed antioxidant activity. *Lepidium sativum*, *Eruca vesicaria*, *Cichorium inthybus* and *Taraxacum officinale* showed almost same reducing power (Hu & Kitts, 2005; Heimler, Isolani, Vignolini & Romani, 2009; Shirwaikar, Patel, Kamariya, Parmar & Khan, 2011).

Cupric reducing antioxidant capacity (CUPRAC)

CUPRAC assays have been used by many researchers to determine reducing power of antioxidant compounds (Özyürek, et al., 2010). This method is based on Cu^{2+} – Cu^+ reduction by antioxidants in the presence of neocuproine. In this assay, a higher absorbance indicates a higher cupric ions (Cu^{2+}) reducing power. According to results of the present study, reducing power of extracts of *Agrimonia eupatoria*, *Lepidium sativum*, *Eruca vesicaria*, *Cichorium inthybus* and *Taraxacum officinale* decreased in order of *A. eupatoria* > *T. officinale* > *E. vesicaria* > *C. inthybus* > *L. sativum*. Metal ions can cause lipid peroxidation that can produce free radicals and lipid peroxides (Velebný, Hřčkova & Königová, 2010). Therefore, metal chelating activity indicate antioxidant and antiradical properties. Decreased absorbance of the reaction mixture indicates higher metal chelating capability. Every extract showed decreasing absorbance, where *Agrimonia eupatoria* and *Taraxacum officinale* had the highest absorbance.

As a result of CUPRAC assay, *Agrimonia eupatoria* showed the highest absorbance, while the second best absorbance was shown by *Taraxacum officinale*. All samples showed antioxidant activity. The obtained results of CUPRAC assay are shown in table 2.

Table 1. Free radical scavenging activity using 1,1- Diphenyl-2-picrylhydrazyl radical (DPPH)

Sample	Concentration in assay μl	% age scavenging of DPPH radical $\pm$ S.E.M*
<i>Taraxacum officinale</i>	50	31,87 $\pm$ 0,5
	100	35,49 $\pm$ 0,3
	200	38,03 $\pm$ 0,4
	300	41,55 $\pm$ 0,6
	500	45,07 $\pm$ 0,5
<i>Agrimonia eupatoria</i>	50	35,70 $\pm$ 0,9
	100	46,51 $\pm$ 1
	200	51,55 $\pm$ 0,7
	300	58,11 $\pm$ 10
	500	62,65 $\pm$ 0,7
<i>Cichorium inthybus</i>	50	35,50 $\pm$ 0,7
	100	38,99 $\pm$ 0,5
	200	42,47 $\pm$ 0,6
	300	44,65 $\pm$ 0,5
	500	52,28 $\pm$ 0,9
<i>Eruca vesicaria</i>	50	33,94 $\pm$ 0,4
	100	35,77 $\pm$ 0,4
	200	38,29 $\pm$ 0,4
	300	41,18 $\pm$ 0,5
	500	42,61 $\pm$ 0,5
<i>Lepidium sativum</i>	50	34,24 $\pm$ 0,6
	100	38,11 $\pm$ 0,5
	200	38,30 $\pm$ 0,6
	300	39,51 $\pm$ 0,4
	500	41,83 $\pm$ 0,4
Ascorbic acid**	60	89,68 $\pm$ 0,16
	30	73,86 $\pm$ 0,09
	15	41,53 $\pm$ 0,05
	8	20,92 $\pm$ 0,03

*: Standard mean error. **: Standard antioxidant

Table 2. The absorbance of CUPRAC assay

	50 μl	100 μl	200 μl	300 μl	500 μl
<i>Taraxacum officinale</i>	0,91 $\pm$ 0,04 ^e	1,58 $\pm$ 0,03 ^d	2,00 $\pm$ 0,07 ^c	3,02 $\pm$ 0,03 ^b	4,40 $\pm$ 0,03 ^a
<i>Agrimonia eupatoria</i>	0,90 $\pm$ 0,02 ^e	1,51 $\pm$ 0,01 ^d	2,14 $\pm$ 0,01 ^c	3,17 $\pm$ 0,01 ^b	4,59 $\pm$ 0,02 ^a
<i>Cichorium inthybus</i>	0,46 $\pm$ 0,01 ^e	0,72 $\pm$ 0,01 ^d	1,04 $\pm$ 0,01 ^c	1,60 $\pm$ 0,02 ^b	2,47 $\pm$ 0,02 ^a
<i>Eruca vesicaria</i>	0,82 $\pm$ 0,02 ^e	1,27 $\pm$ 0,01 ^d	1,71 $\pm$ 0,01 ^c	2,34 $\pm$ 0,01 ^b	2,73 $\pm$ 0,01 ^a
<i>Lepidium sativum</i>	0,45 $\pm$ 0,01 ^e	0,74 $\pm$ 0,01 ^d	0,95 $\pm$ 0,01 ^c	1,42 $\pm$ 0,01 ^b	2,06 $\pm$ 0,01 ^a

Table 3. The absorbance of reducing power assay

	10 µl	25 µl	50 µl	75 µl	100 µl
<i>Taraxacum officinale</i>	0,400±0,03	0,701±0,03	1,401±0,07	1,405±0,03	1,428±0,04
<i>Agrimonia eupatoria</i>	0,390±0,02	0,689±0,02	1,408±0,01	1,438±0,01	1,498±0,01
<i>Cichorium inthybus</i>	0,363±0,02	0,684±0,01	1,39±0,01	1,395±0,01	1,415±0,02
<i>Eruca vesicaria</i>	0,389±0,01	0,696±0,01	1,424±0,02	1,425±0,01	1,445±0,01
<i>Lepidium sativum</i>	0,399±0,01	0,724±0,01	1,431±0,01	1,447±0,01	1,441±0,01
Ascorbic acid	0,497±0,02	0,957±0,05	1,453±0,03	1,670±0,05	1,896±0,03

The results of the absorbance of reducing power assay obtained are presented in table 3. All extracts showed antioxidant activity, with no significant difference.

In this study, all of the plant extracts demonstrated scavenging of stable 2,2-diphenyl-2-picrylhydrazyl (DPPH) radical, reducing ability of cupric ions (Cu^{2+}) and reducing power of Fe^{3+} . *Agrimonia eupatoria* showed the highest antioxidant activity among all samples. Other samples showed antioxidant activity respectively *Taraxacum officinale*, *Eruca vesicaria*, *Cichorium inthybus* and *Lepidium sativum*. There are previous reports available for the antioxidant activity of *Agrimonia eupatoria* (Copland, et al., 2003; Gião, Pereira, Fonseca, Pintado & Malcata, 2009; Gião, et al., 2012). It is supported by the study of Venskutonis, Škėmaitė & Ragažinskienė (2007), who studied radical scavenging capacity of *Agrimonia eupatoria* and *Agrimonia procera*. Both plants are good antioxidant agents against oxidative stress.

The antioxidant activities of plants depend on the amount of phenolic compounds they contain. In our study, extract of *Agrimonia eupatoria* has high antioxidant activity because of the presence of high amount of phenolic compounds. Hydroxyl groups, which are found in the chemical structure of phenolic compounds can provide components needed for a radical scavenger (Nahak & Sahu, 2010). Also in another study, *Agrimonia eupatoria* showed antioxidant activity of *covolvulus hystrix vahl* and its chemical properties were attributed to the high contents of phenolic compounds (El Raheim Mohammed Donia, et al., 2011). The relationship between the antioxidant activity and phenol content was supported by antioxidant and antibacterial activities of selected varieties of thai mango seed extract (Khammuang & Sarnthima, 2011). Our findings are supported by earlier reports that plants, which contain phenols, tannins and flavonoids have antioxidant activity (Ilahi, et al., 2013). In the present study, extract of *Agrimonia eupatoria*, *Lepidium sativum*, *Eruca vesicaria*, *Cichorium inthybus*, *Taraxacum officinale* showed antioxidant activities. The antioxidant potential can be predicted by high contents of phenolic compounds based on the previous studies. The reducing properties are generally dependent on

the presence of reductones, which have been shown to exert antioxidant activity by breaking the free radical chain by donating a hydrogen atom. The reducing capacity of *Agrimonia eupatoria*, *Lepidium sativum*, *Eruca vesicaria*, *Cichorium inthybus*, and *Taraxacum officinale* compared to standard ascorbic acid (10-100 µg/ml) at 700 nm are shown in table 3. Studied extracts showed antioxidant activity with no significant difference noticed. These results suggest that all samples have reducing power but not as efficient as standard ascorbic acid. It is inferred result of the present research study that among the five plants: *Agrimonia eupatoria*, *Lepidium sativum*, *Eruca vesicaria*, *Cichorium inthybus*, *Taraxacum officinale* the extract of *Agrimonia eupatoria* have showed highest potential antioxidant activity for scavenging 2,2- diphenyl-2-picrylhydrazyl (DPPH) radical and CUPRAC.

Acknowledgement The authors would like to thank Nuriye Bayrak, Ali Seker, Deniz Demirtaş for the support on this research.

LITERATURE

- Brand-Williams, W., Cuvelier, M. E., & Berset, C. (1995). Use of a free radical method to evaluate antioxidant activity. *LWT - Food Science and Technology*, 28, 25–30.
- Bursal, E., & Köksal, E. (2011). Evaluation of reducing power and radical scavenging activities of water and ethanol extracts from sumac (*Rhus coriaria* L.). *Food Research International*, 44, 2217–2221.
- Çelik, S. E., Özyürek, M., Güçlü, K., & Apak, R. (2010). Determination of antioxidants by a novel on-line HPLC-cupric reducing antioxidant capacity (CUPRAC) assay with post-column detection. *Analytica Chimica Acta*, 674, 79–88.
- Copland, A., Nahar, L., Tomlinson, C. T. M., Hamilton, V., Middleton, M., Kumarasamy, Y., et al. (2003). Antibacterial and free radical scavenging activity of the seeds of *Agrimonia eupatoria*. *Fitoterapia*, 74, 133–135.
- Costa, P., Gonçalves, S., Valentão, P., Andrade, P. B., Coelho, N., & Romano, A. (2012). *Thymus lotocephalus* wild plants and *in vitro* cultures produce different profiles of phenolic compounds with antioxidant activity. *Food Chemistry*, 135, 1253–1260.
- El Raheim Mohammed Donia, A., Alqasoumi, S. I., Awaad, A. S., & Cracker, L. (2011). Antioxidant activity of *Convolvulus hystrix* Vahl and its chemical constituents. *Pakistan journal of pharmaceutical sciences*, 24, 143–147.
- Gião, M. S., Gomes, S., Madureira, A. R., Faria, A., Pestana, D., Calhau, C., et al. (2012). Effect of *in vitro* digestion upon the antioxidant capacity of aque-

- ous extracts of *Agrimonia eupatoria*, *Rubus idaeus*, *Salvia* sp. and *Satureja montana*. *Food Chemistry*, 131, 761–767.
- Gião, M. S., Pereira, C. I., Fonseca, S. C., Pintado, M. E., & Malcata, F. X. (2009). Effect of particle size upon the extent of extraction of antioxidant power from the plants *Agrimonia eupatoria*, *Salvia* sp. and *Satureja montana*. *Food Chemistry*, 117, 412–416.
- Heimler, D., Isolani, L., Vignolini, P., & Romani, A. (2009). Polyphenol content and antiradical activity of *Cichorium intybus* L. from biodynamic and conventional farming. *Food Chemistry*, 114, 765–770.
- Hu, C., & Kitts, D. D. (2005). Dandelion (*Taraxacum officinale*) flower extract suppresses both reactive oxygen species and nitric oxide and prevents lipid oxidation *in vitro*. *Phytomedicine*, 12, 588–597.
- Ilahi, I., Samar, S., Khan, I., & Ahmad, I. (2013). *In vitro* antioxidant activities of four medicinal plants on the basis of DPPH free radical scavenging. *Pakistan journal of pharmaceutical sciences*, 26, 949–952.
- Khammuang, S., & Sarnthima, R. (2011). Antioxidant and antibacterial activities of selected varieties of thai mango seed extract. *Pakistan journal of pharmaceutical sciences*, 24, 37–42.
- Oyaizu, M. (1986). Studies on Products of Browning Reaction Antioxidative Activities of Products of Browning Reaction Prepared from Glucosamine. *The Japanese Journal of Nutrition and Dietetics*, 44, 307–315.
- Özyürek, M., Bektaşoğlu, B., Güçlü, K., Güngör, N., & Apak, R. (2010). A novel hydrogen peroxide scavenging assay of phenolics and flavonoids using cupric reducing antioxidant capacity (CUPRAC) methodology. *Journal of Food Composition and Analysis*, 23, 689–698.
- Papetti, A., Daglia, M., Grisoli, P., Dacarro, C., Gregotti, C., & Gazzani, G. (2006). Anti- and pro-oxidant activity of *Cichorium* genus vegetables and effect of thermal treatment in biological systems. *Food Chemistry*, 97, 157–165.
- Sabir, S., Tahir, K., Rashid, N., Naz, S., Masood, B., & Shah, M.A. (2013). Phytochemical and antioxidant studies of *Berberis lycium*. *Pakistan journal of pharmaceutical sciences*, 26, 1165–1172.
- Shirwaikar, A., Patel, B., Kamariya, Y., Parmar, V., & Khan, S. (2011). *In vitro* Free Radical Scavenging Potential of Defatted Ethanolic Extract of the Seeds of *Lepidium sativum* Linn. *Chinese Journal of Natural Medicines*, 9, 435–440.
- Takashima, M., Horie, M., Shichiri, M., Hagihara, Y., Yoshida, Y., & Niki, E. (2012). Assessment of antioxidant capacity for scavenging free radicals

in vitro: a rational basis and practical application. *Free radical biology & medicine*, 52, 1242–1252.

- Velebný, S., Hřčková, G., & Königová, A. (2010). Reduction of oxidative stress and liver injury following silymarin and praziquantel treatment in mice with *Mesocestoides vogae* (Cestoda) infection. *Parasitology International*, 59, 524–531.
- Venskutonis, P., Škėmaitė, M., & Ragažinskienė, O. (2007). Radical scavenging capacity of *Agrimonia eupatoria* and *Agrimonia procera*. *Fitoterapia*, 78, 166–168.
- Venskutonis, P. R., Škėmaitė, M., & Sivik, B. (2008). Assessment of radical scavenging capacity of *Agrimonia* extracts isolated by supercritical carbon dioxide. *The Journal of Supercritical Fluids*, 45, 231–237.
- Wang, Y., Yang, M., Lee, S. G., Davis, C. G., Koo, S. I., & Chun, O. K. (2012). Dietary total antioxidant capacity is associated with diet and plasma antioxidant status in healthy young adults. *Journal of the Academy of Nutrition and Dietetics*, 112, 1626–1635.

***in vitro* ISPITIVANJE ANTIOKSIDATIVNOG DJELOVANJA EKSTRAKATA PET ODABRANIH BILJAKA SA PODRUČJA NIGDE, TURSKA**

Sažetak

Agrimonia eupatoria, *Lepidium sativum*, *Eruca vesicaria*, *Cichorium inthybus*, *Taraxacum officinale* se najčešće konzumiraju i prirodno rastu u Turskoj, pogotovo na području Nigde. Naš cilj je bio istražiti antioksidativno djelovanje ekstrakata pet biljaka na osnovu praćenja sposobnosti hvatanja 1,1-difenil-2-pikrilhidrazil (DPPH) slobodnog radikala, određivanja sposobnosti redukcije bakar (II) iona (CUPRAC) i testa redukcijske snage *in vitro*. Između pet uzoraka, *Agrimonia eupatoria* pokazala je najveće antioksidativno djelovanje u poređenju sa rezultatima ostalih uzoraka dobivenih po metodama DPPH i CUPRAC. Rezultati DPPH testa pokazali su dobro antioksidativno djelovanje *Cichorium inthybus*. *Eruca vesicaria* pokazala je dobro antioksidativno djelovanje pomoću DPPH testa. *Lepidium sativum* pokazala je dobro antiradikalno djelovanje pomoću testa redukcijske snage.

Ključne riječi: *antioksidativno djelovanje, in vitro ispitivanje, DPPH, CUPRAC, test redukcijske snage*

KVALITET PITKE VODE I SADRŽAJ RASTVORENOG KISEONIKA NA RAZLIČITIM IZVORIŠTIMA U GRADU MOSTARU

Sejit Bobar*✉, Munir Mehović*, Farzet Bikić**

Sažetak

U ovom radu dajemo uvid u kvalitet voda izvorišta sa različitih lokaliteta koja se koriste za vodosnabdijevanje grada Mostara. Istraživanja su obuhvatila određivanje osnovnih fizičko-hemijskih parametara vode s ciljem da se što realnije procijeni prirodno stanje svakog izvora. Također, rad se bavio određivanjem sadržaja rastvorenog kiseonika na različitim lokalitetima, s obzirom da sadržaj i raspodjelu rastvorenog kiseonika uslovljavaju hidrološki, geografski, klimatski i drugi faktori. Rezultati istraživanja su pokazali određene varijacije od lokaliteta do lokaliteta. Najniži nivo rastvorenog kiseonika je utvrđen na lokalitetu Blagaja, a najviši nivo rastvorenog kiseonika je utvrđen na lokalitetu Studenac.

Ključne riječi: *pitka voda, rastvoreni kiseonik, amonijak, nitriti, nitrati*

UVOD

Izvanredne osobine prirodne vode, njezina obnova tokom hidrološkog ciklusa te mogućnost samoprečišćavanja omogućavaju relativno čiste i kvalitetne količine slatke vode za duži vremenski period. Ova teorija se nalazi u temeljima iluzije o neiscrpnosti vodnih resursa, koji su smatrani darom prirodnog okoliša. U takvim uvjetima, historijski i tradicijski, nastao je nemaran odnos prema korištenju vodnih resursa, te koncept minimalnih ulaganja za prečišćavanje otpadnih voda i uopće za zaštitu voda (Mayer, 2004).

Proteklih decenija stanje se drastično promijenilo. Ovakav nemaran odnos prema zaštiti vodnih resursa povlači za sobom i mnogo veće probleme koji se tiču rizika po zdravlje populacije korištenjem vode upitne kvalitete. U gradu Mostaru stanje

---

* Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

** Fakultet za metalurgiju i materijale Zenica

✉ e-mail: sejit.bobar@unmo.ba

vodosnabdijevanja kada je u pitanju količina i dostupnost pitke vode za stanovništvo te zaštita vodnih resursa utvrđivano je kroz različite projekte vodoprivrede BiH. Mnogo više podataka dobiveno je različitim istraživanjima u poslijeratnom periodu. Takva istraživanja obuhvatala su probleme koji se tiču kvaliteta podzemnih voda i izvorišta, a također su urađeni projekti zaštite izvorišta. U praksi, njihova zaštita u potpunosti nije implementirana, pa se kao potencijalni rizik za zdravlje stanovništva javljaju povremeni poremećaji u kvaliteti vode za piće. U gradu Mostaru, proizvodnja i kontrola kvaliteta pitke vode u izvorištima odakle se i crpi u vodovodne sisteme vrši se u Zavodu za javno zdravstvo Hercegovačko-neretvanskog kantona (ZZJZ HNK). Opći cilj ovog istraživanja bio je da se utvrdi kvalitet pitke vode u gradu Mostaru i napravi korelacija fizičko-hemijskih parametara pitke vode sa različitim lokalitetima izvorišta.

MATERIJAL I METODE

Uzorkovanje vode je vršeno na pet izvorišta koja se koriste za vodosnabdijevanje stanovništva grada Mostara, i to:

- Radobolja
- Studenac
- Salakovac
- Bošnjaci
- Blagaj

Način uzorkovanja pitke vode te metode koje su korištene pri analizi uzorka vode bile su u skladu sa smjernicama EU i važećim Pravilnikom o higijenskoj ispravnosti vode za piće (Sl. novine FBiH, 1994). Analize uzetih uzoraka vršene su u ZZJZ HNK prema standardnim metodama (World Health Organization (WHO), 1996; Environmental Protection Agency (EPA), 1999).

REZULTATI I DISKUSIJA

Rezultati ispitivanja definisanih parametara i sadržaja rastvorenog kiseonika na različitim izvorštima pitke vode u gradu Mostaru navedeni su u tabeli 1. U skladu sa zadacima istraživanja utvrđena je prostorna raspodjela rastvorenog kiseonika paralelno sa ostalim definiranim fizičko-hemijskim parametrima koji odražavaju stanje kvaliteta pitkih voda koje se koriste za vodosnabdijevanje grada Mostara. Raspodjela sadržaja rastvorenog kiseonika po lokalitetima predstavljena je dijagramom 1.

Tabela 1. Fizičko-hemijske karakteristike izvorišta pitkih voda u općini Mostar

Izvorište	Parametri								
	t ° C	pH	Rast.O ₂ mgO ₂ /l	KMnO ₄ mg/l	Amonijak mg/l	Nitriti mg/l	Nitrati mg/l	Hloridi mg/l	Sulfati mg/l
1. Radobolja	10	7,20	10,2	2,30	0,1620	0,1020	0,5620	2,5	12,20
2. Studenac	8	7,60	11,3	2,20	0,1720	0,1120	0,4780	3,0	14,00
3. Salakovac	9	7,40	10,4	2,31	0,1520	0,1041	0,5322	2,6	12,27
4. Bošnjaci	11	7,30	10,0	2,38	0,1020	0,1080	0,4204	4,2	16,5
5. Blagaj	12	7,40	9,6	4,26	0,1780	0,2140	0,6427	6,4	22,42

Temperatura vode

Temperatura vode je značajan parametar sa aspekta rastvorljivosti kiseonika i ostalih gasova iz vazduha u vodi. Mjerenje temperature u vodi važno je i za određivanje ostalih parametara, kao što su izračunavanje procenta zasićenja vode rastvorenim kiseonikom i izračunavanje različitih formih alkaliteta. Izmjerene vrijednosti temperature u vodi na različitim lokalitetima u općini Mostar blago su oscilirale od lokaliteta do lokaliteta. Minimalna vrijednost temperature u vodi je izmjerena na lokalitetu izvorišta Studenac i Salakovac i iznosila je 8°C, a maksimalna u izvorištu Bošnjaci i iznosila je 11°C. Ovako mala variranja vrijednosti temperatura od lokaliteta do lokaliteta su u korelaciji sa istraživanim različitim mjestima pitke vode.

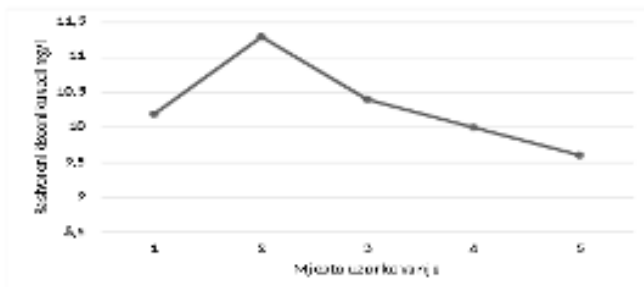
pH vrijednost

U izvorskim vodama vrijednost pH se kreće u granicama od 6,5 do 8 i uvijek su slabo alkalne zbog prisustva karbonata i bikarbonata. Vrijednost pH predstavlja trenutnu aktivnost vodoničnog jona. Primjetno odstupanje od normalne pH vrijednosti ukazuje na prisustvo jako kiselih ili jako alkalnih voda. Izmjerene vrijednosti pH u vodi na različitim lokalitetima u općini Mostar blago su varirale od lokaliteta do lokaliteta. Minimalna vrijednost pH u vodi je izmjerena na lokalitetu vrela Radobolja i iznosila je 7,20, a maksimalna u vrelu Studenac i iznosila je 7,60. Izmjerene vrijednosti pH su u korelaciji sa lokalitetom gdje se izvorište nalazi, što se može vidjeti iz dobijenih vrijednosti za svaki različiti lokalitet.

Rastvoreni kiseonik u vodi

Sadržaj rastvorenog kiseonika je jedan od najbitnijih pokazatelja kvaliteta vode. Njegova koncentracija u vodi zavisi kako od rastvorljivosti iz vazduha tako i od fotosintetske produkcije živog svijeta. Stepem zasićenosti vode kiseonikom direktno zavisi od temperaturnog režima. Na osnovu izmjerenih vrijednosti rastvorenog ki-

seonika po različitim lokalitetima može se uočiti da dobijene vrijednosti kiseonika inverzno koreliraju sa izmjerenim temperaturama. Na svim lokalitetima utvrđene su visoke koncentracije rastvorenog kiseonika, što je karakteristično za kraška izvorišta koja imaju veliku aeraciju.

Dijagram 1. Sadržaj rastvorenog kiseonika na različitim izvorištima u gradu Mostaru

Azotna jedinjenja u vodi

Amonij jon nastaje razgradnjom azotnih organskih supstanci pomoću enzima i amonifikacionih bakterija u određenim ekološkim uslovima. U koncentracijama u kojima se susreće u izvorskim vodama nije opasan po zdravlje, ali je poznato da je amonijak indikator zagađenja sirove vode i utječe negativno na miris i ukus vode. Nitriti predstavljaju kariku u ekološkom prometu azota kao međuprodukt mineralizacije, na jednoj strani, i denitrifikacije, na drugoj strani. Zajedno sa nitratima su važni zbog zdravstvenih problema koje mogu izazvati u koncentracijama većim od propisane vrijednosti.

Na osnovu izmjerenih vrijednosti azotnih jedinjenja na različitim lokalitetima, može se uočiti da su vrijednosti dosta niske, što je povoljno sa aspekta dobrog kvaliteta vode svih izvorišta.

Utrošak kalijevog permanganata

Utrošak KMnO_4 neposredan je način određivanja prisustva organskih tvari u vodi s obzirom da je on jako oksidacijsko sredstvo koje djeluje na organsku tvar. Organske tvari koje imaju tzv. huminsko porijeklo jednim dijelom su posljedica ispiranja tla. Organske tvari su također rezultat različitih bioloških procesa u vodi. Izmjerene vrijednosti utroška KMnO_4 u vodi na različitim lokalitetima u općini Mostar blago su izjednačene od lokaliteta do lokaliteta. Maksimalna vrijednost utroška KMnO_4 u vodi je izmjerena na lokalitetu izvorišta Blagaj i iznosila je 4,26 mg/l.

Hloridi i sulfati

Porijeklo hlorida i sulfata može biti iz tla, naročito tla određenog geološkog sastava ili tla u blizini mora (hloridi), ili u blizini vulkanskih aktivnosti, šumskih požara i rudnika (sumpora). Na osnovu izmjerenih vrijednosti hlorida i sulfata na različitim lokalitetima može se uočiti da su vrijednosti hlora dosta niske i ujednačene, izuzev lokaliteta Blagaj, gdje je i izmjerena najveća koncentracija koja iznosi 6,4 mg/l. Koncentracije sulfata dosta su ujednačene od lokaliteta do lokaliteta, izuzev lokaliteta Blagaj, gdje je izmjerena koncentracija od 22,24 mg/l.

ZAKLJUČCI

Na osnovu dobijenih rezultata istraživanja kvaliteta pitkih voda u izvorištima: Radobolja, Studenac, Salakovac, Bošnjaci i Blagaj, koja se koriste za snabdijevanje pitkom vodom stanovnika općine i grada Mostara, mogu se izvesti sljedeći zaključci:

1. U cjelokupnoj općini i gradu Mostaru vrše se redovne kontrole kvaliteta vode na izvorištima i u distribucijskoj mreži od strane ovlaštenih institucija. Kvalitet vode u istraživanim izvorištima (Radobolja, Studenac, Salakovac, Bošnjaci i Blagaj) ocijenjen je u skladu sa Pravilnikom o higijenskoj ispravnosti vode za piće (Sl. novine FBiH, 1994).
2. Opći pokazatelji kvaliteta pitkih voda (t, pH, el. provodljivost, utrošak KMnO_4 , rastvoreni kiseonik, amonijak, nitriti, nitrati, sulfati i hloridi) na svim izvorištima varirali su u uskim granicama, ovisno o geološkim i hidrološkim prilikama.
3. Razlike koje se javljaju u sadržaju pojedinih parametara u vodi na ispitivanim izvorištima lociranim na različitim lokalitetima jesu specifičnosti tih lokaliteta. Te specifičnosti su najvećim dijelom uslovljene različitim geološkim sastavom zemljišta kroz koji i protiče voda.
4. U promatranom periodu hemijski parametri u vodi tokom istraživanja kretali su se unutar dozvoljenih koncentracija.

Na temelju rezultata izvršenih analiza dolazimo do zaključka da stanovništvo općine Mostar koje konzumira vodu sa izvorištâ Radobolja, Studenac, Salakovac, Bošnjaci i Blagaj nije izloženo zdravstvenom riziku. Ipak, za ovakvu tvrdnju potrebno je izvršiti detaljnije, ciljno osmišljeno toksikološko istraživanje.

LITERATURA

Mayer, D. (2004). *Voda od nastanka do upotrebe*. Prosvjeta: Zagreb.

Environmental Protection Agency (1999). *Methods for Chemical Analysis of Water and Wastes*. Washington, U.S.: Office for Research and Development Washington DC.

World Health Organization (1996). *Guidelines for drinking-water quality*, second Ed., Vol. 2. WHO, Geneva.

Službene novine FBiH (1994). *Pravilnik o higijenskoj ispravnosti vode za piće*. Sarajevo: Sl. novine FBiH br. 40/10.

THE QUALITY OF DRINKING WATER AND DISSOLVED OXYGEN CONTENT AT DIFFERENT SPRING SITES IN THE CITY OF MOSTAR

Abstract

In this paper we will give an insight into the quality of drinking water sources from various sites used for water supply of City of Mostar. Researches included physicochemical of the determination of the basic parameters of water, with the aim of realistic assessment of the natural state of each source. Also, topic of the paper was to determine content of dissolved oxygen at various sites where the contents and distributions of dissolved oxygen are conditioned by hydrological, geographical, climatic and other factors.

Results of the research showed certain variations from one site to another. Lowest level of dissolved oxygen was determined at the site Blagaj, while the highest level was determined at the site Studenac.

Key words: *drinking water, dissolved oxygen, ammonium, nitrites, nitrates*

MORFOMETRIJSKE I MERISTIČKE RAZLIKE IZMEĐU MUŽJAKA I ŽENKI *AMEIURUS MELAS* IZ AKUMULACIONOG JEZERA MODRAC

H. Halilović Sabina*✉, Adrović Avdul*

Sažetak

Crni somić (američki somić) (*Ameiurus melas*, Rafinesque, 1820) pripada porodici *Ictaluridae* koja je autohtona u Americi, sa rasprostranjenjem od južne Kanade do Gvatemale. Prirodno stanište američkog somića je region Velikih jezera i sliva Misisipija u SAD-u. Aklimatizacija sjevernoameričkog patuljastog somića u Evropi počela je na kraju prošlog vijeka.

Poznato je sedam vrsta iz roda *Ameiurus*, i to četiri recentne i sedam izumrlih vrsta. U Evropi žive tri vrste američkog somića. Jedna od njih je vrsta crni somić *Ameiurus melas*. U jezeru Modrac je registrovan prije 7–8 godina. Još nije poznato odakle je unesen u jezero Modrac. Ova vrsta je široko rasprostranjena i u susjednim zemljama.

Cilj ovog rada je analiza temeljnih morfometrijskih i merističkih karakteristika na uzorku od 109 jedinki prikupljenom u akumulaciji jezera Modrac i utvrđivanje postojе li značajne razlike između mužjaka i ženki unutar same populacije, odnosno postoji li spolni dimorfizam. Ispitivana su 23 morfometrijska i 5 merističkih karaktera kod 46 mužjaka i 63 ženke. Testiranjem srednjih vrijednosti između mužjaka i ženki za svaki ispitivani parametar, utvrđeno je da su mužjaci statistički značajno većih vrijednosti za svaki morfometrijski karakter, osim za merističke karaktere.

Ključne riječi: američki somić, *Ameiurus melas*, morfometrijske karakteristike, merističke karakteristike, jezero Modrac

UVOD

Alohtone vrste riba su na različita područja dospjele namjernim ili nenamjernim unošenjem, i istovremeno su i glavni uzrok ugroženosti autohtonih ribljih zajednica. Kada se vrsta udomaći u nekom području uzrokujući promjene i ugrožavajući

*Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Tuzli
✉ e-mail: hhalilovicsabina@yahoo.com

biološku raznolikost, ona postaje invazivna. Novoadaptiranu vrstu je jako teško ukloniti iz staništa.

Negativan utjecaj na autohtone riblje zajednice ima američki somić (*Ameiurus melas*). Jedna je od najzastupljenijih neizvornih vrsta riba u evropskim slatkovodnim ekosistemima (Declerck i sar., 2002; Cucherousset i sar., 2006). Njegovoj invazivnosti se pripisuje brza prilagodba novonastalim uslovima života. Može se tvrditi da crni somić predstavlja više od 30% ribljeg bogatstva (Boet, 1980; Cucherousset i sar., 2006).

Crni somić (američki somić) je bentonska riba koja nastanjuje stajaće vode s mekim dnom supstrata (Keith i Allardi, 2001), a poznato je da njegova aktivnost stvara zamućenost (Braig i Johnson, 2003). Crni somić može utjecati na domaću faunu na tri različita načina.

Prvi način je da može izravno smatrati neke vrste plijenom, time smanjujući količinu raspoloživog plijena za domaće grabežljivce. Nadalje, crni somić može imati posredan efekat proizvodeći zamućenost vode, što može izmijeniti efikasnost hranjenja vizualnih grabežljivaca (Reid i sar., 1999; Utne-Palm, 2002). I na kraju, zbog svoje visoke lokalne brojnosti, ponašanje crnog somića može ometati prateće vrste i time negativno utjecati na ponašanja domaćih grabežljivaca u fazi hranjenja i utjecati na antipredatorsko ponašanje domaćeg plijena.

Introdukcija američkog somića (rod *Ameiurus*)

Većina vrsta sjevernoameričkih somova bila je u prošlosti razvrstana u dva roda – *Ictalurus* i *Ameiurus*. Oko 45 godina prije, američki ihtiolozi su ustanovili da ne postoje opravdani razlozi za takvu podjelu, pa su ranija dva roda spojena u jedinstven, koji je na osnovi povijesnog prioriteta nazvan *Ictalurus*. Naziv *Ictalurus* temelji se na američkom narodnom nazivu (catfish = riba-mačka; Fijan i sar., 1989).

Crni somić (*Ameiurus melas*, Rafinesque, 1820) je član porodice *Ictaluridae* koja sadrži vrste autohtone u Americi, rasprostranjene od južne Kanade do Gvatemale. Prirodno stanište američkog somića je region Velikih jezera i sliva Misisipija u SAD-u. Aklimatizacija sjevernoameričkog patuljastog somića u Evropi počela je na kraju prošlog vijeka. Prvo evropsko uvođenje desilo se 1871. godine u Francuskoj (Viver, 1951). Prema američkim podacima (Kendall, 1910) redovna isporuka ove vrste ribe započela je s prvom pošiljkom za Belgiju 1884. godine. Pojavljivanje ove vrste u Njemačkoj primjećeno je 1885. godine (Schindler, 1953). Njegovo daljnje širenje u Evropi dogodilo se s jedne strane iz Njemačke, a na drugoj strani iz daljnjih američkih uvoznih pošiljki. Porijeklo uvezene ribe bile su močvare u dolini rijeke Misisipi, gdje su vršena sakupljanja nakon povlačenja poplava. Većina uvezenih patuljastih somića identifikovana je kao *Ictalurus nebulosus*, međutim,

uvožen je takođe i *Ictalurus punctatus*, a vjerovatno je da je i *Ictalurus natalis* bio prisutan u pošiljkama (Wheeler, 1978).

Dugo vremena je patuljasti somić, koji je postao rasprostranjen u Evropi, uniformno navođen u literaturi kao *Ameiurus* (*Ameiurus nebulosus*), a kasnije kao *Ictalurus nebulosus* (Berg, 1949; Banarescu, 1964; Ladiges i Vogt, 1965; Berinkey, 1966). Prvi put pojavu vrste *Ictalurus melas* u Evropi prijavio je Redecke 1941. godine u Holandiji (Wheeler, 1978).

Početak 20. stoljeća uzgoj američkog somića započeo je i u ribnjacima Panonske nizije, odakle je dospio u slobodne vode Dunavskog, ali i Jadranskog sliva, kao što su Hutovo blato i Skadarsko jezero. Neki, pa i naši ihtiolozi su, iz nama nepoznatih razloga, naziv roda *Ictalurus* promijenili u *Ameiurus*, što se zadržalo sve do novijeg vremena (Vuković, 1982). Danas ova vrsta u slatkovodnim ekosistemima Evrope, pa i u BiH, naseljava sporotekuće i stajaće vode (Golub, 2007).

U jezeru Modrac američki somić je registrovan prije 7–8 godina (Hasić Dž., personalna komunikacija), ali nije poznato odakle je unesen. Ova vrsta je široko rasprostranjena i u susjednim zemljama. U Srbiji je prisutna u vodama Vojvodine i bazenu Morave (Simonović, 2001). U Hrvatskoj je također široko rasprostranjena (Mrakovčić, 2006). Ova vrsta također živi u vodama Slovenije, u dunavskom i jadranskom bazenu (Kryštufek i Janžeković, 1999). Američki somić ne nalazi se na Crvenoj listi (Crvenoj knjizi) IUCN, što znači da nije ugrožena vrsta.

Poznato je sedam vrsta iz roda *Ameiurus*, i to četiri žive i sedam izumrlih vrsta. U Evropi žive tri vrste američkog somića. Američki somići su omnivori. Brižni su roditelji, jer ikru odlažu u gnijezda i brinu se za mlade sve dok ne proplivaju ili dok ne dosegnu dužinu od oko 4 cm.

KLASIFIKACIJA: Red: *Siluriformes*, Porodica: *Ictaluridae*, Rod: *Ameiurus*, Vrsta: *Ameiurus melas*, Rafinesque 1820 Narodni naziv: Black bullhead (engleski), Bagre torito negro (španski), Porijeklo: Sjeverna Amerika, Temperatura: hladnovodna (8–20 °C), pH: 6,0–7,5

Slika 1. *Ameiurus melas*

Američki crni somić je slatkovodna riba koja pripada familiji *Ictaluridae*. Izgledom podsjeća na soma, ali ima masnu peraju i podrepna peraja mu nije spojena s repnom. Repno peraje je malo i jasno odvojeno od podrepnog. Broj zrakova u analnom peraju je između 17 i 21 (slika 1). Nazubljenja na zadnjoj ivici grudnog peraja su mala i skoro neprimjetna (ima ih oko 5–6). Ukupan broj branhiospina je uglavnom od 16 do 20. Trbušne peraje su smještene tačno na sredini trbuha. Tijelo i glava su podjednako crni i maslinasti sa gornje strane, prelazeći u bjeličastu ili žućkastu boju na dolje; brkovi na bradi su crni; membrana između zrakova u perajama je tamna, posebno u analnom peraju. Bokovi su sivi, a trbuh prljavo bijel. Koža mu je sluzava, nema krljušti. Glava mu je široka i velika i oko usta ima 8 brkova (slika 1). Dostigne težinu do pola kilograma, ali najčešći su primjerci do 20 dag. Maksimalno naraste do 45 cm, a živi do 13 godina. Rep mu je slabo rašljast, a peraje su više pravokutno zaobljene (Williams, 2002).

Cilj rada

Ova vrsta se izuzetno dobro prilagodila uslovima staništa u sporotekućim djelovima rijeka i potoka, kao i u močvarama, barama i kanalima Bosne i Hercegovine. U centar pažnje naših istraživanja postavili smo analizu temeljnih morfometrijskih i merističkih karakteristika na uzorku od 109 jedinki, prikupljenom u akumulaciji jezera Modrac i utvrdili postoje li statistički značajne razlike između mužjaka i ženki unutar same populacije, odnosno postoji li spolni dimorfizam.

Osnovni cilj ovog rada bio je utvrditi morfometrijske i merističke razlike između mužjaka i ženki vrste *Ameiurus melas*.

MATERIJAL I METODE

Metode koje smo koristili za ovo istraživanje su:

1. prikupljanje, fiksiranje i konzerviranje materijala (rad na terenu),
2. biometrijski metod (rad u laboratoriji PMF-a, Odsjek: Biologija),
3. matematičko-statistički metod.

S obzirom da su jedinke lovljene u vrijeme mrijesta, spolna determinacija je izvršena na osnovu gonada.

Prikupljanje, fiksiranje i konzerviranje materijala

Primjerke američkog somića prikupili smo i analizirali na lokalitetu jezera Modrac u mjesecu junu 2010. godine. Prilikom uzorkovanja korišteni su sljedeći ribolovni alati: mreže stajačice promjera oko 12, 14, 16 i 18 cm, dužine 80 i 120 m, te visine 2 i 4 m, i elektroribolovni agregat "ELT 61 II" - 300/500 V.

Nakon izlova, materijal smo fiksirali u 4% formaldehidu i na dalju obradu prenijeli u laboratoriju Odsjeka za biologiju Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Tuzli.

Urađena su morfometrijska mjerenja ihtimetrom i pomičnim mjerilom (Anderson i Neuron 1996), a ukupna i pojedinačna masa izmjerena je vagom Tehnica 1111 sa preciznošću mjerenja od $\pm 0,01$ g.

Tabela 1. Morfometrijski (1–24) i meristički (25–28) parametri

1.	Totalna dužina tijela	(TI)
2.	Dužina tijela bez C	(SI)
3.	Najveća visina tijela	(H)
4.	Najmanja visina tijela	(h)
5.	Dužina glave	(dužina glave)
6.	Predočni prostor	(pred O)
7.	Međuočni prostor	(inter O)
8.	Zaočni prostor	(za O)
9.	Dijametar oka	(D oka)
10.	Antedorzalno rastojanje	(ante D)
11.	Anteanalno rastojanje	(ante A)
12.	Anteventralno rastojanje	(ante V)
13.	Postdorzalno rastojanje	(post D)
14.	Postventralno rastojanje	(post V)
15.	Dužina repnog stabla	(duž RS)
16.	Dužina osnova leđnog peraja	(osnova D)
17.	Dužina osnove podrepnog peraja	(osnova A)
18.	Visina leđnog peraja	(vis D)
19.	Visina podrepnog peraja	(vis A)
20.	Dužina grudnog peraja	(dužina P)
21.	Dužina trbušnog peraja	(dužina V)
22.	Rastojanje između grudnog i trbušnog peraja	(rastojanje PV)
23.	Masa	(grami) (W)
24.	Broj zrakova u D	(D ng g)
25.	Broj zrakova u A	(A ng)
26.	Broj zrakova u P	(P ng g)
27.	Broj zrakova u V	(V ng)
28.	Broj branchiospina	(br BS)

Biometrijski metod

Biometrijski metod podrazumijeva mjerenje morfometrijskih karaktera i brojanje merističkih osobina. Svakoj jedinki je na elektronskoj vagi izmjerena totalna masa tijela (W). Zatim se pristupilo određivanju morfoloških i merističkih karaktera mužjaka i ženki. Morfometrijski karakteri označavaju proporcije tijela i pojedinih

dijelova tijela, a meristički karakteri se izražavaju brojem. Ispitivani morfometrijski i meristički parametri su prikazani u tabeli 1.

Metod statističke analize

Za prikupljene podatke koristili smo računarske programe Microsoft Excel i Statistics for Windows. Nakon unosa podataka o morfometrijsko-merističkim karakterima, uradili smo elementarnu statističku analizu (Petz, 2004). To znači da smo svakom karakteru utvrdili srednju vrijednost, raspon variranja, granice variranja minimalne i maksimalne (X_{min} i X_{max}), standardnu devijaciju (SD) i standardnu grešku (SE).

Analizirane su granice variranja morfoloških i merističkih karaktera. Sve (dužinske) tjelesne mjere izražene su u % u odnosu na standardnu dužinu tijela.

Za utvrđivanje značajnosti razlika između srednjih vrijednosti posmatranih parametara urađen je t-test za nezavisne uzorke.

REZULTATI

Morfološka i meristička analiza izvršena je na 109 jedinki (46 mužjaka i 63 ženke) koje su prikupljene na lokalitetu jezera Modrac.

Morfometrijski i meristički karakteri mužjaka vrste *Ameiurus melas*

U tabeli 2. dati su nalazi morfometrijskog i merističkog ispitivanja na uzorku od 46 mužjaka. Analiza ulova na ovom lokalitetu je pokazala sljedeće rezultate.

Obrada merističkih karaktera kod ovog poduzorka mužjaka dala je sljedeće rezultate: u dorzalnog peraju ima 1 negranati i 5–8 granatih žbica, a srednja vrijednost mu je 6,20.

1. 4 jedinke ili 8,69% su imale 5 granatih zrakova,
2. 30 jedinki (65,21%) je imalo 6 granatih zrakova,
3. 11 jedinki (23,91%) je imalo 7 granatih zrakova,
4. 1 (2,17%) jedinka je imala 8 granatih zrakova jedinki.

Kod analnog (podrepnog) peraja broj zrakova se kreće od 15 do 21 granatih, a srednja vrijednost mu je 18,02. Od toga:

1. 1 jedinka ili 2,17% je imala 15 zrakova u analnom peraju,
2. 4 jedinke ili 8,69% su imale 16,
3. 9 ili 19,56% jedinki je imalo 17,
4. 16 ili 34,78% jedinki je imalo 18,

5. 12 ili 26,08% jedinki je imalo 19,
6. 3 ili 6,52%, jedinki je imalo 20,
7. 1 jedinka ili 2,17% je imala 21 žbicu u analnom peraju.

Tabela 2. Morfometrijski i meristički karakteri mužjaka vrste *A. melas* na lokalitetu jezera Modrac N=63

	Varijable ♂♂	Granice variranja (cm)	Raspon (cm)	Xsr (cm)	% od dužine tijela bez repnog peraja	% od dužine glave
1	TI	12,2–24,5	12,3	21,22		
2	SI	10,5–20,5	10,0	17,13		
3	H-tijela	2,5–6,0	3,5	4,81	28,07	
4	dužina glave	2,0–5,5	3,5	4,29	25,04	
5	h tijela	1,7–2,9	1,2	2,31	13,48	
6	pre-O	0,5–2,1	1,6	1,68		39,16
7	inter-O	1,6–3,6	2,0	2,98		69,46
8	za-O	1,5–4,0	2,5	2,97		69,23
9	D-oka	0,3–0,7	0,4	0,52		12,12
10	ante D	4,0–9,3	5,3	7,26	42,38	
11	ante A	7,0–14,0	7,0	11,55	67,43	
12	ante V	5,3–11,3	6,0	9,11	53,18	
13	post D	7,6–16,8	9,2	13,21	77,11	
14	post-V	7,0–14,8	7,8	11,63	67,89	
15	duž RS	1,0–3,5	2,5	2,55	14,88	
16	osnova-D	0,8–2,2	1,4	1,67	9,74	
17	osnova-A	2,5–5,8	3,3	4,49	26,21	
18	vis-D	1,7–4,0	2,3	2,80		
19	vis-A	0,9–3,0	2,1	2,33		
20	dužina P	1,8–3,0	1,2	2,58		
21	dužina V	1,0–3,0	2,0	2,37		
22	rastojanje P-V	2,5–5,0	2,5	4,21	24,57	
23	Dng g	1–5,0–8,0	3,0	6,20		
24	Ang g	15,0–21,0	6,0	18,02		
25	Png g	1–5,0–9,0	4,0	7,02		
26	Vng g	7,0–8,0	1,0	7,98		
27	br BS	0	0	0		
28	Masa (grami)	31,0–236,7	205,7	167,48		

U pektoralnom (grudnom) peraju 1 je negranati, a 5–9 je granatih žbica sa srednjom vrijednosti od 7,02. Od ukupnog broja:

1. 2 ili 4,34% jedinki su imale 5 zrakova u grudnom peraju,
2. 11 ili 23,91% jedinki je imalo 6,
3. 19 ili 41,30% jedinki je imalo 7,

4. 12 ili 26,08% jedinki je imalo 8,
5. 2 ili 4,34% jedinki je imalo 9 zrakova u grudnom peraju

Broj zrakova u ventralnom (trbušnom) peraju iznosi 7,98, a granice variranja su od 7 do 8.

1. 1 ili 2,17% jedinki je imali 7 zrakova u trbušnom peraju, a
2. 45 ili 97,82% jedinki je imalo 8 zrakova.

Morfometrijski i meristički karakteri ženki vrste *Ameiurus melas*

U tabeli 3. prikazani su rezultati poduzorka 63 ženke vrste *Ameiurus melas*. Analiza ulova ovih jedinki pokazala je sljedeće rezultate.

Analiza merističkih karaktera kod ovog poduzorka ženki dala je sljedeće rezultate: u dorzalnom (leđnom) peraju ima jedan negranati i 5–6 granatih zrakova, a srednja vrijednost iznosi 5,98. Od toga

1. 2 jedinke ili 3,17% su imale 5 zrakova,
2. 61 jedinka ženki, odnosno 96,82% u dorzalnom peraju imale su 6 zrakova.

Kod analnog (podrepnog) peraja broj granatih zrakova kreće se od 17 do 23, a srednja vrijednost iznosi 19,00.

1. 27 jedinki ili 42,85% imalo je 17 zrakova,
2. 7 jedinki, tj. 11,11% je imalo 18 zrakova,
3. 8 jedinki ili 12,69% je imalo 19 zrakova,
4. 2 jedinke ili 3,17% su imale 21 zrak,
5. 2 jedinke ili 3,17% su imale 22 zraka, a
6. 17 jedinki ili 36,95% je imalo 23 zraka.

U pektoralnom (grudnom) peraju ima 1 negranati i 6–9 granatih zrakova, a srednja vrijednost iznosi 6,97.

1. 33 ili 52,38% su imale 6 zrakova u grudnom peraju,
2. 12 ili 19,04% je imalo 7 zrakova,
3. 4 ili 6,34% je imalo 8 zrakova, a
4. 14, tj. 22,22% je imalo 9 zrakova.

Broj zrakova u ventralnom (trbušnom) peraju je 7–8 granatih, a srednja vrijednost je 7,43.

1. 38 jedinki ili 60,31% imalo je 7 zrakova, a
2. 25, tj. 39,68% je imalo 8 zrakova.

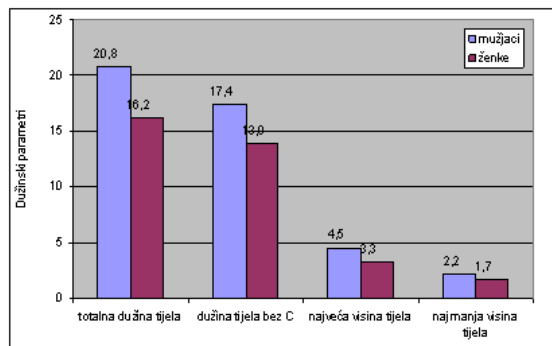
Brojanje branhiospina je pokazalo granicu variranja od 17 do 21, a srednja vrijednost ovog karaktera iznosi 18,84. Tako

1. 23 jedinke ili 36,50%, imaju 17 branhiospina
2. 10 jedinki ili 15,87% ima 18,
3. 4 jedinke ili 6,34% ima 19, a
4. 26 jedinki ili 41,26% ženki ima 21 branhiospinu.

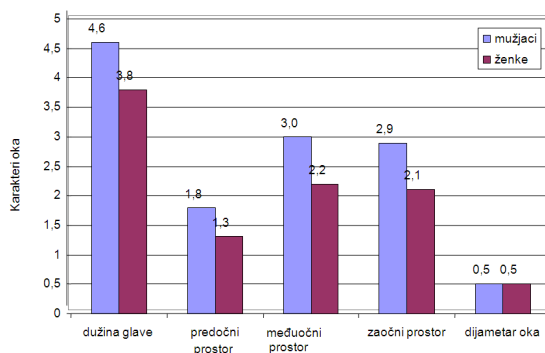
Tabela 3. Morfometrijski i meristički karakteri ženki vrste *Ameiurus melas* N=63

	Varijable ♀♀	Granice variranja (cm)	Raspon (cm)	Xsr (cm)	% od dužine tijela bez repnog peraja	% od dužine glave
1	TI	13,5–19,5	6	16,00		
2	SI	10,8–16,0	5,2	13,79		
3	H-tijela	2,1–8,7	6,6	3,06	22,18	
4	dužina glave	2,7–5,2	2,5	3,74	27,12	
5	h tijela	1,1–2,2	1,1	1,59	11,53	
6	pre-O	0,7–2,3	1,6	1,28		34,22
7	inter-O	1,5–2,9	1,4	2,15		57,48
8	za-O	1,4–2,8	1,4	1,97		52,67
9	D-oka	0,4–0,6	0,2	0,48		12,83
10	ante D	3,7–6,5	2,8	5,07	36,76	
11	ante A	6,5–10,5	4,0	8,70	63,08	
12	ante V	4,7–8,2	3,5	6,73	48,80	
13	post D	5,5–9,4	3,9	7,88	57,14	
14	post-V	4,8–9,2	4,4	7,47	54,16	
15	duž RS	1,3–3,2	1,9	2,37	17,18	
16	osnova D	0,6–1,7	1,1	1,10	7,97	
17	osnova-A	2,2–3,7	1,5	3,00	21,75	
18	vis-D	1,2–2,7	1,5	1,89		
19	vis-A	1,0–2,1	1,1	1,40		
20	dužina P	0,9–2,5	1,6	1,86		
21	dužina V	1,2–2,7	1,5	1,77		
22	rastojanje P-V	2,3–4,0	1,7	3,12	22,62	
23	Dng g	1–5,0–6,0	1,0	5,98		
24	Ang g	17,0–23,0	6,0	19,00		
25	Png g	1–6,0–9,0	3,0	6,97		
26	Vng g	7,0–8,0	1,0	7,43		
27	br BS	17,0–21,0	4,0	18,84		
28	Masa (grami)	23,5–88,5	65,0	59,15		

Iz dijagrama 1. se vidi da su dužinski parametri (totalna dužina tijela, dužina tijela bez C, najveća visina tijela i najmanja visina tijela) kod *Ameiurus sp.*, kod mužjaka, značajno većih srednjih vrijednosti, što se može pripisati djelomično spolnom dimorfizmu koji je prisutan kod ove vrste, ali i utjecaju ekoloških faktora.

Dijagram 1. Komparativni prikaz dužinskih parametara mužjaka i ženki *Ameiurus melas*

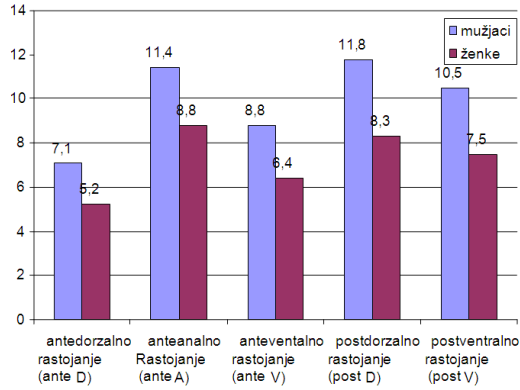
Dijagram 2. Parametri oka mužjaka i ženki kod *Ameiurus melas*

Iz dijagrama 2. se može vidjeti da su parametri oka kod ženki i mužjaka u prosjeku značajno različiti (tabela 4), osim dijametara oka koji je jednak i kod ženki i kod mužjaka.

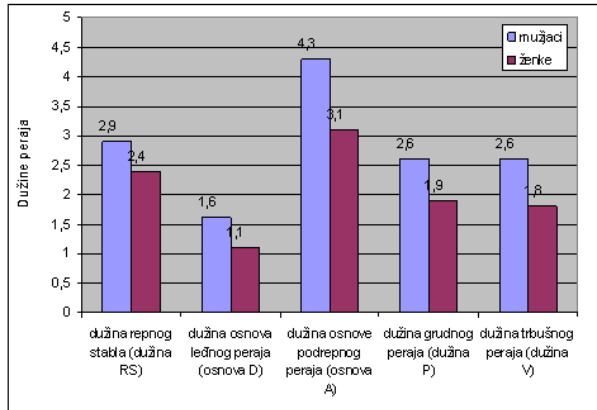
Dijagram 3. pokazuje da su i rastojanja (ante D, ante P, ante V, post D i post V) značajno manjih srednjih vrijednosti kod ženki nego kod mužjaka.

Dijagram 4. pokazuje prosječne vrijednosti za dužine peraja kod *Ameiurus melas* mužjaka i ženki. I ovdje se mogu uočiti značajne razlike između mužjaka i ženki kada su u pitanju ovi karakteri. Razlike su u korist mužjaka.

Kada su u pitanju meristički karakteri, već smo naglasili da izvršenim testiranjem srednjih vrijednosti ovih karaktera ne postoje statistički značajne razlike između mužjaka i ženki (tabela 4). Na dijagramu 5. se vidi da su ovi karakteri približno jednakih srednjih vrijednosti kod oba spola.

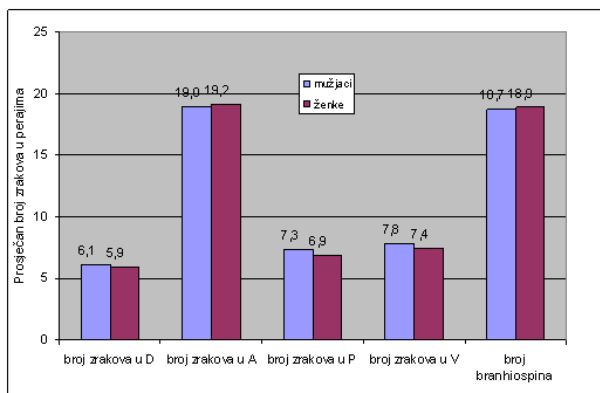

Dijagram 3. Rastojanja između peraja

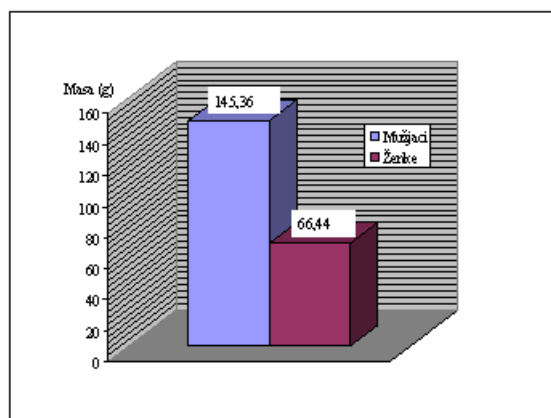

Dijagram 4. Dužine peraja mužjaka i ženki *Ameiurus melas*

Testiranjem srednjih vrijednosti između mužjaka i ženki za svaki ispitivani parametar, utvrđeno je da su mužjaci statistički značajno većih vrijednosti za svaki morfometrijski karakter, osim za merističke karaktere. Pretpostavljamo da je to zbog toga što su meristički karakteri pod većom kontrolom gena nego morfometrijski, ali su vjerovatno i rezultat spolnog dimorfizma. Faktori iz spoljne sredine ne utječu na broj zrakova u perajima, ali značajno utječu na formiranje i varijabilnost morfometrijskih karaktera. Spolnim dimorfizmom naziva se tjelesna razlika između mužjaka i ženke iste vrste. Razlike mogu biti u obliku tijela, boji ili veličini. Primjeri spolnog dimorfizma se mogu naći kod ogromnog broja životinjskih vrsta.

Dijagram 5. Broj zrakova u dorzalnom, analnom, grudnom i ventralnom peraju i broj branhiospina kod mužjaka i ženki *Ameiurus melas*

Dijagram 6. Prosječna masa jedinki *Ameiurus melas* prikupljenih u akumulaciji jezera Modrac (ženke su značajno manje tjelesne mase od mužjaka; t-test=12,49; df=146; p=0,000)

Na dijagramu 6. je komparativni prikaz tjelesne mase mužjaka i ženki *Ameiurus sp.*

Vidi se da je prosječna masa mužjaka jedinki *A. melas* bila značajno veća (tabela 4) u odnosu na ženke iste vrste. Prosječna masa mužjaka iznosila je 145,36 g, a prosječna masa ženki 66,44 g.

Tabela 4. Statistička značajnost razlika između srednjih vrijednosti morfometrijskih i merističkih razlika ženki i mužjaka kod *A. melas*

		Mušjaci	Ženke	t-test	df	p<0,05	N1	N2	SD1	SD2
		X1 GR 1	X2 GR 2							
1	TI	20,82	16,25	13,79	109	0,00	46	63	2,01	2,01
2	SI	17,42	13,98	12,61	109	0,00	46	63	1,52	1,80
3	H-tijela	4,48	3,21	8,65	109	0,00	46	63	0,70	1,06
4	dužina glave	4,57	3,77	7,45	109	0,00	46	63	0,64	0,66
5	h tijela	2,22	1,63	11,03	109	0,00	46	63	0,28	0,36
6	pre-O	1,80	1,30	7,73	109	0,00	46	63	0,34	0,44
7	inter-O	2,97	2,21	11,22	109	0,00	46	63	0,38	0,44
8	za-O	2,90	2,02	11,79	109	0,00	46	63	0,40	0,50
9	D-oka	0,54	0,48	5,64	109	0,00	46	63	0,07	0,05
10	ante D	7,11	5,20	13,37	109	0,00	46	63	0,76	0,97
11	ante A	11,42	8,86	12,62	109	0,00	46	63	1,19	1,28
12	ante V	8,81	6,87	11,00	109	0,00	46	63	1,09	1,05
13	post D	11,80	8,24	11,01	109	0,00	46	63	2,12	1,76
14	post-V	10,48	7,73	9,46	109	0,00	46	63	1,84	1,68
15	duž RS	2,86	2,40	5,27	109	0,00	46	63	0,58	0,49
16	osnova-D	1,59	1,11	10,64	109	0,00	46	63	0,26	0,29
17	osnova-A	4,26	3,07	14,06	109	0,00	46	63	0,53	0,50
18	vis-D	2,69	1,96	10,65	109	0,00	46	63	0,37	0,46
19	vis-A	2,26	1,46	12,81	109	0,00	46	63	0,39	0,37
20	dužina P	2,58	1,88	12,95	109	0,00	46	63	0,33	0,33
21	dužina V	2,40	1,78	10,84	109	0,00	46	63	0,35	0,34
22	rastojanje P-V	4,09	3,20	9,34	109	0,00	46	63	0,55	0,61
23	Dng g	I-6,11	6,00	1,78	109	0,08	46	63	0,48	0,24
24	Ang g	19,04	18,94	0,24	109	0,81	46	63	2,36	2,44
25	Png g	I-7,27	6,94	1,66	109	0,10	46	63	1,17	1,20
26	Vng g	7,81	7,46	4,54	109	0,00	46	63	0,39	0,53
27	br BS	18,73	18,84	- 0,30	109	0,77	46	63	1,75	1,79
28	Masa (grami)	145,36	66,44	12,49	109	0,00	46	63	43,28	31,76

DISKUSIJA

Varijable veličine i oblika jedinke izdvojene su primjenom metoda geometrijske morfometrije. Posmatranjem razlika između jedinki iste vrste, podijeljene su na dvije kategorije (na osnovu spola).

Na osnovu rezultata do kojih smo došli mjerenjem morfoloških i merističkih karaktera, možemo zaključiti da ukupna dužina svih jedinki *Ameiurus melas* iz jezera Modrac ima varijacije od 9,5 cm do 24,5 cm.

Kada se analiziraju podaci za najmanju visinu tijela ulovljenih primjeraka sa ispitivanog lokaliteta, dolazi se do sljedećih rezultata:

najmanja visina tijela je bila kod ženki i iznosila je 1,1 cm, a najveća kod mužjaka i iznosila je 2,9 cm. Što se tiče srednje vrijednosti, najmanja srednja vrijednost je kod ženki, i to 1,7 cm, a najveća kod mužjaka i iznosi 2,3 cm (tabele 2 i 3). Najveća visina tijela iznosi 28,07% ukupne dužine tijela bez C, a najmanja visina tijela kod mužjaka iznosi 13,47% ukupne dužine tijela bez C. Kod ženki su te vrijednosti nešto manje, pa najveća visina tijela iznosi 22,18%, a najmanja 11,53% dužine tijela bez C.

Dalja analiza ulovljenih jedinki se odnosila na ispitivanje karaktera na glavi. Ti karakteri su dužina glave, predočni prostor, međuočni prostor, zaočni prostor i dijametar oka. Mjerenja dužine glave su pokazala da je najmanja dužina glave 2 cm (kod oba spola), a najveća dužina glave je kod mužjaka, i to 5,5 cm. Prema podacima koje prezentiraju Popi i sar. (2006) dužina glave kod *Ameiurus melas* iznosila je 5,29 cm.

Najmanja srednja vrijednost za dužinu glave bila je kod ženki i iznosila je 3,8 cm, a najveća kod mužjaka–4,6 cm. Dužina glave zauzima 25,04% od ukupne dužine tijela bez C kod mužjaka, a kod ženki 11,53%.

Provedena mjerenja predočnog prostora pokazuju da najmanju vrijednost imaju ženke, i to 0,40 cm, a najveću mužjaci–2,6 cm. Srednja vrijednost najmanja je zapažena kod ženki, i iznosi 1,3 cm, a najveća kod mužjaka–1,8 cm. Predočni prostor zauzima procentualno kod ženki 24,32% ukupne dužine glave, a kod mužjaka 39,16%.

Najmanja i najveća vrijednost međuočnog prostora zabilježene su kod ženki, i iznosila su 1,10 cm i 4,00 cm. Najmanja srednja vrijednost iznosila je 2,2 cm kod ženki, a najveća 3,00 cm kod mužjaka. Interočni prostor iznosi 69,44% ukupne dužine glave mužjaka i 57,48% kod ženki.

Kod mjerenja zaočnog prostora najmanja vrijednost nađena je kod ženki i iznosila je 1,00 cm, a najveća kod mužjaka–4,00 cm. Najmanja srednja vrijednost utvrđena je kod ženki–2,1 cm, a najveća kod mužjaka i iznosi 2,9 cm. Ovaj prostor zauzima 69,23% prostora kod mužjaka i 52,67% kod ženki od ukupne dužine glave.

U mjerenju dijametara oka najmanja vrijednost od 0,3 cm nađena je i kod ženki i kod mužjaka, a najveća–0,7 cm nađena je kod mužjaka. Najmanju i najveću srednju vrijednost od 0,5 cm imale su i ženke i mužjaci. Dijametar oka zauzima 12,12% dužine glave mužjaka i 12,83% ženki.

Analizirajući dobijene podatke mjerenja antedorzalnog rastojanja pokazuje se da je najmanja vrijednost variranja nađena kod ženki (3,00 cm), a najveća vrijednost

zabilježena je kod mužjaka i iznosi 9,3 cm. Što se tiče srednje vrijednosti, najmanja je zabilježena kod ženki (5,2 cm), a najveća (7,1 cm) kod mužjaka. Antedorzalno rastojanje zauzima 42,38% od ukupne dužine tijela bez C kod mužjaka, a kod ženki 36,76%.

Mjereći anteanalno rastojanje na ulovljenim primjercima konstatovano je da najmanju vrijednost imaju ženke, i ona iznosi 5,00 cm, a najveću vrijednost mužjaci (14,00 cm). Najmanja srednja vrijednost imale su ženke, i ona je iznosila 8,8 cm, a najveću vrijednost od 11,4 cm imali su mužjaci. Ovo rastojanje iznosi 67,43% od ukupne dužine tijela bez C kod mužjaka, a kod ženki 63,08%.

Najmanje anteventralno rastojanje utvrđeno je kod ženki (3,80 cm), a najveće kod mužjaka (11,3 cm). Najmanja srednja vrijednost zabilježena je kod ženki i ona iznosi 6,9 cm, a najveća od 8,8 cm kod mužjaka. Anteventralno rastojanje također ima veći procenat kod mužjaka nego kod ženki (tabele 2 i 3).

Vrijednosti postdorzalnog rastojanja pokazuju da je najmanja vrijednost zabilježena kod ženki, i iznosila je 4,70 cm, a najveća od 16,8 cm kod mužjaka. Najmanja srednja vrijednost zabilježena je kod ženki, i iznosila je 8,8 cm, a najveća kod mužjaka i iznosila je 11,8 cm, dok to procentualno iznosi 77,11% kod mužjaka i 54,14% kod ženki.

Rezultati postventralnog rastojanja za ukupan broj uzoraka od 148 jedinki pokazuju da su najmanju vrijednost imale jedinke ženki (4,00 cm), a najveću vrijednost jedinke mužjaka (14,8 cm). Najmanja srednja vrijednost zabilježena je kod ženki i iznosi 7,5 cm, a najveća od 10,5 cm kod mužjaka. I ovo rastojanje je procentualno veće kod mužjaka u odnosu na ženke kada se iskazuje prema dužini tijela bez C (tabele 2 i 3).

Što se tiče dužine repnog stabla, ona se kretala u intervalu od 1,00 cm do 3,70 cm, a najmanja je zabilježena i kod mužjaka i kod ženki, dok je najveća je bila kod mužjaka. Najmanja srednja vrijednost od 2,4 cm bila je kod ženki, a najveća od 2,9 cm kod mužjaka. Mjerenjem dužine osnove leđnog peraja nađeno je da su najmanju vrijednost imale jedinke ženki (0,5 cm), a najveću vrijednost (2,2 cm) mužjaci. Najmanja srednja vrijednost bila je kod ženki i iznosila je 1,1 cm, a najveća srednja vrijednost od 1,6 cm kod mužjaka. Kod dužine osnove analnog peraja utvrđeno je da najmanju vrijednost (1,8 cm) imaju jedinke ženki, a najveću vrijednost (5,80 cm) mužjaci. Najmanja srednja vrijednost (3,1 cm) nađena je kod ženki, a najveća kod mužjaka (4,3 cm). Sagledavajući rezultate mjerenja visine leđnog peraja za jedinke sa lokaliteta jezera Modrac primjećuje se da su najmanju vrijednost visine leđnog peraja imale ženke, i to 1,1 cm, a najveću visinu leđnog peraja (4,00 cm) mužjaci. Najmanju srednju vrijednost visine leđnog peraja imaju

ženke i ona iznosi 2,00 cm, a najveću (2,7 cm) mužjaci. Visina leđnog peraja kod mužjaka iznosi 9,74% ukupne dužine tijela bez C, a kod ženki 7,97%.

Kod mjerenja visine analnog peraja granice variranja su bile od 0,5 cm do 3,1 cm i to najmanja vrijednost zabilježena je kod ženki, a najveća kod mužjaka. Najmanja srednja vrijednost od 1,5 cm zabilježena je kod ženki, a najveća od 2,3 cm kod mužjaka. Za dužinu grudnog peraja rezultati pokazuju da je najmanja vrijednost zabilježena kod ženki od 0,9 cm, a najveća kod mužjaka i iznosi 3,5 cm. Najmanja srednja vrijednost od 1,9 cm bila je kod ženki, a najveća kod mužjaka i iznosi 2,6 cm.

Što se tiče dužine trbušnih peraja dobijeni rezultati pokazuju da najmanju vrijednost imaju ženke od 0,8 cm, a najveću od 3,2 cm mužjaci. Najmanju srednju vrijednost imaju ženke i ona iznosi 1,8 cm, a najveću od 2,4 cm mužjaci.

Za morfološki karakter rastojanje između grudnih i trbušnih peraja kod ulovljenih primjeraka iz jezera Modrac izmjerena je najmanja veličina od 2,00 cm kod ženki, a najveća od 5,00 cm kod mužjaka. Najmanju srednju vrijednost od 3,2 cm imaju ženke, a najveću srednju vrijednost od 4,1 cm imaju mužjaci. Ovo rastojanje zauzima 24,57% kod mužjaka, a kod ženki 22,61% od ukupne dužine tijela bez C.

Od merističkih karaktera koje smo obuhvatili ovim istraživanjem provjeravani su sljedeći: broj negranatih i granatih zrakova u D, broj negranatih i granatih zrakova u A, broj negranatih i granatih zrakova u V, broj negranatih i granatih zrakova u P i broj branhiospina na prvom škržnom luku. Tako se broj zrakova u dorzalnog peraju kreće kod ženki I–5–7, a kod mužjaka I–5–8. Srednja vrijednost za sve jedinke je bila približno 6,00.

Za broj zrakova u analnom peraju zabilježeni su sljedeći rezultati: najmanji broj granatih zrakova (15) zabilježen je kod mužjaka, a najveći i kod ženki i kod mužjaka (23). Srednja vrijednost i za mužjake i za ženke je bila ista i iznosila je 19. Broj zrakova u grudnim perajama kretao se od I–5–9 i kod mužjaka i kod ženki. Srednja vrijednost bila je ista i za mužjake i za ženke (7,4).

Za meristički karakter–broj zrakova u trbušnim perajima (V) za primjerke iz jezera Modrac, nađeno je da su ženke imale najmanji broj zrakova 7, a mužjaci najveći broj zrakova 9. Na osnovu toga sve srednje vrijednosti su bile oko 8.

Kada je u pitanju broj branhiospina, utvrđeno je da se vrijednost ovog karaktera kretala u granicama od 17 do 21.

Prosječna masa mužjaka iznosila je 145,36 g a prosječna masa ženki 66,44 g, što znači da mužjaci imaju duplo veću masu od ženki.

Na osnovu analize morfoloških karaktera u našem istraživanju, utvrdili smo da mužjaci vrste *Ameiurus sp.* pokazuju dominantnost u morfologiji i obliku u odnosu na ženke. Kod 25 ispitivanih karaktera utvrđena je statistička značajnost

ovih razlika, a kod 4 karaktera ne postoji statistička značajnost. To se odnosi na merističke karaktere: na broj zrakova u dorzalnom peraju, broj zrakova u analnom peraju, u ventralnom peraju i u broju branhiospina (tabela 4).

ZAKLJUČAK

Testiranjem srednjih vrijednosti između mužjaka i ženki za svaki ispitivani parametar utvrđeno je da su mužjaci statistički značajno većih vrijednosti za svaki morfometrijski karakter, osim za merističke karaktere. Pretpostavljamo da je to zbog toga što su meristički katrakteri pod većom kontrolom gena nego morfometrijski, ali su vjerovatno i rezultat spolnog dimorfizma. Faktori iz spoljne sredine ne utječu na broj zrakova u perajima, ali značajno utječu na formiranje i varijabilnost morfometrijskih karaktera.

LITERATURA

- Banarescu, P. (1964). *Fauna Republici populare Romane, Vol. XIII: Pisces - Osteichtyes (Pești ganoizi și osoși)*. București: Editura Academiei Republicii Populare România.
- Berg, L. S. (1949). *Promyslovye ryb SSSR*. Moskva: Piščerprpmizdat.
- Berinke, L. (1966). Halak, Pisces. - Magyarország allatvilaga. *Fauna Hungariae* 20 (2), 139.
- Boet, P. (1980). L'alimentation du poison-chat (*Ictalurus melas*, Rafinesque, 1820) dans le lac de Creteil. *Annales de Limnologie* 16, 255–270.
- Braig, E. C. i Johnson, D. L. (2003). Impact of black Bullhead (*Ameiurus melas*) on turlidity in a diked wetland. *Hidrobiologia* 490, 11–21.
- Cucherousset, I., Paillisson, I. M., Carpatier, A., Eybert, M. M. C. i Olden, J. D. (2006). Habitat use of an artificial wetland by the invasive catfish *Ameiurus melas*. *Ecology of Freshwater Fish* 15, 589–596.
- Cvijanović, G. (2009). *Taksonomske i ekološke karakteristike crnog američkog patuljastog soma (Ameiurus melas, Rafinesque, 1820) u slivu reke Tise i mogućnost njegove ekonomske eksploatacije (Magistarska teza)*. Univerzitet u Beogradu.
- Declerck, S., Louette, G., De Bie, T. i De Meester, L. (2002). Patterns of diet overlap between populations of non-indigenous and native fishes in shallow ponds. *Journal of Fish Biology* 61, 1182–1197.
- Fijan, N., Petrinc, Z. i Đorđević, V. (1989). Taksonomija i proizvodnja sjeverno-američkih somova roda *Ictalurus*. *Ribarstvo Jugoslavije*, 44, 109–113.
- Ghittino, P. i Vigliani, E. (1975). Dificoltà di decollo della pescigattocoltura italiana. *Rivista Italiana di Piscicoltura e Ittiopatologia* 10, 45–51.

- Golub D., Tursi A., Carlucci R. i Dekić R. (2007). Ichthyofauna of the wetland ecosystem in the Bardacha area (Bosnia and Herzegovina). U: I. Buj, L. Zanella i M. Mrakovčić (ur.), *Book of Abstracts from XII European Congress of Ichthyology, Cavtat (Dubrovnik)* (str. 176). Cavtat (Dubrovnik): University of Zagreb.
- Keith, P. i Allardi, I. (2001). Atlas des poissons d'eau douce de France. *Patrimoines Naturels* 47, 1–387.
- Kendall, W. C. (1910). American catfishes: habits, culture and commercial importance. Appendix, Report of the U. S. Commissioner of Fisheries for 1908. Bureau of Fisheries Document No. 733, 39 pp., X Pls. Washington.
- Kryštufek, B. i Janžekovič, F. (1999). *Ključ za določanje vretenčarjev Slovenije*. Ljubljana: DZS.
- Kulenović, S. (1991). *Gračanica i okolina (antropogeografske i etnološke odlike)*. Tuzla: Muzej istočne Bosne.
- Ladiges, W. i Vogt, D. (1965). *Die Süßwasserfische Europas bis zum Ural und Kaspischen Meer*. Hamburg.
- Mrakovčić, M., Brigić A., Buj I., Čaleta M., Mustafić P. i Zanella D. (2006). *Crvena knjiga slatkovodnih riba Hrvatske*. Republika Hrvatska, Zagreb: Ministarstvo kulture, Državni zavod za zaštitu prirode.
- Popa L. O., Popa O. P., Pisciã E. I., Iftime A., Matacã S., Diaconu F. i Murariu D. (2006). The first record of *Perccottus glenii* Dybowski, 1877 (Pisces: Odonotobutidae) and *Ameiurus melas* Rafinesque, 1820 (Pisces: *Ictaluridae*) from the Romanian sector of the Danube. *Travaux du Muséum National d'Histoire Naturelle «Grigore Antipa»*, 49, 323–329
- Reid, S. M., Fox, M. G. i Whillans, T. H. (1999). Influence of turbidity on piscivory in largemouth bass (*Micropterus salmoides*). *Canadian Journal of Fisheries and Aquatic Sciences* 56, 1363–1369.
- Schindler, O. (1953). *Unsere Süßwasserfische*. Stuttgart: Franckh'sche Verlagshandlung.
- Simonović, P. (2001). *Ribe Srbije*. Beograd: NNK Internacional, Biološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Zavod za zaštitu prirode Srbije.
- Utne-Palm, A. C. (2002). Visual feeding of fish in a turbid environment: physical and behavioural aspects. *Marine and Freshwater Behaviour and Physiology* 35, 11–128.
- Viver, P. (1951). Poisons et crustacés d'eau douce acclimatés en France en eaux libres depuis le début du siècle. *Terre Vie* 98, 57–82.

- Vuković, T. (1982). Sistematika riba. U: *Slatkovodno ribarstvo, Ribozajednica – Jumena*, str. 99–168. Zagreb.
- Wheeler, A. (1978). *Ictalurus melas* (Rafinesque, 1820) and *Ictalurus nebulosus* (Lesueur, 1819): the North American catfish in Europe. *Journal of Fish Biology* 12, 435–439.
- Williams, J. D. (2002). *Field Guide to Fishes. National Audubon Society*. Revised Edition. New York: Alfred A. Knopf.

MORPHOMETRIC AND MERISTIC DIFFERENCES BETWEEN MALE AND FEMALE *AMEIURUS MELAS* IN THE ARTIFICIAL LAKE MODRAC

Abstract

Black bullhead (brown bullhead) (*Ameiurus melas*, Rafinesque, 1820) is a member of the family *Ictaluridae* which contains species native to America. It is spread from southern Canada to Guatemala. The natural habitat of the brown bullhead is the region of the Great Lakes and the Mississippi River basin in the United States. Acclimatization of North American dwarf catfish in Europe began at the end of the last century.

There are seven species of the genus *Ameiurus*, four live and three extinct species. In Europe, there are three types of brown bullhead. One of them is a kind of black bullhead *Ameiurus melas*. It is registered in lake Modrac seven or eight years ago. It is still unknown how it was brought to the lake Modrac. This species is widespread in all the neighboring countries. The aim of this paper is to analyze the basic morphometric and meristic characteristics on a sample of 109 specimens collected in the reservoir lakes Modrac and determine are there significant differences between males and females within the population, or is there sexual dimorphism. Twenty-three morphometric and five meristic characters were examined on forty-six males and sixty-three females. The mean value analysis between males and females for each test parameter found that males have significantly larger values for each morphometric character, except for meristic characters.

Key words: *Black bullhead, Ameiurus melas, morphometric characteristics, meristic characteristics, Modrac Lake*

KARAKTERISTIČNA FUNKCIJA JEDNAČINE STURM-LIOUVILLEA SA PRETICANJEM UZ RAZDVOJENE GRANIČNE USLOVE

Elmir Čatrnja*[✉]

Sažetak

U posljednje vrijeme došlo je do velikog napretka u teoriji direktnog i obrnutog problema tipa Sturm-Liouvillea sa raznim vrstama kašnjenja. U ovom radu ćemo posmatrati konstantno preticanje, te definisati diferencijalnu jednačinu tipa Sturm-Liouvillea sa konstantnim preticanjem pri razdvojenim graničnim uslovima. Pri tome ćemo konstruisati rješenje takve jednačine, te formirati njenu karakterističnu funkciju.

Ključne riječi: *Sturm-Liouvilleov problem, karakteristična funkcija, svojstvene vrijednosti, razdvojeni granični uslovi*

UVOD

Na segmentu $[0, \pi]$ posmatrat ćemo Sturm-Liouvilleovu jednačinu sa konstantnim preticanjem:

$$-y''(x) + q(x)y(x + \tau) = \lambda y(x), \quad (1)$$

pri čemu ćemo za potencijal $q(x)$ uzimati realnu funkciju iz $L_2[0, \pi]$ prostora. Za preticanje $\tau \in \mathbb{R}$ ćemo uzeti da vrijedi $\frac{\pi}{4} \leq \tau < \frac{\pi}{3}$.

Ovu jednačinu posmatrat ćemo uz mješovite granične uslove

$$y(x) \equiv 0, \text{ za } x \in [\pi, \pi + \tau] \quad (2)$$

$$y'(0) - hy(0) = 0. \quad (3)$$

Napomenimo da interes za diferencijalne jednačine sa pomjerenim argumentom vlada već dugi niz godina te da se određeni broj rezultata može naći već i u radovima iz prošlog vijeka (Èl'sgol'ts, 1966; Pikula, 1991; Norkin, 1972; Zverkin,

* Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

[✉] e-mail: elmir.catrnja@unmo.ba

A. M. et al., 1966). Međutim, do velikog pomaka u teoriji diferencijalnih jednačina tipa Sturm-Liouvillea dolazi u posljednjih nekoliko godina (Freiling i Yurko, 2012; Pikula, 1991; Pikula i Marjanović, 1996; Pikula i Marjanović, 1999). Napomenuli bismo, da svi ovi rezultati svoje početke nalaze u teoriji običnih diferencijalnih jednačina, o čemu govore Myshkis i Èl'sgol'ts (1967) te Freiling i Yurko (2001).

Rješenje jednačine

U ovom poglavlju konstruisat ćemo rješenje jednačine (1). U tu svrhu dokazat ćemo sljedeću teoremu.

Teorema 1. *Jednačina Sturm-Liouvillea sa preticanjem (1) zajedno sa graničnim uslovom $y(x) = 0$, $x \in [\pi, \pi + \tau]$ je ekvivalentna integralnoj jednačini Volterrinog tipa*

$$y(x) = \sin z(\pi - x) - \frac{1}{z} \int_x^{\pi} q(t) \sin z(x - t)y(t + \tau) dt, \quad (4)$$

Dokaz. Dokaz ćemo izvršiti metodom varijacije konstante. Napišimo jednačinu (1) u obliku:

$$y''(x) + \hat{\eta}y(x) = q(x)y(x + \tau). \quad (5)$$

Rješenje pripadajuće homogene jednačine

$$y''(x) + \hat{\eta}y(x) = 0$$

tražimo u obliku $y = e^{kx}$, odakle dobijamo karakterističnu jednačinu

$$-k^2 - \hat{\eta} = 0$$

čija su rješenja $k_1 = -\sqrt{\hat{\eta}}$ i $k_2 = \sqrt{\hat{\eta}}$ ili nakon što uvedemo smjenu $\hat{\eta} = z^2$

$$k_1 = -iz, \quad k_2 = iz,$$

sada je rješenje pripadajuće homogene jednačine:

$$y = C_1 e^{izx} + C_2 e^{-izx}.$$

Opće rješenje određujemo metodom varijacije konstante. Sada, smatrajući da su C_1 i C_2 funkcije po promjenljivoj x , diferenciranjem dobijamo

$$y'(x) = C_1'(x)e^{izx} + izC_1(x)e^{izx} + C_2'(x)e^{-izx} - izC_2(x)e^{-izx}.$$

Stavimo da je

$$C_1'(x)e^{izx} + C_2'(x)e^{-izx} = 0$$

i nađimo $y''(x)$, imamo

$$y''(x) = C_1'(x)ize^{izx} - C_1(x)z^2e^{izx} - C_2'(x)ize^{-izx} - C_2(x)z^2e^{-izx}.$$

Uvrštavajući u jednačinu (5) dobijamo:

$$-C_1'(x)ize^{izx} + izC_2'(x)e^{-izx} = q(x)y(x + \tau).$$

Riješimo sistem:

$$\begin{aligned} C_1'(x)e^{izx} + C_2'(x)e^{-izx} &= 0 \\ -C_1'(x)ize^{izx} + izC_2'(x)e^{-izx} &= q(x)y(x + \tau). \end{aligned}$$

Imamo:

$$\begin{aligned} D &= \begin{vmatrix} e^{izx} & e^{-izx} \\ -ize^{izx} & iz e^{-izx} \end{vmatrix} = 2iz, \\ D_{C_1'} &= \begin{vmatrix} 0 & e^{-izx} \\ q(x)y(x + \tau) & iz e^{-izx} \end{vmatrix} = -q(x)e^{-izx}y(x + \tau), \\ D_{C_2'} &= \begin{vmatrix} e^{izx} & 0 \\ -ize^{izx} & q(x)y(x + \tau) \end{vmatrix} = q(x)e^{izx}y(x + \tau). \end{aligned}$$

Sada je:

$$C_1'(x) = \frac{-q(x)e^{-izx}y(x + \tau)}{2iz},$$

pa je

$$C_1(x) = C_1 + \frac{1}{2iz} \int_x^\pi q(t)e^{-izt}y(t + \tau)dt.$$

Također je

$$C_2'(x) = \frac{q(x)e^{izx}y(x + \tau)}{2iz},$$

odnosno

$$C_2(x) = C_2 - \frac{1}{2iz} \int_x^\pi q(t) e^{izt} y(t + \tau) dt.$$

Dakle, rješenje jednačine je

$$y = \left(C_1 + \frac{1}{2iz} \int_x^\pi q(t) e^{-izt} y(t + \tau) dt \right) e^{izx} + \left(C_2 - \frac{1}{2iz} \int_x^\pi q(t) e^{izt} y(t + \tau) dt \right) e^{-izx}$$

Pošto je $y(\pi) = 0$ (iz (2)), to je

$$C_1 e^{iz\pi} + C_2 e^{-iz\pi} = 0,$$

tj.

$$C_2 = -C_1 e^{2iz\pi}.$$

Sada je

$$y = C_1 \left(e^{-izt} - e^{izt} e^{2iz\pi} \right) + \frac{1}{2iz} \left(\int_x^\pi q(t) e^{-izt+izx} y(t + \tau) dt - \int_x^\pi q(t) e^{izt-izx} y(t + \tau) dt \right).$$

Koristeći identitet

$$\sin x = \frac{e^{ix} - e^{-ix}}{2i}$$

konačno, uzimajući da je $C_1 = 1$, dobijamo

$$y(x) = \sin z(\pi - x) - \frac{1}{z} \int_x^\pi q(t) \sin z(x - t) y(t + \tau) dt.$$

Kreyszig (1978) je pokazao da Volterrina jednačina ima jedinstveno rješenje.

Da vrijedi i obrnuto, tj. da je dobijena integralna jednačina rješenje Sturm-Liouvilleove jednačine pokazuje se jednostavnim uvrštavanjem dobijenog rješenja u početnu diferencijalnu jednačinu.

Zaista, diferencirajući izraz dat sa (4) dva puta dobijamo

$$y(x) = \sin z(\pi - x) - \frac{1}{z} \int_x^\pi q(t) \sin zx \cos zt y(t + \tau) dt +$$

$$+ \frac{1}{z} \int_x^{\pi} q(t) \cos zx \sin zt y(t + \tau) dt.$$

$$y(x) = \sin z(\pi - x) - \sin zx \frac{1}{z} \int_x^{\pi} q(t) \cos zt y(t + \tau) dt + \\ + \cos zx \frac{1}{z} \int_x^{\pi} q(t) \sin zt y(t + \tau) dt.$$

$$y'(x) = -z \cos z(\pi - x) - \\ - \frac{1}{z} \sin zx q(x) \cos zxy(x + \tau, z) - \frac{1}{z} \cos zx \int_x^{\pi} q(t) \cos zt y(t + \tau) dt + \\ + \frac{1}{z} \cos zx q(x) \sin zxy(x + \tau, z) - \frac{1}{z} \sin zx \int_x^{\pi} q(t) \cos zty(t + \tau) dt,$$

tj.

$$y'(x) = -z \cos z(\pi - x) - \\ - \cos zx \int_x^{\pi} q(t) \cos zty(t + \tau) dt - \\ - \sin zx \int_x^{\pi} q(t) \sin zty(t + \tau) dt.$$

Sada je

$$y''(x) = -z^2 \sin z(\pi - x) - \\ + z \sin zx \int_x^{\pi} q(t) \cos zty(t + \tau) dt - \cos zx q(x) \cos zxy(x + \tau) - \\ - z \cos zx \int_x^{\pi} q(t) \sin zty(t + \tau) dt - \sin zx q(x) \sin zxy(x + \tau) =$$

$$\begin{aligned}
 &= -z^2 \sin z(\pi - x) - q(x)y(x + \tau) + \\
 &+ z \sin zx \int_x^\pi q(t) \cos zty(t + \tau)dt - \\
 &- z \cos zx \int_x^\pi q(t) \sin zty(t + \tau)dt = \\
 &= -z^2 \sin z(\pi - x) - q(x)y(x + \tau) + z \int_x^\pi q(t) \sin z(x - t)y(t + \tau)dt.
 \end{aligned}$$

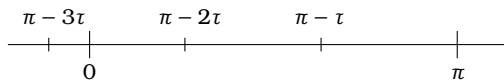
Uvrštavajući u (1) dobijamo identitet, čime smo dokazali i obrat.

□

Primijetimo da funkcija data sa (4) zavisi ne samo od x nego i od z , pa smo strogo gledano trebali pisati $y(x, z)$. Međutim, zbog jednostavnijeg zapisivanja izostavljat ćemo promjenjivu z kad god je to moguće i gdje ne utječe na razmatranje.

Nađimo rješenje jednačine (4) koristeći se metodom koraka, koju je Vladičić (2013) koristio za slučaj konstantnog kašnjenja uz Dirichletove granične uslove.

Pošto je $\tau \in \left[\frac{\pi}{4}, \frac{\pi}{3}\right)$ možemo naći $k_0 \in \mathbb{N}$ takvo da je $k_0\tau < \pi \leq (k_0 + 1)\tau$, preciznije $k_0 = 3$. Izvršimo podjelu segmenta $[0, \pi]$ kao što je prikazano

Posmatrajmo sada sljedeće slučajeve,

- $x \in [\pi - \tau, \pi]$. Prema postavci problema je $y(x) \equiv 0$ za $x \in [\pi, \pi + \tau]$, pa je $y(x + \tau) \equiv 0$, za $x \in [\pi - \tau, \pi]$. Sada je integral u jednačini (4) dobijene u prethodnoj teoremi jednak nuli, pa je

$$\begin{aligned}
 y(x) &= \sin z(\pi - x) - \frac{1}{z} \int_x^\pi q(t) \sin z(x - t)y(t + \tau)dt. \\
 &= \sin z(\pi - x)
 \end{aligned}$$

2. $x \in [\pi - 2\tau, \pi - \tau)$.

$$\begin{aligned} y(x) &= \sin z(\pi - x) - \frac{1}{z} \int_x^\pi q(t) \sin z(x - t)y(t + \tau)dt = \\ &= \sin z(\pi - x) - \frac{1}{z} \int_x^{\pi-\tau} q(t) \sin z(x - t)y(t + \tau)dt - \\ &\quad - \frac{1}{z} \int_{\pi-\tau}^\pi q(t) \sin z(x - t)y(t + \tau)dt \end{aligned}$$

Kao i u prethodnom koraku drugi integral je jednak nuli, a u prvom integralu iskoristit ćemo rezultat prvog koraka, pa imamo:

$$y(x) = \sin z(\pi - x) - \frac{1}{z} \int_x^{\pi-\tau} q(t) \sin z(x - t) \sin z(\pi - t - \tau)dt.$$

3. $x \in [\pi - 3\tau, \pi - 2\tau)$.

$$\begin{aligned} y(x) &= \sin z(\pi - x) - \frac{1}{z} \int_x^\pi q(t) \sin z(x - t)y(t + \tau)dt = \\ &= \sin z(\pi - x) - \frac{1}{z} \int_x^{\pi-2\tau} q(t) \sin z(x - t)y(t + \tau)dt - \\ &\quad - \frac{1}{z} \int_{\pi-2\tau}^{\pi-\tau} q(t) \sin z(x - t)y(t + \tau)dt - \\ &\quad - \frac{1}{z} \int_{\pi-\tau}^\pi q(t) \sin z(x - t)y(t + \tau)dt. \end{aligned}$$

Zadnji integral je kao i dosada jednak nuli. Posmatrajmo prvi integral. Kako t ide skupom $[x, \pi - 2\tau]$, to $t + \tau$ ide skupom $[x + \tau, \pi - \tau]$. Dakle, u izrazu $y(t + \tau)$ promjenjiva ide skupom $(\pi - 2\tau, \pi - \tau]$, pa možemo iskoristiti rezultat drugog koraka. Dobijamo:

$$\begin{aligned}
 & \frac{1}{z} \int_x^{\pi-2\tau} q(t) \sin z(x-t)y(t+\tau)dt = \\
 & = \frac{1}{z} \int_x^{\pi-2\tau} q(t) \sin z(x-t) \left(C_1 \sin z(\pi-t-\tau) - \right. \\
 & \quad \left. - \frac{C_1}{z} \int_{t+\tau}^{\pi-\tau} q(t_1) \sin z(t+\tau-t_1) \sin z(\pi-t_1\tau) dt_1 \right) dt = \\
 & = \frac{C_1}{z} \int_x^{\pi-2\tau} q(t) \sin z(\pi-t-\tau) \sin z(x-t) dt - \\
 & \quad - \frac{C_1}{z^2} \int_x^{\pi-2\tau} \int_{t+\tau}^{\pi-\tau} q(t)q(t_1) \sin z(t+\tau-t_1) \sin z(\pi-t_1-\tau) \sin z(x-t) dt_1 dt
 \end{aligned}$$

U drugom integralu kako t ide skupom $[\pi - 2\tau, \pi - \tau]$, $t + \tau$ ide skupom $[\pi - \tau, \pi]$. Dakle, u izrazu $y(t + \tau)$ promjenjiva ide skupom $[\pi - \tau, \pi]$, pa možemo iskoristiti rezultat prvog koraka i dobijamo:

$$\begin{aligned}
 \frac{1}{z} \int_{\pi-2\tau}^{\pi-\tau} q(t) \sin z(x-t)y(t+\tau)dt &= C_1 \int_{\pi-2\tau}^{\pi-\tau} q(t) \sin z(x-t) \cos z(\pi-t-\tau)dt + \\
 &+ \frac{C_1}{z} \int_{\pi-2\tau}^{\pi-\tau} q(t) \sin z(x-t) \sin z(\pi-t-\tau)dt.
 \end{aligned}$$

Sada je

$$\begin{aligned}
 y(x) &= \sin z(\pi-x) + \frac{1}{z} \int_{\pi-2\tau}^{\pi-\tau} q(t) \sin z(x-t) \sin z(\pi-t-\tau)dt. \\
 & - \frac{1}{z^2} \int_x^{\pi-2\tau} \int_{t+\tau}^{\pi-\tau} q(t)q(t_1) \sin z(t+\tau-t_1) \sin z(\pi-t_1-\tau) \sin z(x-t) dt_1 dt
 \end{aligned}$$

Sada je posljednjim izrazom dato rješenje jednačine na cijelom segmentu $[0, \pi]$.

Primijetimo, također, da je gornje rješenje moguće napisati u obliku

$$y(x) = y_0(x) + y_1(x) + y_2(x),$$

pri čemu je

$$y_0(x) = \sin z(\pi - x), \quad x \leq \pi,$$

a $y_k(x)$, $k \in \{1, 2\}$ su dati rekurzivno izrazom

$$y_k(x) = \begin{cases} \frac{-1}{z} \int_x^{\pi - k\tau} \sin z(x - t)q(t)y_{k-1}(t + \tau) dt, & x \leq \pi - k\tau \\ 0, & x > \pi - k\tau \end{cases}$$

Karakteristična funkcija

Navedimo prvo dvije definicije i teoremu koja daje vezu između njih.

Definicija 1. Sa L_τ označimo operator definisan sa (1), (2) i (3), tj. operator

$$L_\tau(y(x)) := -y''(x) + q(x)y(x + \tau).$$

Definicija 2. Ako je skup svojstvenih vrijednosti operatora L_τ identičan skupu nula funkcije F , tada funkciju F zovemo karakteristična funkcija operatora L_τ .

Teorem 2. $\lambda = z^2$ je svojstvena vrijednost operatora L_τ ako i samo ako je $F(z) = 0$.

Određimo sada karakterističnu funkciju operatora L_τ .

Rješenja jednačine (1) pored uslova $y(x) = 0$, $x \in [\pi, \pi + \tau]$ trebaju zadovoljavati i uslov (3). Pošto je:

$$y'(x) = -z \cos z(\pi - x) + \int_{\pi - 2\tau}^{\pi - \tau} q(t) \cos z(x - t) \sin z(\pi - t - \tau) dt -$$

$$- \frac{1}{z} \int_x^{\pi-2\tau} \int_{t+\tau}^{\pi-\tau} q(t)q(t_1) \sin z(t + \tau - t_1) \sin z(\pi - t_1 - \tau) \cos z(x - t) dt_1 dt$$

imamo da je:

$$\begin{aligned} y(0) &= \sin z(\pi - 0) + \frac{1}{z} \int_{\pi-2\tau}^{\pi-\tau} q(t) \sin z(0 - t) \sin z(\pi - t - \tau) dt - \\ &- \frac{1}{z^2} \int_0^{\pi-2\tau} \int_{t+\tau}^{\pi-\tau} q(t)q(t_1) \sin z(t + \tau - t_1) \sin z(\pi - t_1 - \tau) \sin z(0 - t) dt_1 dt = \\ &= \sin z\pi - \frac{1}{z} \int_{\pi-2\tau}^{\pi-\tau} q(t) \sin zt \sin z(\pi - t - \tau) dt + \\ &+ \frac{1}{z^2} \int_0^{\pi-2\tau} \int_{t+\tau}^{\pi-\tau} q(t)q(t_1) \sin z(t + \tau - t_1) \sin z(\pi - t_1 - \tau) \sin zt dt_1 dt \end{aligned}$$

i

$$\begin{aligned} y'(0) &= -z \cos z\pi + \int_{\pi-2\tau}^{\pi-\tau} q(t) \cos zt \sin z(\pi - t - \tau) dt - \\ &- \frac{1}{z} \int_0^{\pi-2\tau} \int_{t+\tau}^{\pi-\tau} q(t)q(t_1) \sin z(t + \tau - t_1) \sin z(\pi - t_1 - \tau) \cos zt dt_1 dt \end{aligned}$$

Uvrštavajući u (3) dobijamo jednakost:

$$\begin{aligned} &- z \cos z\pi + \int_{\pi-2\tau}^{\pi-\tau} q(t) \cos zt \sin z(\pi - t - \tau) dt - \\ &- \frac{1}{z} \int_0^{\pi-2\tau} \int_{t+\tau}^{\pi-\tau} q(t)q(t_1) \sin z(t + \tau - t_1) \sin z(\pi - t_1 - \tau) \cos zt dt_1 dt = \\ &= h \left(\sin z\pi - \frac{1}{z} \int_{\pi-2\tau}^{\pi-\tau} q(t) \sin zt \sin z(\pi - t - \tau) dt + \right. \end{aligned}$$

$$\left. + \frac{1}{z^2} \int_0^{\pi-2\tau} \int_{t+\tau}^{\pi-\tau} q(t)q(t_1) \sin z(t+\tau-t_1) \sin z(\pi-t_1-\tau) \sin zt dt_1 dt \right)$$

Sređivajući gornji izraz i dijeleći ga sa z zaključujemo da je funkcija

$$\begin{aligned} F(z) = & \cos z\pi + \frac{h}{z} \sin z\pi + \frac{1}{z} \int_0^{\pi-\tau} q(t) \sin zt \sin z(\pi-t-\tau) dt + \\ & + \frac{h}{z^2} \int_0^{\pi-\tau} q(t) \cos zt \sin z(\pi-t-\tau) dt - \\ & - \frac{1}{z^2} \int_0^{\pi-2\tau} \int_{t+\tau}^{\pi-\tau} q(t)q(t_1) \sin zt \sin z(t+\tau-t_1) \sin z(\pi-t_1-\tau) dt dt_1 + \\ & + \frac{h}{z^3} \int_0^{\pi-2\tau} \int_{t+\tau}^{\pi-\tau} q(t)q(t_1) \cos zt \sin z(t+\tau-t_1) \sin z(\pi-t_1-\tau) dt dt_1 \end{aligned}$$

karakteristična funkcija operatora L_τ .

ZAKLJUČAK

U ovom radu smo konstruisali rješenje Sturm-Liouvilleove jednačine sa konstantnim preticanjem te izveli karakterističnu funkciju operatora L_τ uz razdvojene granične uslove. Ova karakteristična funkcija će nam u daljem radu koristiti za analizu direktnog problema i asimptotike svojstvenih vrijednosti operatora L_τ , i biti važna formula za rješavanje obrnutog problema.

LITERATURA

- Čatrnja, E. i Pikula, M. (2015). Asimptotika svojstvenih vrijednosti Sturm-Liouvilleovog problema sa konstantnim preticanjem. U: M. Pikula (ur.), *Proceedings of the IVth mathematical conference of Republic of Srpska*. Trebinje: University of East Sarajevo, Mathematical Society of the Republic of Srpska.
- Èl'sgol'ts, L. È. (1966). *Introduction to the theory of differential equations with deviating arguments* (R. J. McLaughlin, Prev.). San Francisco, Calif.-London-Amsterdam: Holden-Day, Inc.
- Freiling, G. i Yurko, V. (2001). *Inverse Sturm-Liouville problems and their applications*. New York: NOVA Science Publishers.

- Freiling, G. i Yurko, V. (2012). Inverse problems for Sturm-Liouville differential operators with a constant delay. *Applied Mathematics letters*, 25 (11), 1999–2004.
- Kreyszig E. (1978). *Introductory Functional Analysis with Applications*. New York: John Wiley and Sons.
- Myshkis, A. D. i Èl'sgol'ts, L. È. (1967). Some results and problems in the theory of differential equations. *Russian Mathematical Surveys* 22 (2), 19–57.
- Norkin, S. B. (1972). *Differential Equations of the Second Order with Retarded Argument*. Providence: American Mathematical Society.
- Pikula, M. (1991). Određivanje diferencijalnog operatora Šturm-Liuvilla s kašnjenjem na osnovu dva spektra. *Matematički vesnik* 34, 159–171.
- Pikula, M. (1996). Ob opredelenii differentsial'nogo uravneniya s peremennym zapazdyvanjem. *Mathematica Montisnigri*, VI, 71–91.
- Pikula, M. i Marjanović, T. (1999). The regulation independent of the potential simmetrical to center $[\tau, \pi]$ for Sturm-Liouville operator with a constant delay. *Facta Universitatis, Series: Mathematics and Informatics* 14, 21–29.
- Pikula, M. i Marjanović, T. (1996). The construction of the small potential for an equation of Sturm-Liouville type with constant delay. U: Lj. Kočinac (ur.) Proceedings of the 2nd mathematics conference in Priština, Priština 1996, str. 135–141. Priština: University of Priština.
- Vladičić, V. (2013). *Primjena Fourierjevih redova u inverznom problemu jednačina sa kašnjenjem (Doktorska disertacija)*. Filozoski fakultet Pale, Univerzitet u Istočnom Sarajevu.
- Zverkin, A. M., Kamenskii, G. A., Norkin, S. B. i Èl'sgol'c, L. È. (1962). Differential equations with deviating argument. *Uspekhi Matematicheskikh Nauk* 17, 2 (104), 77–164.

Characteritic function of the equation Sturm-Liouville with overtaking with separated boundary conditions

Abstract

Lately, there has been a great progress in the theory of differential equations of Sturm-Liouville type with different delays. In this paper, we will observe overtaking and define the differential equation of Sturm-Liouville type with constant overtaking with separated boundary conditions. In doing so, we will construct a solution of such equations and form its characteristic function.

Key words: *Sturm-Liouvilleov problem, characteristic function, eigenvalues, separated boundary conditions*

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE NAUKE

IZMEĐU APOLOGIJE I TJESKOBNE TRAGIČNOG – UMJETNOST KAO (NE)MIRENJE SA SVIJETOM KVANTITETA I BRZINE

Merima Jašarević*✉

Sažetak

Kada tok civilizacije krene neočekivanim smjerom, kada umjesto stalnog napretka koji smo se navikli očekivati odjednom shvatimo da nas ugrožava zlo što ga obično dovodimo u vezu samo s prošlim razdobljima barbarstva, spremni smo za to okriviti bilo šta drugo osim sebe. Nismo li svi mi uvijek djelovali u skladu sa našim najboljim umnim sposobnostima i, nisu li mnogi od naših najvećih umova neprestance radili na tome da svijet učine boljim?!

Pitanje slobode je najveće središte filozofskih i etičkih sistema u historiji u kojima je sloboda poimana kao transcendentna ideja i kao autonomija ljudske volje i samodeterminacija, odnosno slobodna volja koja samu sebe stavlja pod vlastiti moralni zakon. Ono što ostaje kao trajna provokacija na kojoj počiva duša svijeta i zahvaljujući kojoj će se, vjerovatno, rađati novi oblici umjetnosti, u ovom slučaju literarni oblici, jeste vječno pitanje slobode. Također, pitanje slobode jeste fokus unutar palete iskaza savremenih romanopisaca poput Stendhala i Balzaca do Alberta Camusa pa sve do Krleže i Selimovića, koji istražuju i preispituju pojam stvarnosti slobode sa trajnom naznakom svih individualnih i socijalnih determinanti koje stoje na putu njenog ostvarenja. Tragični čovjek suočen je sa vječnom tišinom. Kada bi postojalo samo jedno biće koje može čuti riječi tragičnog čovjeka i u kojemu bi one našle odjeka, onda bi u svijetu mogla biti moguća zajednica kao nešto vrijedno i istinsko. Upravo je umjetnost, s estetske strane, dozvolila ono što se u životu estetski nije moglo podnijeti. Umjetnost je u sebe pozajmila trivijalno da bi omogućila da opet trijumfuje predmet, da priča, da prezentuje (barem neko vrijeme).

Ključne riječi: *sloboda, umjetnost, postmoderna, tragedija, smisao*

UMJESTO UVODA

„Ljudi prave svoju sopstvenu istoriju, ali oni je ne prave po svojoj volji, ne pod okolnostima koje su sami izabrali, nego pod okolnostima koje

---

*Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

✉ e-mail: merima.jasarevic@gmail.com

su neposredno zatekli, koje su date i nasleđene. Tradicija svih mrtvih generacija pritiskuje kao mora mozak živih. I upravo kad izgleda da su zauzeti time da sebe i stvari preokrenu, da stvore nešto čega još nije bilo, upravo u takvim epohama revolucionarne krize oni bojažljivo prikrivaju u svoju službu duhove prošlosti, pozajmljuju od njih imena, bojne parole, kostime, da bi, prurušeni u to prečasnno ruho i pomoću tog pozajmljenog jezika, izveli novi svjetskoistorijski prizor.“ (Marx i Engels, 1949, str. 224)

Preko Marxovog antropološkog poimanja historije i spoznaje da izvan ljudskih djelatnosti nema historije, ističe se misao da *tek s čovjekom stupamo u historiju*¹. Od Hegela je, smatra se, Marx usvojio mišljenje da je samosvijest duha, odnosno čovjek, nastao kao historijski proces, s tim da progresivniji postaje onda kada što više nadvlada i prevaziđe *neposredni odnos prema prirodi* (Korać, 1951). Pak, kod Hegela se duh razvija kroz procese savladavanja *tupe prirode* i stvarajući svijest o sebi. Može se reći da ideja o historiji, kao zakonitom napretku čovječanstva ka slobodi i samosvijesti, danas apsolutno ne važi, dakle, nije prihvaćena. Oduševljenje samog Marxa Hegelovim spomenutim postulatima da je historija progresivni proces u kome je krajnji cilj apsolutna sloboda, dakle – ideja da historijsko kretanje zakonito vodi slobodi čovjeka kao čovjeka. U današnjem kontekstu ta vrsta humanističkog shvatanja ne postoji.

Inspirirana postojećim stanjem vlastitog preživljavanja habitusa u totalitetu svakodnevne haotične egzistencije apsolutno je realno postaviti ono isto pitanje koje je postavio Fukuyama: „Kada tok civilizacije krene neočekivanim smjerom, kada umjesto stalnog napretka koji smo se navikli očekivati, odjednom shvatimo da nas ugrožava zlo što ga obično dovodimo u vezu samo s prošlim razdobljima barbarstva, spremni smo za to okriviti bilo što drugo osim sebe same. Nismo li svi mi uvijek djelovali u skladu s našim najboljim umnim sposobnostima, i nisu li mnogi od naših najvećih umova neprestance radili na tomu da svijet učine boljim? Nisu li svi naši napori i sve naše nade bile usmjerene većoj slobodi, pravdi i blagostanju? Ako je ishod toliko drukčiji od naših ciljeva, ako se, umjesto sa slobodom i blagostanjem, suočavamo s neslobodom i bijedom, nije li tome bez sumnje razlog to što su neke zlokobne sile zacijelo osujetile naše nakane, to što smo žrtve neke zlohude sile, koju treba savladati kako bismo se mogli vratiti na put što vodi boljitku“ (Fukuyama, 2002, str. 5)?

Stavljanje velikih upitnika i jasnije kritičko promišljanje o koherentnoj evoluciji ljudskog društva od primitivnih zajednica do dobre organizacije i funkcioniranja u savremenim oblicima i izdanjima je ono o čemu se nije pisalo samo početkom

---

¹ Engels, F. 1951: Dijalektika prirode. Beograd: Kultura

postmoderne u društvenoj teoriji nego kao ideja i pitanje smisla i egzistencije ljudskog lika važi za sve oblike ljudskog djelovanja i promišljanja počev od klasične i savremene filozofije i umjetnosti. Ono što je najvažnije jeste da je pitanje historije danas etičko pitanje, pitanje pravednosti i morala u političkom sistemu često obilježenog kao parlamentarna demokratija kojoj je baza neoliberalni kapitalizam, odnosno novac i ekonomski procesi kao temelji funkcioniranja savremenog svijeta. Gdje je ta sloboda i progres o kojoj je Marx na početku ove rasprave govorio? Postoji li humanizam i samosvijest duha ili je sve to zajedno, kao loš filmski scenario, završilo u kanti za smeće.

IZMEĐU APOLOGIJE I TJESKOBNE TRAGIČNOG – GDJE JE SLOBODA?!

Svijet u kojem živimo nije niti dobra kopija ideje o slobodnom i humanom svijetu, naprotiv, on je bodrijarevski kazano kopija kopije – oznaka za skicu ideje. Čini se često da alternative nema pored masovne egzekucije svih drugih političkih sistema osim liberalne demokratije koja podrazumijeva u svojoj osnovi ostvarivanje fundamentalnih prava i sloboda. Da, da ne zaboravimo spomenuti da se to isto ostvarivanje prava i sloboda u ime demokratije odvija pred svima nama preko militarizma i javne obmane. No, realno je pitanje koliko je sloboda uopće moguća. Postoji bojazan da nam je jedino sloboda u umu ostala netaknuta i jedino moguća u sindromima raznih društvenih mreža i ostalih izama današnjice. Zadovoljavanje svakodnevicom kao uspjehom je jedinstveni čin većine onih koji nisu u stanju preći preko zamišljene ograde iza koje se kriju mnoga pitanja i sumnje o istini i mogućnostima boljeg života.

Pitanje slobode je najveće središte filozofskih i etičkih sistema u historiji u kojima je sloboda poimana kao transcendentna ideja i kao autonomija ljudske volje i samodeterminacija, odnosno slobodna volja koja samu sebe stavlja pod vlastiti moralni zakon. Na primjer, Tokvil je pisao da ništa nije ljepše od umijeća da se bude slobodan, ali isto tako da ništa nije toliko mučno kao pričinjavanje slobode. „Neograničena sloboda znači da je jak čovjek slobodan da tlači onoga ko je bio slab i da mu oduzme njegovu slobodu“ (Popper, 1998, str. 349). Nije suvišno spomenuti Kantovo promišljanje slobode kao poimanje čovjeka – bića koje „ne može djelovati drugačije nego pod idejom slobode“ (Kant, 1993, str. 22).

Činjenica je da 4/5 čovječanstva nema nikakav utjecaj na aktuelne globalne ekonomske i društvene procese i da oko 1/4 čovječanstva živi sa dolarom dnevno, te da postoji oko 850 miliona gladnih, preko 500 miliona onih koji umru prije 40 godine, kao i više od 90 miliona djece (od 8 do 15 god.) koja žive u nerazvijenom dijelu svijeta aktivno radeći u izuzetno teškim uslovima, od kojih 60 miliona ni-

kada ne završi osnovno obrazovanje. Zar se navedeni podaci iz UN izvještaja ne mogu opisati *kao put u ropstvo*?² I ako takva slika svijeta nije ono najstrašnije, šta onda jeste? Naime, iako je Evropa svoj obraz poprilično uprljala žmireći na oba oka u II svjetskom ratu, dopustivši da se desi najstrašnija forma zločina u 20. stoljeću, zatvorene oči i sklopljene ruke unakazile su njenu sliku *najblistavijeg* društva (društvenog sistema) i kulture i kada je propustila pomoći u sprečavanju terora i užasa u ovom dijelu evropskog kontineta, poznatog kao balkanske zemlje. Participirajući, doduše pasivno, da se do kože rastroje i ogole sva postsocijalistička društva, s posebnim akcentom na bosanskohercegovačko, pitanje demokratije i slobode u političkom diskursu možda će biti i najvažnije, ne samo kada je Bosna u pitanju nego i čitava Evropa. Da bude još gore, najveći zločin koji je mogao Bosnu snaći, a pri tome se misli na rušenje i ubijanje ljudstva i društva, to neće biti. Zapravo, svođenje bosanskohercegovačkog eksperimenta na nivo televizijskog spektakla koji se još uvijek iz njemačkih, francuskih ili norveških sofa i kauča prati kao spektakl *Big Brother*, bit će sinhroniziran i u skladu sa odvijanjem savršenog zločina zadnjih 20 ili 30 godina na nivou čitave planete. Savršeni zločin, o kojem je Baudrillard pisao, usisat će i tranzicijsko bosanskohercegovačko društvo čineći ga još haotičnijim nego u samom ratnom periodu. Naime, neuslovljena realizacija svijeta na aktueliziranje svih podataka, transformacijom svega i svih naših djelovanja u čistu informaciju, napraviti će od svijeta jedan veliki *ready-made* projekat. Najprije će takav projekat biti karakterističan za svijet umjetnosti i Dushampov *Držać za čaše* kojeg je spomenuti umjetnik izvukao iz svijeta svakodnevnice i umetnuo u diskurs umjetnosti, odnosno izvukavši ga iz svijeta realnosti i stavljajući ga na mjesto hiperrealnosti koja se ne može definisati. Danas, svaki pojedinac je dio virtualnog *ready-madea*. Ono što se čini da je danas, osim toga, sama umjetnost ništa drugo do paradoksalna pobrkanoost umjetnosti i realnog, iz čega proizilazi estetska zatrovanost (Baudrillard, 1998).

Ono što ostaje kao trajna provokacija na kojoj počiva duša svijeta i zahvaljujući kojoj će se, vjerovatno, rađati novi oblici umjetnosti, u ovom slučaju literarni oblici, jeste vječno pitanje slobode. Unutar palete iskaza savremenih romanopisaca poput Stendhala i Balzaca do Alberta Camusa, pa sve do Krležje i Selimovića, proispituje se pojam i stvarnost slobode sa trajnom naznakom svih individualnih i socijalnih determinanti koje stoje na putu njenog ostvarenja. Camusov Stranac nam govori koliko je pitanje slobode zapravo apsurdno pitanje, zapravo „kada će, ako ne u tom trenutku, čovjek sebi postaviti pitanje slobode i doći do odgovora da ju se može spoznati samo iz ugla njene ugroženosti, iz onog osjećaja da ona uvijek i trajno nedostaje. (...) Bol nespoznavanja razloga postojanja i svoga prisustva u svijetu, bol radi boli, i sama se rastapa i dematerijalizira na toplom alžirskom suncu, a

---

² Friedrich Hayek – Put u ropstvo. Zagreb: Kruzak d.o.o.

čovjek je „stranac“ u svijetu u kojem ne može da nađe ni jedan oslonac vrijedan življenja. To je „apsurdni čovjek“, bez intencije, koji više ni ne traga za nekim vrijednostima i vrlinama i koji se dokazuje samo u ništavilu i smrti“ (Repovac, 2013, str. 67–8). Sartreovskim tonom onda kada se sve urušava, sve vrijednosti pred etiketom kvantiteta nestaju, apsurdni čovjek je nevin onoliko da se može reći da je i idiot. „Biti-u-svijetu znači biti sudbinski privezan za određeni red stvari, za ono besmisleno ponavljanje i udaranje valova egzistencije o ranjive obale duše dok ju se ne izbrusi u obli, jednolični, hladni kamen“ (Repovac, 2013, str. 69).

U općoj nemogućnosti da se bude autonoman kao biće, u nemogućnosti određivanja sopstvenog života, kriza uma, bolje reći pomračenje, se javlja kao posljedica racionalizacije i tehnologizacije društva u kojem ravnopravno bez pauze hiperprodukcija medijskih formi žvače nervne žile sa svih strana, između društvenih etiketa, akademskih lahko stečenih titula potpomognutih kopijama rada ili iluzijama rada, u ekstazi hipokrizije duha, unutar vrištećih tonova seoskih metropola od čelika i betona sa kičastim šopingcentrima–modernim pijacama, na kojima je sve u pola cijene, sa defektnim šalterušama što rade, ali ujedno mole boga da dođe kraj radnog dana, sa okićenim muškim perjem od eura i maraka nedostižnih za većinu, jednostavno se uđe u stanje totalne udobne otupljenosti (comfortable numb, Pink Floyd). I ne samo to, moral malih ljudi postaje mjera svih stvari, što bi Nietzsche rekao: „To je najodratnija degeneracija koju je kultura do sada pokazala. I ova vrsta ideala još visi nad čovječanstvom kao Bog“. Pitamo se može li se biti slobodan? U instinktu stada i bog postaje oličenje metafizičkog odsustva svega dobrog dok se đavo javlja kao jedino rješenje. Cijeli evropski moral zasnovan je na instinktima stada, pa ako jedinka postane udaljenija od stada, to stado više i jače navaljuje na nju. Pod krinkom superodličnog i savršenog se implementira prosječnost od koje rijetki bježe. Ugodno je i veoma lagodno biti dio stada, dio etabliranog i već postavljenog kao najvažnijeg i ispravnog. Samo ludak ili umjetnik može da se nosi sa odlaskom iz stada. „Naše više društvo, sastavljeno od bogataša i materijalno obezbijeđenih, prirodnije je: ljudi love jedan drugoga, polna ljubav je vrsta sporta u kome je brak prepreka i draž, oni se zabavljaju i žive iznad uživanja; tjelesna preimućstva stavljaju se na prvo mjesto, ljudi su radoznali i smeli“ (Nietzsche, 2002, stav 120).

(NE)MIRENJE SA SVIJETOM KVANTITETA I BRZINE

Tragediju bismo mogli definirati kao svijet tjeskobnih pitanja na koje čovjek nema odgovora (Goldmann, 1980). Kada je umjetnost u pitanju, ona se može poimati kao specifična vizija svijeta koja je konceptualna ekstrapolacija do krajnje koherentnosti stvarnih, afektivnih, intelektualnih i čak pokretačkih težnji članova neke grupe. To je koherentan skup pitanja i odgovora, skup koji se na književnom

planu izražava pomoću riječi, stvarajući konkretan svijet bića i stvari. Postoji samo jedan put pristupu u tragični svijet: obraćenje ili tačnije bezvremenska spoznaja istinskih vrijednosti, ispraznost i manjkavosti svijeta i čovjeka (...). Tragični čovjek suočen je sa vječnom tišinom. Kada bi postojalo samo jedno biće koje može čuti riječi tragičnog čovjeka i u kojem bi one našle odjeka, onda bi u svijetu mogla biti moguća zajednica kao nešto vrijedno i istinsko.

Književnost, likovna umjetnost ili filozofija su u velikoj mjeri jezici, sredstva pomoću kojih čovjek komunicira s drugim bićima, bilo sa svojim savremenicima, budućim generacijama ili sa zamišljenim čitaocima, uživaocima djela. No, najveća tragedija kada je umjetnost u pitanju jeste pretvaranje umjetničkih djela u robu, postavivši vrijednost umjetničkog djela kao najtrivijalnijeg predmeta za ljudsku upotrebu. Da će se to desiti upozoravali su sami umjetnici. Ako se uzme u obzir cjelokupan Warholov rad i njegovo problematiziranje masovne i pop kulture, a koji je i sam kada je preminuo instrumentaliziran u hiperkonzumaciju i produkciju pop arta do mjerila totalnog apsurdna i besmisla, kao i cjelokupna historija umjetnosti. Baudrillard je u pravu kad kada kaže da savremena kultura sa marketinškim strategijama promocije iste i s pipcima ekonomskog tržišta umjetnine pretvara, u ime umjetnosti, u neumjetnost, od najvećih umjetničkih dijela konvertira u robu, istu onu kao proizvodi iz supermarketa. Hiljade i hiljade turista dnevno posjeti Momu, Louvre, Boubourg i slične ustanove kulture u kojima kao na pokretnoj industrijskoj traci mahnito i bezglavo prolaze kraj umjetničkih dijela, kupujući suvenire sa reprezentacijama istih – kao da su u supermarketu i kao da je sve sniženo u pola cijene!

„Warholovi poznati citati, stavovi su planirani da umanje pompu ili pogrešnu percepciju smisla bića ili individualnosti, ili da umanje umjetnika kao veličinu u odnosu na život koji je to što jeste sam po sebi. Postojati, biti mašinom, biti prazan, ne misliti, pronalaziti dosadne ideje, ne imati osjećanja, obožavati slavu, obožavati običnost, obožavati manjinu i komercijalizaciju su u Warholovim intervjuima ismijavani fenomeni“ (Collings, 1998, str. 57). U biti, Warholovo djelovanje jeste u neku ruku opoziciono apstraktnom ekspresionizmu, kako je i sam izjavio da je protiv njegovih vrijednosti. Apstraktni ekspresionizam u svom djelovanju nije mogao podnijeti površnost, brbljanja ni o čemu i tome slično, dok „Warhol se divio apstraktnom ekspresionizmu i prezirao je površnost, ali jeste bio uvijek za „časkanja“ jer je bio protiv ideala apstraktnog ekspresionizma – pretjeranog individualizma. To je postao ideal koji je bio malo previše agresivno humani, ljudski. Htio je nešto manje od ljudskog. I zato je Warhol bliži našoj sadašnjosti nego Picasso i Pollock, iako on od njih nije u potpunosti odvojen, kao što to u potpunosti nismo niti mi“ (Collings, 1998, str. 57).

Pop-art je prema umjetniku Loyu Lichtensteinu „miješanje najbezobzirnijih i najopasnijih karakteristika naše kulture, sa stvarima koje mrzimo, ali koje na nas istovremeno jako utiču. Ako je postojalo išta što su mrzeli, to je bila reklama“ (Klotz, 1995, str. 71).

Prema Klotzu 1960. godine pojavio se pop-art, a jednim od njegovih „rodonačelnika“ smatra autor da je umjetnik Robert Indiana, koji je svojim djelima *Red Diamond. American Dream No. III* i djelom *Take it all* na neki način uspio simbolički predstaviti američku kulturu. Teme kojima su poklekli ovi autori, umjetnici postmoderne, kao i umjetnik Robert Indiana su: izvještačenost potrošačkog društva, svijeta koji se prezentiraju preko artefakata banalnog.³ „Pop je sve ono što umjetnost tokom protekle dve decenije nije bila. U osnovi je reč o povratku na likovnu vizuelnu komunikaciju (...). Reč je o iznenadnom povratku ocu nakon apstraktnog petnaestogodišnjeg istraživanja majčinog krila. Pop je novo povezivanje sa svetom (...). To je američki san, optimističan, velikodušan i naivan. (...) Čisti pop čita svoju tehniku iz svih komunikacijskih procesa sadašnjosti“ (Klotz, 1995, str. 69). Predmetnost popa doživjela je svoju estetsku legitimaciju zahvaljujući činjenici što je u životu uprkos svojoj sveprisutnosti igrala ulogu nekoga ko nije sposoban da opstane u društvu.

Upravo je umjetnost, s estetske strane, dozvolila ono što se u životu estetski nije moglo podnijeti. Umjetnost je u sebe pozajmila trivijalno da bi omogućila da opet trijumfuje predmet, da priča, da prezentuje (barem neko vrijeme). Za ovaj stav najbolje nam ide u prilog djelo Andyja Warhola *Cambell soup* koje je posjedovalo dubinu koja je bila neophodna da se predmet ponovno vrati u igru, tj. na umjetničku scenu. Ta banalnost djela je samo djelo na neki način oplemenila. Suština tog Warholovog rada, koji je printan u jako puno primjeraka, je pokazala, ni manje ni više, društvenu sliku koja nije ništa drugo do društvo koje je sadržano od instant proizvoda do instant života samih. Umjetnik Roy Lichtenstein je svoja djela sastavljao od već postojećih reprodukcija; tako je stvorio reprodukcije reprodukovanog, preko čitavog platna – stip, ne zbog iluzije prirode, već zaustavljanja pred medijskim umnožavanjem. Njegova djela odišu vrlo mehanički, koja su prihvaćena kao estetski predmet. Pop-art se ticao tema tadašnjeg vremena i ne sumnjajući da će upravo ti radovi i njima slični ostati u fokusu pažnje do danas. Ova djela, ovog stila unutar umjetnosti 20. stoljeća čine očigledna reprodukovana stilska, mehanička hladnoća koja su onemogućila svaki umjetnički potpis.

Vrlo često se stječe dojam da su u slikarstvu 20. stoljeća glavne naglašenosti bile na nedovršenosti djela, upletenosti umjetnika u svoje djelo, unutar čega je

³ A apsurd je, kako je ustvrdio Baudrillard, sva umjetnost postmoderne koja je kritizirajući savremno globalno selo završila pod kandžama tajkuna novca i kojekakvih ljubitelja umjetnosti, na hladnom tržištu umjetnosti koje se ne razlikuje od bilo kojeg drugog odvratnog tržišta novca.

onaj koji posmatra djelo mogao na neki način učestvovati u iskustvu umjetnika u procesu slikanja. Umjetnik Frank Stella jednom prilikom je rekao: „Ipak crtanje bojom u osnovi je karakteristika gotovo cjelokupnog slikarstva 20. stoljeća. S obzirom na pravac u kojem se moje slikarstvo kretalo, crtanje je postojalo sve manje neophodno. To je bilo ono što nisam želio da radim. Nisam htio da slikam kistom (...). Uvideo sam da ništa nisam imao da kažem tim izražajnim sredstvima. Nisam htio da pravim varijacije; nisam htio da zacrtam stazu, već sam želio da boju izvadim iz konzerve i da je stavim na platno“ (Klotz, 1995, str. 96).

Spomenut ćemo nekolicinu umjetnika koji su istaknuti kao slikari koji su na neki način učinili umjetnost još zanimljivijom, kao i njenu komunikaciju, prikazivanje i stil rada koji pripada po nekim kritičarima postmodernom bavljenju umjetnošću. Marcus Lüpertz je umjetnik koji je, prema Cleement Greenbergu, intervenirao na kvintisenciju moderne slike: ravnu površinu. Umjetnik koji se zadržao na elementima praznoće i minimalizma, koji je sam predmet održavao pred samo njegovo nestajanje; njegovo slikarstvo je bila subjektivnost koja je razotkrivala diktus (poteze kista). Njegovi predmeti su bili tabu, njegove slike su bile „aglomeracije stvari gdje nema čovjeka“. Njegova svijest je bila vezana za američki način života, bavio se njemačkom ideologijom, koristio je čelični šljem, uniforme i vojničke, oficirske kape. Njegove slike su bile zgražavanje nad zapadno-njemačkom egzistencijom. Htio, je s jedne strane, da se oslobodi tereta prošlosti. Ovaj umjetnik, slikar, se u jednom momentu svog rada vratio na prevaziđenu kompoziciju apstraktnog slikarstva. Ovim ponavljanjem stvorio je paradoks oko moderne koja neće da se preda nego se samo ponavlja. Slikar Georg Baselitz je, također, uradio sve što nije odgovaralo onome diskursu: crtao je kistom, insistirao je na slobodnom potezu kistom. „(...)Preokretanje motiva u slici dalo mi je slobodu da se bavim slikarskim problemima“, posmatraču u njegovim slikama je upućen poziv da se izvuče suprotnost i da se od svijeta stvari napravi čista kompozicija.

Gerhard Richter obuhvatio je jedinstven spaktar mogućnosti; bio je na ivici umjetnosti; djela su mu pluralizmi, počev od ugašenog platna do idile u prirodi. Pitao se, kroz svoja djela, šta to umjetnost može da učini? Siva boja je postala njegova najomiljenija, jer u njoj sve boje stižu politon koji gura svekolika šarenila. Ta siva boja je bila boja amaterske fotografije. 1965. godine otkrivena je amaterska fotografija koja je predstavljala evropsku varijantu otkrivanja postupaka umnožavanja medija od strane američkog pop-arta. Ishodište njegovog slikarstva je bila upravo fotografija sa sivim tonovima i svakodnevnim tematikom; inspirisan pokretom Fluxus u Njemačkoj, ovaj umjetnik je najavio svoj protest protiv visoke umjetnosti: „Sve je bilo veoma cinično i destruktivno. Bio je to znak za nas i mi smo postali cinični i drski i rekli smo sebi da je umjetnost... Hoću da naslikam fotografiju! Fluxus je bio katalizator“ (Klotz, 1995, str. 92). Za njega se bijeg

od socijalističkog realizma pronašao u trivijalnom motivu američke fotografije. Mnoge teme njegovih slika su bile dramatične i radio ih je sa nepristrasnošću objektivna fotoaparata. Njegov objektiv je pokazivao u većini slučajeva nejasne obrise, čak i pomjeranja; čini se da se njegova djela namjerno čine kao rad neprofesionalca, tačnije onoga ko se ne razumije baš dobro u svoj posao. Nije bio zainteresiran za jasnoću fotorealizma – upravo suprotno, bio je zainteresiran za pomicanje i brisanje naizgled fotografski obuhvaćenog predmeta koji „prijeti da svojim obrusima isklizne iz oka.“ Ovo tzv. slikarstvo prstom se u jednom momentu odaje kao punktirana siva površina koja se događa na ivici ukupnog nestajanja. Richter je jednom prilikom rekao: „Uvek sam slikao, uprkos svemu, ponekad sa nečistom savešću. Tako je slikarstvo bilo pokušaj da se ispita mogućnost što još slikarstvo može i sme, a i prkos da se ipak slika iako od toga naizgled nema ništa“ (Klotz, 1995, str. 96). Ovakav vid bavljenja umjetnošću ima veliku važnost za radove mnogih umjetnika koji „pokušavaju ponovo u sliku prizvati stvarnost pomoću prebojanih, monumentaliziranih ili mutnih fotografija“ (Ruhrberg, Schneckengerber, Fricke i Honnef, 2004, str. 179). Gerhard je nadasve bio zapamćen kao jedan nekonvencionalan slikar koji je svojim apstraktnim djelima pokušao približiti stvarnost, rekavši: „Apstraktne su slike privid, jer prikazuju stvarnost koju mi ne možemo niti vidjeti, niti opisati, ali čije postojanje možemo intuitivno spoznati“ (Ruhrberg i sar., 2004, str. 219).

Slikari Richter, Baselitz i Lüperetz bili su, prema nekima, „novi divljaci“ koji su probili diskurs moderne, koji su postavili rastojanje između umjetnosti i života, tako što su između slike i stvarnosti ugurali distancu funkcionalnog (vratili se na tačku u kojoj su već bili slikari *Mosta*). Postali su slikari vezani za predmet koji apstrahiraju, čije slike opet postaju narativni sadržaj i koji ne nastavlja kompleksni okvir moderne. Prema Habermasu oni su ti koji su se suvereno koristili jezikom forme što ga je stvorio moderni pokret u vrijeme kad je bila izgubljena nada u izmirenje umjetnosti i života.⁴

Prema autoru Heinrich Klotzu upravo u periodu 60-tih godina desila se „revizija moderne“ koja je bila fokusirana na oslobađanje od izobličenosti i od statusa koji je umjetnost stekla tokom godina, a koji ju je, u ime funkcionalističkog pomjeranja granica, otuđio od estetske funkcije. Pojam postmoderne ovaj autor koristi kao čistu oznaku koja je uvedena, a ne kao označavanje jednog reakcionarnog, nazadnog duha vremena. Po završetku II svjetskog rata umjetnici su se isprva počeli odricati

⁴ Nakon 1977. godine desila se najava umjetnosti koja je htjela sebe učiniti suvišnom; slikarstvo kao medijum opet je dobilo na važnosti ubacivanjem diskursa da najviša umjetnikova svjesnost opet bude naivna. Po Habermasu u slikarstvu su se desile posljedice koje su imale za cilj odustajanje od moderne. Slikarstvo je stupilo u progresivnu eksplikaciju samoobrazloženja; ponovno razumijevanje slike kao fikcije značilo je poći natrag putem iz bespredmetnosti u predmetnost.

tradicionalnog slikarstva i izjednačavati umjetnost i život. Međutim, sama umjetnost koja se ne povezuje sa stvarnošću ponovo je postala jamac potpune umjetničke slobode, a ona se najbolje mogla izraziti apstraktnim tašističkim slikarstvom koje se smatralo lirskim, a ne anarhičnim.

Nova sredstva masovne komunikacije, film i televizija, su kod umjetnika na neki način probudila nove svježije ideje kako se dalje u svojim iskazima baviti umjetnošću. Pop-art je svakako istinski prihvatio realnost da umjetnost poprima robni karakter, te se umjetničko djelo zamišljalo i ostvarivalo kao svaki drugi proizvod koji je u svojoj suštini samo objekt. Umjetnost je u pop-artu došla poprilično blizu pojmovima marketinga, politike, medija i sl. „Pop-art je vizuelna istinita slika, gigantskih količina, potrošnih dobara, supermarketa, robne mašinerije, raja i košmara Diznilenda, američkog načina proizvodnje sa šalom, satirom i dubljim značenjem“ (Bihalji-Merin, 1974, str. 148). Umjetnost u svakom slučaju postaje jedna vrsta ozbiljnog biznisa koji zavisi od propagande, tržišta, kritike i investicija kao merkantilnog posredničkog aparata. Utjecaj i nužnost usmjeravanja prema prodajnim područjima i umjetničkim tržištima utječe na umjetničke proizvode, kao i na svaku robu koja zavisi od ponude i potražnje. U takvoj situaciji javlja se i umjetnost koji neki nazivaju anti-umjetnost. Umjetnost kao stav, umjetnost kao stejtment – ispad. Jedan od takvih umjetničkih izraza je hepening – čin stvaranja umjetnosti otvoreno; zbivanje iz činjenica i improvizacije. No, već je od 19. stoljeća bilo jasno da će tehnika itekako imati utjecaja na umjetničku tradiciju.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Realna tvrdnja pitanje koja slijedi jeste: pokušaj da se umjetnost otkrije kao jedina moguća istina (Ivan Foht) koja prema Nietzscheu stoji na višoj ljestvici od filozofije kao i svih ostalih kulturnih oblika; u osnovi Schopenhauerovog i Nietzscheovog djela jeste shvatanje umjetnosti kao kompenzacijskog sredstva da bi se zbilja mogla održati u svojoj njenoj dehumanizirajućoj težini i različitim formama njene postvarenosti. Mislim da u jednom trenutku vrhunac umjetničkog djelovanja nije uspio da se odupre hipermasovnom konzumiranju, ostavivši smisao po strani, iako je funkcija moderne i postmoderne umjetnosti da izgradi dobro zaštićeno skrovište zaborava u kojem je moguće bivstvovati na umjetnički način. Ili ipak umjetnost kao jedina moguća istina o sebi, svijetu u kojem nastaje, svojim znakovljem transcendentira očiglednu ljudsku manipulaciju uspješno, bez obzira koliko se prema vani činilo upravo suprotno; upravo onaj ludak ili umjetnik koji ima hrabrosti da se otisne od stada može, jer ima ličnu odgovornost i izbor da umjetničko djelo ostavi na životu onakvim kakvo ono zbiljski jeste, autonomno i snažno primajući jedinstvenu umjetničku jedinstvenu poruku, tj. istinu.

U nizu dilema sa kojima nikad ne bih mogla doći u finale ili konačnicu, među šizoidnim strukturama umova, pitanje koje je neizbježno jeste da li je umjetnost uspjela izbjeći svijet kvantiteta i brzine, netaknuta propitivati i kritički ostvarivati predstave svijeta ili je pak u saglasju s babilonskim svijetom roba postala pragmatični saučesnik kapitala? Iako se čini da je ovo posljednje obuzelo sve pore naše egzistencije, ipak mi se vjeruje (vjerovanje – dogma) da je umjetnost samo malo iznad burze i hiper ludila komercijalnog svijeta, bez obzira što su neka Warholova djela procijenjena za sitnih 50 miliona dolara! Nadam se da one mase što navaljuju u Bauborg imaju svijesti o umjetničkim porukama koje ta i slična djela nose jer čemu sve - sva historija i svi ti likovi koji navaljuju u spomenuti Bauborg ako smisla nema?!

LITERATURA

- Baudrillard, J. (1998). *Savršen zločin*. Beograd: Čigoja štampa.
- Bihalji-Merin, O. (1974). *Jedinstvo sveta u viziji umjetnosti*. Beograd: Nolit.
- Collings, M. (1998). *This is Modern Art*. London: Wiedenfield and Nicholson.
- Engels, F. (1951). *Dijalektika prirode*. Beograd: Kultura.
- Friedrich Hayek (n.d.). *Put u ropstvo*. Zagreb: Kruzak d.o.o.
- Goldmann, L. (1980). *Skriveni bog. Studija tragične vizije u Paskalovim mislima i Rasinovom pozorištu*. Beograd: BIGZ.
- Kant, I. (1993). *Metafizika morala*. Srem. Karlovci: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića.
- Klotz, H. (1995). *Umjetnost u 20. veku. Moderna-Postmoderna-Druga moderna*. Novi Sad: Svetovi.
- Korać, V. (1987). *Marksovo shvatanje čovjeka*. Zagreb: Naprijed.
- Liotard, J. F. (2005). *Postmoderno stanje. Izvještaj o znanju*. Zagreb: Ibis grafika.
- Nietzsche, F. (2002). *S onu stranu dobra i zla*. Beograd: AGM.
- Popper, K. R. (1998). *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji. Tom II. Plima proročanstva: Hegel, Marx*. Sarajevo: Studentska štamparija Univerziteta.
- Ruhrberg, K., Schneckenburger, M., Fricke, C. i Honnef, K. (2004). *Umjetnost 20. st.* Zagreb: Taschen/ VBZ.

BETWEEN APOLOGIA AND ANXIETY OF TRAGIC – ART AS (NON)CONCILIATION WITH THE WORLD OF QUANTITY AND RAPIDITY

Abstract

We are ready to blame it on anything other than ourselves, when the flow of civilization takes an unexpected turn, when instead of continued progress we are used to expect, suddenly we realize that we are endangered by the evil which usually we relate only to past periods of barbarism. Have not all of us always acted according to our best intellectual capacities and have not many of our greatest minds constantly worked to make world better?

The question of freedom is the greatest center of philosophical and ethical systems in history, in which freedom is seen as the transcendental idea and as autonomy of human will and self-determination, apropos free will which places itself under its own moral code.

What remains as a permanent provocation on which the soul of the world is resting and thanks to which new forms of art will be probably born, in this case, literary forms, is the eternal question of freedom.

Also, the question of freedom is focus inside a pallet testimony of contemporary novelists such as Balzac and Stendahl to Albert Camus up to Krleža and Selimović, who research and question term reality of freedom with a permanent indication of individual and social determinants that stand in the way of its realization.

Tragic man is faced with eternal silence when if there is only one being who can hear the words of the tragic human and in which it would find echo, then in the world there could be possible community as something worth and true.

Exactly art, from aesthetic side, has allowed that what in life couldn't be aesthetically born. Art has a chance of borrowed in itself trivial to allow triumph of the subject again, to speak, to present (at least for a while).

Key words: *freedom, art, postmodern, tragedy, meaning*

ESENCIJA NAUČNO-ISTRAŽIVAČKOG PROCESA

Rifat Redžović*✉

Sažetak

Baviti se naučno-istraživačkim poslom znači izuzetno složenu aktivnost koja podrazumijeva pored ogromnog znanja istraživača i posjedovanje izuzetnih vještina i crta ličnosti, tako da se na istraživača gleda kao na „epistemološkog maga“ koji je u stanju da uvijek izađe kao pobjednik u koštacu s nedoumicama i nepoznicama pred kojim stoji nauka. Da bi se nauka pokazala kao velika moć koja ima odgovore na sve, pred svakim istraživačem stoji posao upoznavanja sa metodologijom kao specijaliziranom naučnom disciplinom koja proučava metod kao predmet svog interesovanja, tako da se o metodologiji treba zauzeti stav kao o suštinskoj naučnoj disciplini koja treba biti osnov ozbiljnog bavljenja naučnom problematikom, bez obzira o kojim se naučnim disciplinama radi. Suština ovoga rada sastoji se u tome da se ukaže na nekoliko osnovnih stvari koje se trebaju znati kako bi se naučno istraživanje, a potom i pisanje naučnih izvještaja oslobodilo stereotipnih promišljanja i konfuzija koje sputavaju istraživače. Permanentni pokušaji onih koji ne prate progres metodologije kao izuzetno dinamične naučne discipline da uspostave nekakve krute metodološke obrasce koji bi, po njima, bili izuzetno plodotvorni i čvrsti epistemološki fundamenti, jeste statičan metodološki pristup koji više šteti nego doprinosi samom naučnom otkriću. Metodologija, kao i svaka druga naučna disciplina jeste izuzetno fleksibilna, kumulativna, inovativna i veoma dinamična, tako da se moraju pratiti dostignuća i u ovoj disciplini koja jasno upućuje na neke pogreške i stavove koji su odbačeni, s akcentom na ona dostignuća koja su trenutno najracionalnija. Na ovom mjestu ćemo ukazati samo na neke elemente koji oslobađaju svakog istraživača nepotrebnih utega koji nam prave probleme u procesu istraživanja. Veoma često se misli da je istraživanje samo nekakav rad na terenu ili laboratoriji, zanemarujući činjenicu da je istraživanje i sam proces promišljanja koji se dešava i onda kada istraživač nije u pokretu. Istraživanje je i mišljenje, intelektualna opservacija koja je uvijek u korelaciji sa određenim naučnim problemom, pa želimo ukazati na to, da se na naučno istraživanje ne smije gledati kao na nekakav proces koji se dijeli na teorijski i praktični.

Ključne riječi: *epistemologija, društvena pojava, pozitivizam, kritičko-racionalni pristup, nauka*

* Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

✉ e-mail: rifatredzovic@yahoo.com

TRAŽENJE ISTINE

Odrediti nauku kao sistem pouzdanih, istinitih, sistematičnih ili objektivnih spoznaja jeste način koji nas „primiče“ tom fenomenu koji je sveukupna akumulirana aktivnost ljudskoga duha koji se može baviti prirodom (organskom i neorganskom), nama, tj. psihoorganskom stvarnošću i kulturom, kako materijalnom, tako i nematerijalnom. Samo polje naučnog interesovanja možemo klasificirati na četiri sfere koje određujemo kao polja anorganske stvarnosti, organske stvarnosti, psihoorganske stvarnosti i superorganske stvarnosti. Nastojanje naučne zajednice u traganju za „sigurnim istinama“ nije ništa drugo do korespondentnost našega mišljenja, naših teorija, dakle, i naučnih, sa elementima koji sačinjavaju ove četiri sfere stvarnosti koje se u svakom trenutku mogu smjestiti u određene kontekste a na osnovu interakcijskih situacija, tako da se ove četiri sfere preklapaju kao i problemske situacije koje na naučan način želimo shvatiti uz pomoć naučnih metoda koje će služiti što je moguće pouzdanijem znanju. Zadatak nauke bismo mogli pretpostaviti kao traženje istine ili, kako su savremeni metodolozi zaključili, približavanje istini. U eri brzih naučnih otkrića spoznajemo da se na osnovu novih spoznaja istine koje su do jučer bile prihvatljive, danas zamjenjuju mnogo složenijim i „višim istinama“ koje svakodnevno nešto novo otkrivaju, tako da se, zaista, danas mora govoriti o istinama koje se iznova rađaju, objelodanjuju i zamjenjuju boljim, jasnijim i obuhvatnijim. Znanje može biti pouzdano aktom provjere ili verifikacije koja ima dvije strane. Prvu stranu koja se zasniva na logici i najčešće je određujemo kao teorijsko verifikiranje koje bi trebalo biti koherentno, i drugu iskustvenu stranu, tj. empirijsku verifikaciju koja bi nam bila egzaktno evidentna, tako da bi bez dvojbe za neko znanje mogli reći da je iskustveno verifikirano i da korespondira sa istinom. Ovaj obrazac prihvatljivosti nekakve istine kao razultata korespondentnosti mišljenog i stvarnog je, po krutim principima naučne zajednice, jedino mjerodavno svojstvo koje počiva na principima provjerljivosti. Međutim, nauka nikada ne bi bila ono što jeste da ne misli i ono nemoguće, teško ili nikako provjerljivo, i upravo se u tom kontekstu ogleda sva grandioznost naučne aktivnosti. Naučnik ima sposobnost da ide dalje od fizike, da se bavi metafizikom i da vjeruje da se najbitnije istine nalaze u nepojavnom obliku, u obliku same suštine koja je najčešće nevidljiva. Naučnik je sličan religioznom čovjeku koji vjeruje u postojanje nekakvih zakonitosti koje nemaju transparentan karakter. Vjerovanje u suštine stvari jeste platforma nauke. „Razlika između pojave i suštine, čulnog i nadčulnog. – Naš svet se sastoji od onog što se vidi: vidljivo i nevidljivo tek zajedno čine stvarnost! Vidljivo je samo delić onoga što je stvarno. Ovo vidljivo je dostupno oku, ono nevidljivo dostupno je duhu (Šušnjić, 1999, str. 18)“. Laički pogled na svijet upućuje na oko, a naučni pogled na svijet jeste sagledavanje nevidljivog, sagledavanje suština koje imaju svoju strukturu, svoje djelovanje i svoju

kauzalnost. Metodološki obrazac koji zastupamo ovdje jeste jednostavnost koja se mora primjenjivati u naučnoistraživačkom radu; jednostavnost koja podrazumijeva uočavanje i što jasnije definiranje problema istraživanja na osnovu čega dajemo najbolje moguće i najperspektivnije pretpostavno mišljenje koje će se u samome istraživanju pokazati prihvatljivim ili odbačenim uz spoznavanje najkvalitetnijih rezultata našeg istraživanja, a uz primjenu metoda kojima smo se služili tokom samoga istraživanja. Dakle, ovaj obrazac koji podrazumijeva problem istraživanja, hipoteze i metode, jeste minimum postavki koje svako naučno istraživanje mora imati. Naučno istraživanje i sama spoznaja nisu ništa drugo do uviđanje odnosa koji vladaju među varijablama uz permanentno otkrivanje novih elemenata koji do konkretnoga istraživanja nisu bili poznati. Naučna aktivnost nedvosmisleno traga za tim nepoznicama koje će se iznova javljati, tako da možemo reći da je proces spoznaje neograničen, da je znanje relativna kategorija, a da je traganje za znanjem suštinsko određenje čovjeka kao racionalnog bića.

ISTRAŽIVAČKI PROCES

Sam istraživački proces, dakle, sama naučnoistraživačka praksa stvorila je uvjete da se iz filozofije koja se bavi proučavanjem bitka totaliteta izdvoje posebne naučne discipline koje, moramo istaći, izuzetno otkrivaju zakonitosti određenih procesa i samih pojava, ali i pokušaj da se na osnovu tih metoda i određenih postupaka proba sagledati i zbilja koja se proteže van predmeta određene naučne discipline, tako da se to nametanje određenih naučnih postupaka i na ostala područja sučeljavaju sa raznim unificiranjima po određenom šablonu koji nauku odvođi stranputicom i sužava naučni pristup koji za posljedicu ima pojavu raznih psihologizama, biologizama, pozitivizama, fenomenologizama ..., koji upućuju na disciplinarni pristup, a isključuje dijalektiku multidisciplinarnosti. Filozofija kao sinteza one četiri stvarnosti nema potrebu da se „zatvara“ već u sadejstvu sa posebnim naučnim disciplinama pruža vezivno sintetičko tkivo i samu logiku, učestvuje u racionalnom pokušaju da se proba obuhvatiti svaki naučni problem kao dio naučnog objašnjenja. Nauka nije samo puko registriranje činjenica već je kako kaže Ajnštajn sveza stvarnosti i naših misaono-pojmovnih produkta koji su isključivo „slobodne invencije ljudskog intelekta“.

Kada se kaže slobodna invencija ljudskoga intelekta ne misli se na puke i banalne invencije već na suštinske invencije koje su produkt našeg intelekta i svih sposobnosti koje posjedujemo u cilju da predmet našeg mišljenja probamo na što je moguće bolji način predstaviti sebi i drugima. To predstavljanje onoga što osjećamo jeste suština samoga znanja i, posebno, naučnog znanja. Invencija duha nije ništa drugo do predstavljanje stvarnosti koja je objektivna uz pomoć pojmova koji trebaju biti jasni, nedvosmisleni, konkretni i otvoreni za intervencije kako bi

se sam pojam obogatio na osnovu našeg znanja o njemu. Odnos pojma i stvari jeste suština same naučne aktivnosti. Uvidjeti ono bitno u vezi sa predmetom našega mišljenja i potom ga sintetizirati i predstaviti na adekvatan način jeste suština same nauke. Iznijeti suštinu nekog pojma jeste izuzetno komplicirana stvar. To određenje suština predmeta našega mišljenja, tj. pojma, vrši se uz pomoć definicija koje ne smiju biti niti preuske niti preširoke, već nedvosmisleno jasne i terminološki savršeno određene. Odrediti sadržaj nekoga pojma upućuje na povlačenje granica između njega i drugih srodnih ili sličnih pojmova. Ona bitnost predmeta našega mišljenja, pojma, jesu karakteristike te posebnosti, toga specifikuma, i što više uviđamo postojanje tih granica među srodnostima, to smo kao naučnici plodotvorniji. Tih granica, tako striktnih, nema u pojavnom svijetu, nema ih u prirodi, ali ih zato mora imati u pojmovnim određenjima iz jednostavnog razloga što se mi služimo tim simbolički određenim predmetima našega mišljenja koji jesu u biti svakoga naučnog sistema. Ona bitnost svakoga pojma u velikoj mjeri zavisi od konvencije, od dogovora unutar određene zajednice o značenju samoga pojma. Kulturološki kontekst je zaista veoma bitan kada je u pitanju pojmovno određenje i, posebno, terminološko. Bogatstvo jezika jeste kulturološka specifičnost koja jasno upućuje na samo definiranje predmeta našega mišljenja, naših pojmova ili samih teorija. Kulturološka specifičnost, npr. Eskima podrazumijeva da se ono što se kod nas određuje kao snijeg, kod njih označava sa dvadesetak termina koji upućuju na samu klasifikaciju i omeđavanje različitih pojava i oblika te meteorološke pojave. Pojam je, dakle, taj na kojem se gradi sama invencija našega duha. Pojam je za nas ono što je pojava u bilo kom okruženju. Mi ne baratamo pojavama već pojmovima koji stoje u osnovi ljudskog promišljanja. Taj kontekst pojavnog i pojmovnog jeste platforma razuma na koju se kasnije nadograđuju i apstraktni pojmovi bez kojih ne bi moglo biti mišljenja kao osnovne čovjekove karakteristike. Povezanost konkretnog i apstraktnog, čulnog i nečulnog, pojedinačnog, posebnog i općeg, različito pojavnog i svega što postoji jeste konglomerat koji pravi zbrku u objektivnoj stvarnosti i, posebno, u našem mišljenju. Sagledavanje samo nekakvih specifičnosti u tom postojanju zbrke ne zadovoljava naše invencije u smislu proučavanja samo određenih pojava. Smatramo da se bavljenje naukom ne smije odnositi na disciplinarnu predmetnost određenih fenomena već na problemske situacije na koje se može samo multidisciplinarno adekvatno odgovoriti. Teorija i empirija, hoćemo reći i tvrdimo, samo su dvije strane jednog te istog procesa, procesa usvajanja novih znanja i logike naučnog otkrića koja se može odrediti kao:

1. uočavanje problema
2. postavljanje hipoteza
3. primjena metoda koje ćemo koristiti u istraživanju

Kada je u pitanju fenomen uočavanja i definiranja problema istraživanja, mnogi autori naučnih radova prave pogrešku koja proističe iz nerazumijevanja suštine problema i najčešćeg poistovjećivanja problema sa predmetom istraživanja. Niti jedan naučnoistraživački poduhvat ne može biti zasnovan na predmetu istraživanja iz prostoga razloga što se predmet istraživanja odnosi na posebnu naučnu disciplinu koja mora imati svoj predmet proučavanja na osnovu kojega se i konstituira naučna disciplina kao zasebnost. Pojmovna i terminološka diferencijacija fenomena problema i predmeta istraživanja mora biti jasno uspostavljena, tako da se ovi pojmovi ne smiju shvatiti kao sinonimi, jer su toliko različiti da kada se sinonimno shvate prave neoprostivu epistemološku konfuziju. Dakle, svako istraživanje počinje uočavanjem određenog problema koji pravi nepoznanicu u sistemu znanja. Na osnovu istraživanja želimo riješiti tu zagonetku koristeći se svim raspoloživim sredstvima. Sama naučnoistraživačka aktivnost ne posjeduje magičnu formulu metodološkoga tipa na osnovu koje bi se garantirao savršen spoznajni rezultat, zbog specifičnosti samih problema, ali ovaj obrazac koji upućuje istraživače na problem, hipoteze i metode istraživanja jeste minimum bez kojega se ne može ići u proces istraživanja.

Svaki pokušaj da se napravi antagonizam razuma i osjetila, teorije i empirije, logosa i praxisa jeste pokušaj koji stagnira naučnu spoznaju i sam rast naučnog saznanja. Cjelokupan epistemološki antagonizam proizilazi iz trvenja racionalizma i empirizma u pokušaju utemeljenja razuma ili iskustva kao fundamenata spoznaje, i posebno one naučne, zaboravljajući da u fundamentu samoga istraživanja treba stajati problem istraživanja koji se rješava uz pomoć racionalnih i empirijskih aktivnosti, a prije toga izvodimo pretpostavni kontekst eventualnog rješavanja naučnog problema. To eventualno rješenje ili hipoteza jeste toliko bitan element bez kojeg se ne može ići u naučno istraživanje. Hipoteze su osnova u pokušaju rješavanja naučnih problema. Tu se mnogi autori nađu pred dilemom kakvu hipotezu postaviti i veoma je često smatraju apsolutnom datošću koja se po svaku cijenu u istraživanju mora nekako potvrditi, tako da se istraživanje, ustvari, svodi na puko verificiranje hipoteza. Ako su naše pretpostavke, naše hipoteze, u osnovi tačne, onda istraživanje nema onaj epitet i sva se naša naučna aktivnost svodi u okvirima već rečenog, tako da se istraživačka draž projicira prema nečemu što treba biti evidentno i lahko rješivo. Postavljanjem hipoteze ili hipoteza krećemo u polje istraživanja nečega što je nepoznanica, i ne možemo niti naslutiti šta nas sve očekuje u istraživanju i te se upravo u tome ogleda draž permanentnog propitivanja hipotetičkih mogućnosti koje se opravdavaju ili opovrgavaju bez unaprijed visokovjerovatnog rješenja naučnog problema.

PRIRODA I DRUŠTVO

Specifičnosti i razlike društvenih i prirodnih nauka su evidentne i, naravno, da se u primjeni specifičnih metodoloških postupaka jasno da napraviti diferencijacija. Međutim, kada je u pitanju metodološka forma, ona je univerzalna i podjednaku primjenu ima i u proučavanju društvene zbilje i fizikalnog svijeta. Obrazac je istovjetan kada je u pitanju postavka problema, npr. koliko su $2+2$, šta utječe na formiranje ličnosti, šta je atom, kako dolazi do promjena agregatnih stanja, kako poboljšati rod nekakve žitarice, šta uzrokuje razvod braka ili postavka bilo kojeg problema koji treba naučno objašnjenje. Dakle, bez obzira o kakvoj se naučnoj aktivnosti radi ona ima istovjetnu formu koja se da predstaviti kao uočavanje i definiranje problema istraživanja, postavljanje hipoteza i primjena metoda tokom istraživanja u ovisnosti od specifikuma naučne oblasti. Mnogi istraživači žele po svaku cijenu unificirati određene metode kao svemoguće i na taj način sputavaju naučnu inovativnost i različitost u pristupu rješavanju problemskih situacija te se i na taj način nanosi ogromna šteta naučno-istraživačkom radu. Nema, dakle, „čarobne formule“ metodološkog obrasca u procesu stjecanja naučnih znanja. Metodološki okvir treba biti toliko raznovrstan da se ni u kojem slučaju ne smije ograničavati intelektualno-naučna aktivnost i svoditi se na bilo kakve „metodološke zakonitosti“ koje bi, navodno, garantirale naučna otkrića. Pozivanje na pozitivizam je najeklatantniji primjer kako se može nanijeti ogromna šteta u proučavanju društvene problematike. Determinirati nešto što u osnovi nije moguće niti nužno jeste logička pogreška koja za rezultat ima nesagledive posljedice. Društvena zbilja koja već ima usvojene obrasce koji su kristalizirani u okvirima određenih kultura i koji imaju običajnu i pozitivnu pravnu regulativu ne mogu nikako biti obrasci koje determinira fizikalna nužnost. Postoje izuzetno pogrešni stavovi da se istraživanje u društvenim naukama vrši samo na način koji podrazumijeva nekakav „empirijski dio“ koji podrazumijeva prikupljanje podataka koji bi „verificirali“ određenu društvenu pojavu koja bi se na taj način mogla odrediti kao činjenica. Traženje društvenih zakonitosti na način koji je historicizam prakticirao nije ništa drugo do produžetak pozitivističkih ideja koje počivaju na induktivnom zaključivanju koje je sporno i kada je u pitanju fizikalni svijet. Naracije o nekakvim nužnim odnosima po principu uzrok-posljedica podrazumijevaju koegzistentnost tog odnosa koji bi uvijek bio nužan, pa se na osnovu istih uzroka mogu očekivati uvijek i iste posljedice. „Uzročnost se, međutim, ne može izvesti direktno iz korelacije koja kazuje da postoji konzistentna veza između dva skupa događaja ili varijabli u odnosu na koje se mijenja neka dimenzija pojedinca ili grupe (Lavić, 2014, str. 57)“. Pokušavati, dakle, po strogo utvrđenoj kauzalnoj korelaciji društvenu pojavu odrediti jeste ogromna pogreška zbog specifičnosti same društvene strukture koja se uvijek nadograđuje, mijenja ili preoblikuje u ovisnosti od mnogih činilaca koji imaju

različite intenzitete svoje pojavnosti i koji su veoma često nemanifestni, za razliku od fizikalnih utjecaja koji imaju određene oblike stalnosti i nepromjenljivosti. Potencirati nekakva empirijska istraživanja u krutom pozitivističkom pogledu, što je veoma čest slučaj kod istraživača društvenih pojava i procesa, jeste nepotrebno opterećenje za istraživače. Postojanje razlike u proučavanju prirodnih i društvenih fenomena ogleda se i u primjeni tehnika i metoda prilikom istraživanja, tako da je i tu evidentna specifičnost jednih i drugih fenomena, pa je pozitivizam samo još jedan pokušaj iznalaženja načina kako da se „materijalizira“ kulturološka tematika i na egzaktan način uoči nekakva zakonitost.

Posmatranje kao osnovna metoda prikupljanja podataka ima sasvim različitu ulogu u primjeni kada su u pitanju prirodne i društvene nauke, pa se na osnovu posmatranja prirodnih pojava i procesa može govoriti o izvjesnoj zakonitosti koja, opet, putem testiranja ili eksperimentiranja može donijeti sud o datoj zakonitosti. Dok, kada su u pitanju društvene pojave ili procesi, oni se ne mogu na osnovu posmatranja odrediti kao istiniti, tj. naučno utemeljiti iz prostog razloga što društvene pojave, veoma često, nemaju manifestan karakter, pa se verificiranje ili potkrepljenje određenih teorija ne može u društvenim naukama zasnivati na ovoj i sličnim metodama prikupljanja podataka. Ono što je bitno za metodu posmatranja ili opažanja jeste da se plodonosno posmatrati u naučnom pogledu može samo u sklopu naučne teorije ili hipoteze, a nikako nasumice, pa se verificiranje teorija vrši u skladu sa dobijenim rezultatima „ciljanog“ posmatranja ili posmatranja koje teoriju dovodi u korespondenciju sa empirijom. Otuda podržavamo i predlažemo prioritet hrabrog hipotetičkog iznošenja naučnih teorija, koje, da bi bile u naučnom pogledu prihvatljive, moraju proći empirijsku provjerljivost. Taj odnos, odnos logosa i praxisa jeste sveza bez koje ne možemo sagledati odnos koji vlada među varijablama. Teorija nam pruža nevjerovatne interakcijske odnose između nezavisnih i zavisnih varijabli, tako da na osnovu hipotetičkog promišljanja možemo kreirati nevjerovatne misaone sisteme koji moraju proći empirijsku verifikaciju i na taj način dobiti epitet naučnosti. Uočavanje varijabilnih svojstva predmeta našega mišljenja, tj. pojmova na kojima se zasniva cjelokupno naše mišljenje jeste savršenstvo naučnosti. Ući u sadržaj i opseg nekoga pojma ne može nikada biti završena stvar. Ulaženje u esenciju predmeta našega mišljenja, odnosno pojma, jeste proces koji se „s mjerom gasi i s mjerom pali“, u ovisnosti od naših sposobnosti, s jedne strane, i „pokazivanja“ samoga predmeta sa svim svojim specifičnostima, s druge strane. Naša sposobnost da „vidimo“ najsitnije i najskrivenije detalje predmeta našega mišljenja jeste proces koji vječito traje. Taj apsolut traganja za skrivenim detaljima karakteristika predmeta našega mišljenja stoji u osnovi naučnog mišljenja i na taj se način kreiraju naučne problemske situacije koje pokušavamo riješiti.

CILJEVI I ZADACI ISTRAŽIVANJA

Na ovom mjestu nećemo ići u nabrojanje specifičnih metoda koje su specijalizirane za fizikalne i društvene nauke, i sam pokušaj pozitivizma da uveze metode prirodnih nauka u proučavanje društvene zbilje već ćemo samo ukazati na neka nepotrebna opterećenja u istraživanju i odklon od njih koji se lahko može napraviti. Sljedeća stvar na koju obraćamo pažnju odnosi se na uporno traženje nekakvih zadataka i ciljeva istraživanja i pridavanje velike važnosti ovom problemu. Svako naučno istraživanje ima za cilj da otkrije nešto novo, nešto što do jučer nije bilo poznato i nešto što će imati pozitivnu primjenu. Dodatna osmišljavanja ciljeva i zadataka istraživanja su nepotrebne stvari, kada je metodologija nedvosmisleno ukazala na postojanje društvenih i spoznajnih ciljeva istraživanja. Društveni su oni ciljevi koji „govore o koristima koje mogu proizići na osnovu rezultata istraživanja, o korisnicima koji se mogu služiti dobivenim rezultatima te, ako se može odrediti, o načinu korištenja dobivenih rezultata (Vujević, 2003, str. 78)“. Veoma često se rezultati naučnika koriste u nehumane svrhe i usmjerene su protiv univerzalnih ljudskih vrijednosti, tako da i ta problematika opterećuje sam naučno-istraživački proces. Međutim, i to podvlačimo, smatramo da je sama naučna aktivnost okrenuta prema spoznaji, pa se nehumana primjena naučnih otkrića ne dešava u okvirima naučne zajednice već u onim okvirima koji kreiraju i sprovode ideologije. Spoznajni ciljevi su za nas interesantni i oni su jasno utvrđeni, pa je iznalaženje nekakvih „dopunskih ciljeva“ od strane istraživača i profesora nešto što nas upućuje na nepoznavanje osnovnih metodoloških dostignuća kada su u pitanju ciljevi istraživanja. Spoznajni ciljevi se najčešće dijele na ciljeve naučne deskripcije, naučne klasifikacije, naučne eksplanacije i naučne prognoze i svaki „dodatak“ u smislu traženja nekakvih „većih ciljeva“ istraživanja jeste nedopustiv iz prostog razloga što navedeni ciljevi pokrivaju sva polja naučne znatiželje. Nesnalaženje pojedinih autora prilikom interpretiranja naučnih rezultata, i, posebno profesora-mentora u kreiranju platforme kroz prizmu ciljeva istraživanja, navodi na konfuziju izrade samih naučnih radova i ide se nepotrebno u epistemološko lutanje tokom samoga istraživanja, a naročito, samoga pisanja naučnih i drugih radova. Ciljevi naučne deskripcije jesu najjednostavniji i najmanje teški u naučno-istraživačkim aktivnostima. Oni podrazumijevaju opisivanje samih pojava i procesa koji se istražuju, a sama naučna deskripcija postaje osnova za dalja, ozbiljnija bavljenja naučnom problematikom. Naučna klasifikacija jeste korak dalje u naučnom istraživanju i nastaje na osnovu naučne deskripcije kao potreba da se na osnovu jasno utvrđenog kriterija ono što smo pojmlili putem deskripcije proba kategorizirati u određene skupove koji se u nečemu razlikuju. Naučna eksplanacija ili naučno objašnjenje jeste, po mnogima, najozbiljnija naučna aktivnost kada je u pitanju cilj istraživanja, s obzirom da je naučna prognoza kao cilj istraživanja moguća samo na poljima

proučavanja prirodnih nauka. Naučna eksplanacija jeste takav cilj istraživanja koji odgovara na probleme istraživanja i uvijek objašnjava zašto se i kako nešto dešava, kako se stvara, odgaja, razvija, slabi, nestaje ili umire. Naučna prognoza kao cilj istraživanja, rekli smo, ima primjenu u fizikalnim naukama i ne može se društvena zbilja naučno prognozirati. Svi pokušaji naučnog prognoziranja društvenih pojava i procesa liče laičkom kreiranju teorija koje se zasnivaju na prorokovanju ili gatanju koje ne možemo svrstati u ozbiljne naučne projekte. To su, dakle, ti spoznajni ciljevi kojima se nauka bavi, tako da se autori određenih naučnih radova i mentori trebaju pridržavati ovoga koncepta i trebaju se osloboditi kreiranja nekakvih viših naučnih ciljeva koje metodologija još nije uvrstila u svoj sistem.

ZAKLJUČAK

Sam naučno-istraživački proces je toliko složen da ga mi kao istraživači ne smijemo još više otežavati. Permanentno potenciranje na iznalaženju nekakvih novih ciljeva istraživanja, nerazumijevanju razlika koje postoje između predmeta i problema istraživanja, nepostavljanje hipoteze ili odvajanje istraživačkog procesa na nekakve teorijske i empirijske aktivnosti jesu samo neki od dodatnih problema koji naučnoj zajednici nisu potrebni. Upoznavanje sa dostignućima metodologije jeste od izuzetnog značaja za samu nauku, jer kao i ostale naučne discipline, i metodologija ima svoj ubrzani ritam u posljednje vrijeme. Nevjerovatno brz tehnološki razvoj utječe i na ostale segmente epistemološkog karaktera, tako da se ta naučna multidisciplinarnost ogleda na svakom koraku.

Postojanjem vertikalnog prožimanja naučnih dostignuća ili naučnog rasta, evidentna je i horizontalna protežnost koja se u vrijeme globalizacije toliko smanjila, ili bolje rečeno nestala, da se može slobodno reći da su sve naučne discipline ponovo našle mjesto pod okriljem filozofije. Unificiranje svijeta ogleda se i kroz univerzalan naučni napredak koji prestaje biti lokalna, nacionalna ili staleška odrednica. Naučna zajednica stoji na raspolaganju univerzalnim ljudskim vrijednostima, tako da se i onaj normativno-aksiološki momenat naučnog istraživanja mora na najbolji mogući način shvatiti i biti pokazatelj raznim ideologijama kako se i na koji način može biti u zajedništvu.

LITERATURA

- Helmin, D. (2001). *Teorija saznanja*. Nikšić: Jasen.
- Kundačina, M. i Bandur, V. (2007). *Akademsko pisanje*. Užice: Učiteljski fakultet Užice.
- Lavić, S. (2014). *Metodološke rasprave*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Milić, V. (1978). *Sociološki metod*. Beograd: Nolit.

Pijaže, Ž. (1979). *Epistemologija nauka o čoveku*. Beograd: Nolit.

Šušnjić, Đ. (1999). *Metodologija*. Beograd: Čigoja.

Vujević, M. (2003). *Uvođenje u znanstveni rad*. Zagreb: Školska knjiga.

THE ESSENCE OF SCIENTIFIC RESEARCH PROCESS

Abstract

Dealing with scientific-research work involves extremely complex activity which that apart from the knowledge the researchers must possess also implies possessing exceptional skills and personality traits, so that the researcher is viewed as an "epistemological magician" who is always able to come out as a winner from the uncertainties and unknowns facing science. As science has to be shown as a great power that has all the answers, in front of every researcher stands a job of familiarization with the methodology as a specialized scientific discipline that researches method as a subject of its interest. Having this in mind, methodology should be viewed as an essential scientific discipline that should be the basis of dealing with serious scientific issues regardless of what scientific disciplines is about. The essence of this paper is to point out a few basic things which should be known in order to acquit scientific research, as well as writing of scientific reports, from stereotypical thinking and confusions that shackle researchers. Permanent efforts of those who do not follow progress of methodology as extremely dynamic scientific discipline to establish some kind of rigid methodological patterns which, according to them, would be extremely fruitful and solid epistemological fundamentals, is a static methodological approach, which does more damage than contribution to the scientific discovery. Methodology, like any other scientific discipline is extremely flexible, cumulative, innovative and very dynamic, so developments in this discipline should be followed, which clearly indicates some mistakes and attitudes that are rejected with an emphasis on those developments which are currently the most rational. At this point, we will point out only some elements that release every researcher of unnecessary weights that are giving us problems in the research process. It is often enough thought that researching is only a kind of field work or work in the laboratory, ignoring the fact that the research is also a process of reflection which occurs when a researcher is not in motion. Research is also thinking, intellectual observation which is always in correlation with a specific scientific problem, so we want to point out to the fact that the scientific research should not be seen as a process which is divided into theoretical and practical.

Key words: *epistemology, social phenomenon, positivism, critical-rational approach, science*

PORODICA I ŠKOLA – ČINIOCI RELIGIJSKO-EKOLOŠKOG ODGOJA I OBRAZOVANJA

Nedim Kebo*✉

Sažetak

Porodica je primarno sredstvo socijalizacije. Čovjek u porodici usvaja različita saznanja. Posebno su to odgoj i obrazovanje. Za razliku od porodice, škola je sekundarno sredstvo socijalizacije. Čovjeka, što je u ovom kontekstu nezaobilazno, „prate“ religija i ekologija. Porodica i škola, kao činioci religijsko-ekološkog odgoja i obrazovanja, razvijaju čovjekov sistem vrijednosti, normi, način razmišljanja, odnos prema sebi i odnos prema drugom i drugačijem. U takvim korelacijama postoji i disciplina koja se bavi proučavanjem morala, a to je etika.

Religija je vjerovanje u Nadnaravno i sveto izraženo religijskim običajima, obredima i simbolima o kojima se skrbe religijske organizacije i religijsko vodstvo, i koje sljedbenike date religije opskrbljuju čudorednim definicijama. Ekologija je nauka o životnoj sredini. Nema religije bez ekologije, a nema ekologije bez religije. Tu i egzistiraju različiti pravci, kao što su ekološki socijalizam, zeleni anarhizam, zeleni sindikalizam, sa ekološkog aspekta, a sa aspekta religije postoji i nastavna ili predmetna oblast koja se zove vjeronauka. O porodici i školi kao činiocima religijsko-ekološkog odgoja i obrazovanja veoma malo se govori. Govori se malo iz razloga što se kvalitet u odgoju i obrazovanju zanemaruje i potiskuje, u smislu da je današnja savremena porodica izgrađena na drugačijim sistemima odgoja i obrazovanja, a škola je postala mjesto teorijske nastave gdje se način razmišljanja i postupanja ograničava i slabi.

Imam namjeru da u tematici kojom ću se baviti predstavim na koji način porodica i škola mogu biti činioci religijsko-ekološkog odgoja i obrazovanja i koje bi mjere trebalo poduzeti po pitanju poboljšanja odgoja i obrazovanja. Također se veoma malo pažnje posvećuje i proučavanju religijskih i ekoloških sadržaja, a što će biti navedeno kroz različite religijske autoritete.

Ključne riječi: *porodica, škola, odgoj, obrazovanje, religija, ekologija, etika*

---

* Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

✉ e-mail: nedim.sociologija@gmail.com

UVOD

Poznato je da se uporedo sa razvojem i postankom svijeta, tj. razvojem biljaka i životinja počeo razvijati i afirmisati čovjek kao biće u tjelesnom i duhovnom obliku. Čovjek se u svom razvoju mijenjao, usavršavao i prilagođavao unutar raznih društava, što se u sociologiji bilježi još od lovačkih, sakupljačkih, hortikulturalnih, pastoralnih, agrarnih pa sve do današnjeg društva koje se određuje kao moderno ili savremeno društvo. Činjenica je da se u tzv. modernom ili savremenom društvu javljaju i egzistiraju mnogi problemi, među kojima se najmanje pažnje posvećuje pitanju životne sredine. Svjedoci smo prirodnih procesa i pojava koje su dovedene u poremećaj svog trajanja i intenziteta, a čiji je krivac, kako su to pokazala dosadašnja istraživanja, bio i sam čovjek. „Samo je čovjek uspio da prirodi utisne svoj pečat po tome što je ne samo presadio biljke i prenio životinje, nego također izmijenio izgled i klimu svog obitavališta“ (Engels, 1950, str. 14).

Sve što prikazuje i odražava čovjekov način života, njegov sistem normi i vrijednosti, a posebno odgoj i obrazovanje potječe od porodice kao osnovne ćelije društva. Ono čemu posebnu pažnju treba posvetiti je odgoj i obrazovanje u porodici, a nešto kasnije i u školi. Neophodno je navesti dva podmodela odgoja i obrazovanja u porodici. Jedan podmodel je religija kao temeljni faktor ili činilac, a drugi podmodel je ekologija. Pojam religija potječe od latinskog glagola relegare – što bi značilo vezati, povezivati. Religija je „vjerovanje u Nadnaravno i sveto izraženo religijskim običajima, obredima i simbolima o kojima se skrbe religijske organizacije i religijsko vodstvo, i koje sljedbenike date religije opskrbljuju čudorednim definicijama“ (Cvitković, 2007, str. 31).

Na drugoj strani koegzistira jedna naučna disciplina o kojoj se veoma puno govori, ali ništa se praktično ne poduzima u oblikovanju i jačanju odgoja i obrazovanja poput religije. Ta disciplina zove se ekologija. “Ekologija proučava odnose između vrsta, te između vrsta i fizičkog okruženja“ (Turner, 2009, str. 475). Pojam ekologija dolazi od grčkih riječi oikos - kuća i logos - nauka. Bitno je istaknuti da ekologije nema bez religije, ali ni religije nema bez ekologije. Religijska literatura je ono što povezuje ova dva pojma, jer ona je spoj Božijeg i prirodnog.

Pored porodice kao osnovnog faktora odgoja i obrazovanja presudnu i značajnu ulogu ima i škola. Škola bi se mogla definisati kao sekundarno sredstvo socijalizacije. Ono što se u porodici započinje i usvaja, to se u školi nastavlja i dodatno prezentira u pogledu odgoja i obrazovanja. O porodici i školi kao činiocima ekološkog i religijskog odgoja i obrazovanja nešto više će se analizirati i objasniti u sljedećem odjeljku.

PORODICA – ČINILAC RELIGIJSKO-EKOLOŠKOG ODGOJA I OBRAZOVANJA

Za porodicu se može reći da je ona osnovno sredstvo odgoja i obrazovanja. Porodica je „temeljni faktor socijalizacije“ (Andevski i Kundačina, 2004, str. 138). Ovo se pominje iz razloga što se primarna socijalizacija upravo odvija u porodici, a sekundarna u školi, u grupi sa vršnjacima itd. Porodica, kao najintimnija mikrosocijalna sredina, kroz emocionalno doživljavanje ekoloških vrijednosti, čistih rijeka, zelenih travnjaka, svježeg vazduha, ima mogućnosti da utječe na ubijeđenja i stavove svojih članova prema tim vrijednostima. Ona mlađim članovima pruža mogućnost da emocionalno dožive i usvoje odnos prema vrijednostima prirodne, odnosno životne sredine. Čovjekovo ponašanje prema životnoj sredini određeno je složenim odnosom tri grupe činilaca; „psihičkog, socijalnog i sredinskog porijekla“ (Andevski i Kundačina, 2004, str. 131). Pored ova tri faktora, dodao bih i religijski faktor. Kada se govori o psihičkom odnosu čovjeka prema životnoj sredini onda je riječ o stepenu svijesti koji posjeduje. Socijalni odnos prema životnoj sredini je u osnovi kolektivnog djelovanja, a sredinski bi se mogao objasniti u smislu prostora ili okoline u kojoj pojedinac živi i kojom je okružen.

Upravo se na sredinski faktor nadovezuje i religijski faktor, pošto društvo sačinjava jedan prostor i ono je povezano na osnovu religijskog identiteta, a religijski identitet se nastavlja u religijskoj literaturi koja je svedena na minimum, pri čemu se gubi osnovna korelacija priroda-religija-nadnaravno-ljudsko. Ako se vjerovanje temelji na religijskoj literaturi, onda ono mora da preraste u praktično djelovanje i postupanje u smislu zaštite životne sredine. Nema ekologije bez religije, ali nema ni religije bez ekologije. To je način života, zelena slika svijeta u kojoj će se porodica, društvo i religijske organizacije, odnosno vođe dogovoriti kako je na jedan moderan način spas moguć uz kolektivnu povezanost i saradnju kroz jačanje svijesti čovjeka, zdravorazumske svijesti koja će se formirati na osnovu religijskih vrijednosti iznad svega što nanosi štetu čovječanstvu, kao što su: tehnologija, superiornost, iskorištavanje itd.

Kada se ekologija komparira sa porodicom, onda se zaključuje da ekologija i u vezi sa porodicom daje sadržaje koji se prenose na religiju, tako da se već u porodici može da razvije svijest pojedinca o ekologiji i religiji. To zavisi od starijih članova porodice, jer oni treba da se zalažu za štednju električne energije i vode. To treba da je uobičajno ponašanje djece zasnovano na oponašanju odraslih. Kada se ekologija komparira sa porodicom, onda će se ustanoviti da kao što u religijskoj literaturi postoje kodeksi ili pravila ponašanja, pravila u poštovanju mlađeg prema starijem, tako postoji i briga prema životnoj sredini. Takvo nešto susreće se u konfucijanizmu: „Djeca moraju biti uz roditelje, osobito kad roditelji

ostare. Ljubav prema roditeljima je obveza djece kroz cijeli život“ (Cvitković, 2005, str. 112). U Kur'anu piše: „Čovjeka samo zadužili da roditeljima svojim čini dobro; majka njegova s mukom ga nosi i u mukama ga rađa, nosi ga i doji trideset mjeseci. A kad dospije u muževno doba i kad dostigne četrdeset godina, on rekne: Gospodaru moj, dozvoli mi da Ti budem zahvalan na blagodati koju si darovao meni i roditeljima mojim, i pomoz mi da činim dobra djela kojima ćeš zadovoljan biti, i učini dobrim potomke moje; ja se, zaista, kajem i odan sam Tebi“ (Ahkaf, 504). U Bibliji piše: „Svaki neka poštuje oca i majku, i neka drži moje subote“ (Levitski zakon, 18,5–19,5). Kao što postoji odnos prema porodici u smislu nekih normi i vrijednosti, tako postoji odnos i prema prirodi.

ŠKOLA – ČINILAC RELIGIJSKO-EKOLOŠKOG ODGOJA I OBRAZOVANJA

Pored porodice, ekologije i religije postoji još jedan pojam koji je presudan u razvoju i oblikovanju čovjekove svijesti, a to je škola. Između škole i porodice postoji sistem identičnih vrijednosti, a to je vjeronauka. Škola može da razvije svijest današnjeg čovjeka tako što će kroz vjeronauku kao predmet saznati i o ekološkim vrijednostima, a na taj način da je etika disciplina koja povezuje ova dva pojma. Tu bi etika mogla da bude centar sastavljen iz dva pravca: religijskog i ekološkog, pa se formira i razvija ekološka i religijska etika. Budući da je etika najjednostavnije rečeno nauka o moralu, ovdje se pod ekološkom i religijskom etikom misli na cjelokupan sistem čovjekovog odnosa prvenstveno prema sebi, ali i prema drugima. Odnos prema prirodi, životnoj sredini bi bila ekološka etika, a odnos koji se temelji na uvažavanju, prihvatanju drugog i drugačijeg bez obzira na religiju, naciju, rasu, jezik bi bila religijska etika. Zavisno od ovih vrsti etika, pitanje je koliko škola može učiniti u oblikovanju svijesti današnjeg djeteta. Škola može učiniti mnogo toga u oblikovanju svijesti današnjeg djeteta, odnosno čovjeka.

Pitanje koje se dodatno postavlja je upravo u tome kako i na koji način se obrazovanje i vaspitanje prenosi i usvaja u školi. Ako je riječ o svakodnevnom usvajanju moralnih vrijednosti i pravila, onda je veća vjerovatnoća da će se to primijeniti u smislu prakse. Jedan aspekt bi sigurno doprinio sve većoj pojavi prakse, a to je aspekt humanizma. Svaki čovjek bi trebao da propovijeda i da gradi otvorenost, humanost, pomoć drugom i drugačijem, saradnju bez obzira na nacionalnu, religijsku, rasnu i bilo koju pripadnost. Humanizam je postojao oduvijek, ali primjenjivan je tako da je geslo glasilo da je čovjek u centru svega. Humanizam je i nešto više o toga. Pitanje koje bi se trebalo postaviti je: Kakav bi humanizam danas trebao biti?

Odgovor je: Humanizam u smislu osjećaja, filantropije, želje za istraživanjem, potrebe pomaganja siromašnima itd. Naročito je obaveza univerziteta, a u ovom slučaju škole „u odgoju mladih generacija da se podstakne kritički duh u razmišljanju, samosvjesnost i autonomnost ličnosti, stvaralački odnos prema radu, poštivanje ličnosti drugog čovjeka i odgovornost prema sopstvenom razvoju i dobrobiti zajednice. Jer, rečeno je, univerzitet ne obrazuje samo stručnjake, nego i svestrane humane ličnosti“ (Tanović, 2005, str. 245). Da pojedinac može razviti u prirodi pozitivan i ozbiljan odnos i da može razviti humanističke postavke dokazuje sljedeći koncept o ljekovitom bilju: „Branjem ljekovitog bilja treba se pomoći starijoj populaciji i svima onima koji nisu sposobni za teške radove. Djeca, prije svega školska, trebaju se upoznati sa ljekovitim biljem iz nekoliko razloga. Prvo, radi senzibiliranja mlade ličnosti za ljubav prema prirodi i biološkoj raznolikosti kao Božijem daru i, drugo, što je lahak posao. Između četiri zida niko neće naučiti kako će u prirodi upoznati npr. kamilicu i razlikovati je od drugih biljaka koje imaju sličnu, složenu glavičastu cvat“ (Takvim, 2013, str. 274). Očigledna nastava u prirodi je najbolja: prenositi će to bilje u svoje i školske bašče, pratiti će njihov život i razvoj, vidjeti će kad i kako cvijeta. Branjem bilja djeca se navikavaju da odlaze u prirodu, na sunce, u šumu što će rezultirati tim da će i ne primjetivši zavoljeti šumu i livade, i prestat će se bojati svega onog što se u prirodi zbiva. Na taj način doći će do saznanja da mogu koristiti porodici i društvu. Ovo dokazuje prethodnu rečenicu o humanizmu. To je ne samo ljubav i odgovornost prema sebi, nego i odgovornost prema drugom i drugačijem, i odgovornost prema životnoj sredini. Nije bitno biti kvalitetan i univerzalan teoretičar. Bitno je biti kvalitetan i univerzalan pokretač pozitivnih promjena u smislu prakse i praktičnih solucija koje bi bile pogodne u ovom smislu za životnu sredinu.

ZAKLJUČAK

Na osnovu prezentiranog teksta može se kazati da je porodica nesumnjivo centar u razvoju i oblikovanju čovjekove spoznaje, tj. odgoja i obrazovanja. Zato se s razlogom kaže da čovjek postupa onako kako se nauči u porodici i time se razvija njegov način razmišljanja i postupanja. Ono što je bitno istaknuti i što je nezaobilazno jeste stepen moralnosti. Time se podjednako bave, kao što je navedeno, religijska i ekološka etika koje bi sigurno mogle da objasne čovjeku kakav odnos treba da gradi ne samo prema sebi, nego prema drugom i drugačijem. Jer, kako je navedeno, odnos prema prirodi, životnoj sredini bi bila ekološka etika, a odnos koji se temelji na uvažavanju, prihvatanju drugog i drugačijeg bez obzira na religiju, naciju, rasu, jezik bi bila religijska etika.

Škola može učiniti dosta po pitanju odgoja i obrazovanja. U osnovnim i srednjim školama postoji predmet koji se zove vjeronauka. Vjeronauka se bavi socijalnim,

klasnim, ekonomskim i ostalim pitanjima, što je slučaj i u ekologiji, gdje egzistiraju mnogi pravci poput ekološkog socijalizma, zelenog anarhizma, zelenog sindikalizma itd. Racionalno je da bi ekologija trebala biti uvedena kao nastavni predmet, jer bi sa vjeronaukom uspješno odgajala i obrazovala školske generacije koje bi imale višedimenzionalne i humanističke poglede na svijet. Treba raditi na tome da se prevaziđe čovjekov antropocentrizam i egoizam i, po mom mišljenju, potrebno je da se razvije jedan vid religijske i ekološke komunikacije.

Religijska komunikacija bi se ogledala u zajedničkom rješavanju problema. Eko-komunikaciju treba shvatiti kao mogućnost ličnog razvoja, razumijevanja i doživljavanja sebe i drugih. Porodica i škola kao činioci religijsko-ekološkog odgoja i obrazovanja mogu učiniti dosta toga, bar po pitanju poboljšanja i razvoja pojedinca. To se može objasniti u četiri postavke.

Prvo, komunikacija je potrebna u porodici. To bi trebala da bude komunikacija demokratskog i višesmjernog tipa koja može da uputi pojedinca na optimističniji i racionalniji način razmišljanja. Drugo, čovjek u porodici stječe sistem normi i vrijednosti koje dalje nastavlja da razvija i prilagođava u školi. Treće, potrebno je da se u porodici usvajaju znanja i vještine iz religije i ekologije kao dva podmodela koja bi kasnije povezivanjem omogućila čovjeku da vodi računa o svom ognjištu, o prirodnoj slici na kojoj egzistira, tj. zemlji, što bi značilo da se pojedinac od malih nogu uči od odraslih, po religijskom i ekološkom svjetonazoru, jer stariji utječu na mlađe i, četvrto, potrebno je da u školi postoje planovi kreativnog i praktičnog tipa koji bi podstakli pojedinca na stjecanje i usvajanje znanja na jedan zanimljiv i lakši način.

LITERATURA

- Andevski, M. i Kundačina, M. (2004). *Ekološko obrazovanje*. Užice: Učiteljski fakultet u Užicu.
- Cvitković, I. (2005). *Religije savremenog svijeta*. Sarajevo: DES.
- Cvitković, I. (2007). *Sociologija religije*. Sarajevo: DES.
- Engels, F. (1950). *Dijalektika prirode*. Beograd: Kultura.
- Tanović, A. (2005). *U zbilji vremena — humanistički pogledi*. Sarajevo: Internacionalna liga humanista.
- Turner, Dž. (2009). *Sociologija*. Novi Sad/Beograd: Centar za Demokratiju.
- Dedić, I. (2013). Ljekovito bilje—naše zeleno zlato. *Takvim za 2013*, str. 273–282.
- Kur'an, Biblija.

THE FAMILY AND SCHOOL – FACTORS OF RELIGIOUS-ENVIRONMENTAL UPBRINGING AND EDUCATION

Abstract

Family is the primary agent of socialization. A person in the family adopts different findings, especially education and upbringing. Unlike the family school is a secondary agent of socialization. A human, which in this context is inevitable, followed by religion and ecology. Family and school, as factors of religious-environmental education and upbringing, develop the human system of values, norms, ways of thinking, attitudes toward themselves and attitude towards others and the other. In such correlation exists a discipline that deals with the study of morality, and that is ethics.

Religion is the belief in the supernatural and sacred expression of religious customs, rituals and symbols that are cared for by religious organizations and religious leadership, and that the followers of religions supply with moral definitions. Ecology is the study of the environment. There is no religion without ecology, and no ecology without religion. Different directions such as ecological socialism, green anarchism, green syndicalism exist from the ecological point of view, and in terms of religion, there is also a teaching or subject area which is called religious education. Very little is being said about family and school as factors of religious-environmental upbringing. The main reason is that the quality in education is ignored and suppressed in the sense that today's contemporary family is built on different systems of upbringing and education, and the school has become a place of lectures where the way of thinking and acting is limited and weak.

I have an intention, in subject with which I will deal to present how family and school can be factors of religious-environmental upbringing and education and what measures should be taken in terms of better education. Also, very little attention is paid to the study of religious and ecological issues, and what will be referred through different religious authorities.

Key words: *family, school, upbringing, education, religion, ecology, ethics*

RAD NEVLADINIH ORGANIZACIJA USMJERENIH NA EDUKACIJU, ZDRAVSTVENU I SOCIJALNU ZAŠTITU OMLADINE I DJECE S POTEŠKOĆAMA U RAZVOJU NA PODRUČJU MOSTARA

Azemina Gubeljic*✉

Sažetak

Pojam civilnog društva u savremenoj teoriji ima dva glavna tumačenja. Jedno je ono koje ga određuje kroz ekonomsku aktivnost (poprište reprodukcije materijalnog života), a drugo je ono koje ga određuje kroz politički značaj (briga za opšte dobro) u kom se suština civilnog društva vezuje za pluralitet udruživanja. U tom domenu civilno društvo je nemilitarističko, laičko i civilizovano društvo, koje se uzdiglo do određenog civilizacijskog nivoa slobodnih ljudi i koje se zasniva na poštovanju osnovnih ljudskih prava i građanskih sloboda, toleranciji, demokratskoj javnosti, vladavini prava, te ekonomskom, socijalnom i političkom pluralizmu. U ovom značenju civilno društvo je društvo građana koji su međusobno povezani u razna udruženja i mreže udruženja.

Takva udruženja, oblikujući sve dinamičnije civilno društvo, procvjetala su u skoro svim oblastima: zdravstvu, kulturi, religiji, sportu, ranom dječijem obrazovanju, brizi za starije ljude, zaštiti životne sredine, ljudskim pravima, u domenu pomoći fizički i mentalno ugroženim ljudima, kao i u mnogim drugim oblastima.

Nevladin sektor, kao dio civilnog društva u BiH, predstavlja ozbiljan resurs, koliko zbog izvjesnog demokratizacijskog potencijala, toliko i kao sektor zapošljavanja, socijalnih i drugih usluga. Ali bez empirijskih istraživanja i analitičko-naučnih elaboracija, izrada strateških razvojnih koncepcija civilnog društva ostaje u domenu manje-više sumnjivih predviđanja i nagađanja, stoga je i ovaj tekst tek „kap u moru“ za dalja razmatranja aktuelnih razvojnih strategija sektora sa posebnim naglaskom na oblast edukacije, zdravstvene i socijalne zaštite omladine i djece sa poteškoćama u razvoju.

Ključne riječi: *civilno društvo, nevladin sektor, edukacija, zdravstvena i socijalna zaštita omladine i djece sa poteškoćama u razvoju*

---

* JU Srednja ekonomska i ugostiteljsko-turistička škola, Mostar
✉ e-mail: zizi_1973@hotmail.com

UVOD

O nevladinim organizacijama postoje brojne predrasude i stereotipi. Jedni ih krive, prozivaju i prikazuju kao neprijatelje i izdajnike, strane plaćenike i špijune, a drugi ih hvale i uzdižu na pijedestal najviših demokratskih vrijednosti. Uostalom to je naša narodna, uobičajena priča u kojoj niko nema potrebu da bilo šta dokazuje ili argumentuje. Pojam i fenomen nevladinih organizacija, kako kod nas, tako i na cijelom EX JU području, još je i danas kontraverzan, kao što je bio i na početku devedesetih godina, kada je počeo polahko da prodire u našu javnost.

Nastankom društvenog i političkog pluralizma u zemlji, počinju da se osnivaju razne nove organizacije građana (poznatije kao udruženja građana), a sa njima počinje i upotreba pojma nevladine organizacije. On se prije toga vrlo malo koristio, i to prvenstveno kao izraz za međunarodne nevladine organizacije, a njegova značajnija upotreba u Evropi je počela u realsocijalističkim zemljama u kojima su različite građanske organizacije i grupe, željele da na još jedan, poseban način istaknu svoju autonomiju i nezavisnost od države.

Termin je tako stigao i kod nas i polahko ulazio u javnost, a najviše u javnost civilnog društva gdje se vrlo brzo odomaćio. Međutim za ostatak javnosti on je ostao nepoznat i kontraverzan.

Malo je pojava koje su toliko značajno utjecale na oživljavanje demokratije i funkcionisanje tržišnog sistema u Centralnoj i Istočnoj Evropi kao što je pojava širokog spektra privatnih, neprofitnih i nevladinih organizacija tokom osamdesetih i ranih devedesetih godina.

Uprkos svojoj dinamici i značaju, neprofitni sektor u Centralnoj i Istočnoj Evropi ostao je ipak „osjetljiva biljka“, koju javno mjenje i vladina politika samo djelimično pomažu, a poreske i pravne odredbe koje su vrlo često restriktivne, ograničavaju. Štaviše, iskustvo u upravljanju tim organizacijama je ograničeno, a formalna obuka gotovo da i ne postoji.

Da bi olakšao taj problem, Institut za političke studije Univerziteta Džon Hopkins ustanovio je tokom ranih devedesetih program obuke pod nazivom Projekat trećeg sektora, kako bi se obezbjedilo detaljno upoznavanje sve većeg broja lidera neprofitnog sektora u sedam centralno-istočno evropskih zemalja (Poljska, Mađarska, Češka Republika, Slovačka, Slovenija, Bugarska i Rusija) s vještinama neprofitnog upravljanja. U okviru ovog projekta naknadno je ustanovljen Program obuke trenera, koji je doprinjeo stvaranju mreže lokalnih partnerskih organizacija koje bi obezbjedile obuku visokog kvaliteta za neprofitne menadžere. Program obuke trenera, djelimično u zavisnosti od donatora, provodi se i kod nas.

Na potrebu partnerstva između nevladinih organizacija i državnih institucija u upravljanju procesom društvenog razvoja upućuju i međunarodni organi i or-

ganizacije, kao što su Ujedinjene nacije, UNDP, Evropska unija, Vijeće Evrope, OSCE.

Intenzivna naučna i stručna diskusija o civilnom društvu i nevladinom sektoru kao dijelu civilnog društva u BiH čini se potrebnijom nego ikad. Prilog takvoj činjenici je i nekoliko vrijednih naučno-teorijskih elaboracija o civilnom društvu u BiH u zadnjih nekoliko godina sve većeg broja autora (Gajo Sekulić, Mirko Pejanović, Ugo Vlasisavljević, Asim Mujkić, Asad Nuhanović, Esad Zgodić, Salih Fočo, Nerzuk Ćurak, Miodrag Živanović i dr.).

KONCEPT TEORIJSKOG ISTRAŽIVANJA PROBLEMA

Pojmovno obrazloženje (Nevladine organizacije - NVO i Civilno društvo)

Nevladine organizacije su one organizacije građana koje su nastale na osnovu privatne inicijative sa ciljem zadovoljenja određenih, opštih ili zajedničkih interesa, potreba i motiva građana, na nekomercijalnoj, neprofitnoj i nepartijskoj osnovi, koje nisu pod nadležnošću vlade, dakle nezavisno od države i uz dobrovoljno učešće i participaciju njihovih osnivača

Termin se uglavnom odnosi na društvene, kulturne, pravne i druge grupe koje se zalažu za određene ciljeve koji su prevashodno neprofitni i nekomercijalni. NVO su obično neprofitne organizacije koje dobijaju barem dio svojih prihoda od privatnih donatora.

Dakle, ovim se izrazom naziva svaka organizovana grupa ljudi, dobrovoljna organizacija, humanitarna agencija, stručno udruženje, organizacija za ljudska prava, zadruga i sličan oblik organizovanja, ali samo ona koja je nezavisna od vlade, to jeste od državnih organizacija i institucija.

NVO-i su u osnovi samoupravna tijela koja funkcionišu na bazi volonterskog rada i koja samim tim ne podliježu rukovođenju od strane organa vlasti.

Organizacije civilnog društva bi trebale biti alternativa i podrška rješavanju mnogobrojnih problema u društvu zasnovanih na ljudskim potrebama, koje država ne može sama prevazići ili vodi nedovoljnu brigu o istima.

Civilno društvo je jedan od elemenata trodijelnog okvira koji čine država, ekonomija i civilno društvo. Civilno društvo je primarni lokus kreiranja ideologije za izgradnju konsenzusa i legitimiziranje moći, što znači, kreiranja i održavanja kulturalne i socijalne hegemonije dominantne grupe putem saglasnosti, a ne prisilom. Civilno društvo je arena u kojoj se natječu konfliktni interesi (zapravo klasni interesi) i bez direktne dominacije i prisile država i tržište moraju za svoju legitimnost pridobiti suglasnost civilnog društva.

Civilno društvo je područje institucija, organizacija, mreža i pojedinaca smještena između porodice, države i tržišta, u koje se ljudi udružuju dobrovoljno radi zagovaranja svojih zajedničkih interesa. U svojoj najjednostavnijoj formi, civilno društvo predstavlja skup institucija i udruga/organizacija koje spajaju ljude uz vladu i privatni sektor.

Civilno društvo najčešće obuhvaća organizacije kao što su: registrirane humanitarne organizacije, organizacije za zaštitu (ženskih, dječjih) ljudskih prava, religijska, ekološka, profesionalna udruženja, poslovna udruženja, sindikati, grupe samopomoći, društveni pokreti, zagovaračke grupe, koalicije i druge.

Historijat NVO u svijetu

Još su stari Grci (*politike koinona*) i Rimljani (*societas civilis*) poznavali ovaj institut. Po njihovom poimanju bilo je to političko društvo u kojem su aktivni građani učestvovali u oblikovanju politike.

Istorijski posmatrano, prvi začeci ideja mogućnosti organizovanja ljudi na način koji je različit od tradicionalnog organizovanja države ili crkve, nastaju u periodu pokreta reformacije u Njemačkoj u 16. vijeku, da bi kasnije, preko ideja Rusoa, Kanta, Sen Simona i drugih, ove ideje dobile i svoju naučno-teorijsku podlogu. Tokom 19. vijeka, u okviru vjerskih pokreta, posebno procvatom protestantskog misionarstva, kako i u okviru ženskih pokreta stvaraju se prve preteče modernih nevladinih organizacija.

Novija historija i detaljnija istraživanja dovode do daljnjeg razvoja ideje civilnog društva, ali svojevremeno i do preuveličavanja njegove uloge kao ključnog faktora u rješavanju aktuelnih društvenih problema.

Od kraja 1980-ih naovamo u definiranju ovog pojma naglašava se sloboda udruživanja, samoorganizacija slobodnih građana, socijalni kapital i socijalna povezanost.

Historijat NVO u BiH

Tokom četrdesetogodišnje austro-ugarske uprave u BiH (1878–1914), organizacije građana mogle bi se, polazeći od sastava članstva, svrstati u 5 kategorija: nacionalna kulturno-prosvjetna društva, mješovita udruženja koja su okupljala pripadnike dviju nacionalnih skupina, multietničke asocijacije, useljenička udruženja i radničke organizacije (Seifića, 2009, str. 73).

U periodu između dva svjetska rata (1918–1941), bosanskohercegovačko društvo našlo se u novom regionalnom političkom kontekstu ulazeći u sastav kraljevine SHS i kasnije kraljevine Jugoslavije. Egzistirala su: nacionalno kulturno-prosvjetna društva, srpska Prosveta, hrvatski Napredak i muslimanski Gajret. Za ovaj period

karakteristično je postojanje većeg broja ženskih udruženja u BiH, kao što su: Dobrotvorna zadruga Srпкиnja, kolo Srpskih sestara, Hrvatska katolička ženska udruuga, Hrvatska žena, Muslimanska ženska zadruga, Žensko aškenaško društvo... Asocijacije nastale u ovom periodu imaju dvostruki značaj za dalji razvitak građanskog udruživanja u BiH. Na jednoj strani, one su odigrale važnu edukacijsku i humanitarno-karitativnu ulogu uočljivu u aktivnostima stipendiranja omladine, izgradnje i održavanja đačkih domova i uključivanje širih slojeva stanovništva u društveni život (Seifija 2009, str. 81).

Osvrnemo li se na mjesto i ulogu udruženja u periodu od 1945–1985. godine, kakva su bila Socijalistički savez radnog naroda, Savez socijalističke omladine, udruženje boraca i žena, sindikati i sl., lako ćemo uvidjeti da narodna država nije ostavljala mjesto za civilno društvo u pravom smislu riječi. U kritici totalitarnih sistema Karl Poper u svom djelu „Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji“ ističe da „civilno društvo ne smije biti produžena ruka države ili partije na vlasti nego radije mjesto gdje se ta ruka zavrće i sakati“, jer kao takve predstavljaju ekspoziuru za masovnu implementaciju partijske ideologije.

Članstvo u nekim od nabrojanih saveza je bila obaveza koja se morala ispunjavati odnosno nastupala je automatski u određenoj starosnoj dobi (savez pionira, savez socijalističke omladine i dr.). U finansijskom a time i programskom pogledu, ove organizacije bile su potpuno ovisne o državnom budžetu. Prema Kamberoviću/Hadžibegoviću nakon 1949. godine ova društva su imala određenu ideološko-vaspitnu funkciju u kulturnoj sferi propagirajući ideje socijalističkog razvoja bratstva i jedinstva. Godine 1971. izrasle su snage na nacionalnim pozicijama o čemu svjedoče primjeri „hrvatskog proljeća“, demonstracije na Kosovu tokom 70-ih i 80-ih godina (Seifija, 2009, str. 85).

U vrijeme predratne agonije, od 1985–1992. godine, na prostorima bivše SFRJ uporedo s dominirajućim etnonacionalnim pokretima aktivno su djelovale snage mirovno-liberalne civilne inicijative. Neizgrađenost civilnog društva, smatra Lino Veljak ne može se proglasiti uzrokom raspada zemlje, ali treba razmotriti ulogu civilnih inicijativa u tadašnjem historijsko-političko kontekstu, imajući u vidu specifičnosti jugoslovenskog političkog i kulturno-historijskog razvoja.

Među najaktivnijim je bilo Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu (UJDI), osnovano početkom 1989. u Zagrebu. Istaknuto mjesto među mirovno-liberalnim inicijativama i asocijacijama tog vremena imaju centar za anti-ratnu akciju osnovan 1991. u Beogradu, centar za kulturnu dekontaminaciju i mnogobrojne ženske anti- ratne grupe (Seifija, 2009, str. 94).

Period u ratnom i neposredno poratnom okruženju karakteriše društveni prostor BiH podjeljen na 3 dijela pod kontrolom dominantnih etnonacionalnih političkih

snaga. Javlja se puno organizacija s vjerskim predznakom u misijama humanitarnog, ali i vjersko-ideološkog karaktera. Prijeratni republički profesionalni savezi (ljekara, pedagoga, inženjera) bit će reducirani na entitetske saveze, kao i sindikati sportske hobističke i slične asocijacije. I u ratnom vihoru autentične lokalne civilne inicijative nastojat će promovisati multietničku, demokratsku i mirovnu alternativu ratu i podjeli zemlje. Takve asocijacije su Žene u crnom, Žene ženama, Centar za antiratnu akciju i sl. Pojavljuje se i asocijacija nezavisnih intelektualaca Krug 99, osnovana 1992. godine, kao vanstranačko nevladino udruženje građana čiji je cilj da se BiH sačuva kao cjelovita, nezavisna i suverena država uređena na principima građanske demokratije. Odmah na početku rata tokom 1992. u BiH dolazi veliki broj humanitarnih i drugih organizacija s ciljem pružanja pomoći stanovništvu čisto humanitarne do pokušaja zaštite ljudskih prava građana, te njihovih materijalnih dobara. Takve organizacije su: UNHCR, UNDP, UNICEF, USAID, SIDA, CARE, OXFAM, i IRC. Njemačka je imala najveći broj angažiranih organizacija (54), a nakon toga slijede SAD (47), Engleska (41), Italija (26) i Francuska (24) (Seifija, 2009, str. 105).

Nakon uspostave mira u BiH dolazi do brzog i velikog povećanja nevladinih organizacija zbog velikih socijalnih zahtjeva stanovništva koje država u poratnom periodu nije mogla riješiti, a samim tim i povećan broj zemalja i međunarodnih organizacija koje su orijentirale svoju pomoć prema BiH. Prema dostupnim podacima može se zaključiti da su u martu 1998. u BiH bile registrirane 542 nevladine asocijacije, 378 u FBiH i 164 u RS-u, dok slobodne procjene iz iste godine govore da je broj NVO bio daleko veći – oko 1500 (Seifija, 2009, str. 111).

Prema podacima Ministarstva pravosuđa, uprave i lokalne samouprave Hercegovačko neretvanskog kantona, na području Grada Mostara je ukupno registrovano 798 udruga/udruženja, dok je na području hercegovačko-neretvanskog kantona 1840 s tendencijom stalnog rasta registrovanih udruženja, pa se slobodno može reći da imamo fenomen „eksplozije nevladinog sektora“.

Finansiranje NVO u BiH

Vlasti u BiH pružaju podršku nevladinom sektoru u mjeri i na način koji odgovara njihovim interesima. Prema dostupnim podacima, finansijska pomoć dodjeljuje se određenom broju asocijacija radi održanja kontinuiteta usluga koje određeni nevladini subjekti u BiH već tradicionalno vrše. Tako se sredstva dodjeljuju subjektima s dugom tradicijom postojanja poput „Crvenog križa“, profesionalnih udruženja, sportskih udruženja, udruženja lica s invaliditetom i sl. Međutim, u poslijeratnom periodu, na listi privilegiranih asocijacija su one nacionalne ili vjerske naravi te udruženja nastala zbog posljedica rata (unije ratnih veterana, logoraša, itd. također nacionalno označene). U jednoj analizi stanja nevladinog sektora u BiH iz

2004. godine se navodi stav: „...da nadležne državne institucije u svojoj politici dodjele sredstava protežiraju ona udruženja građana za koja se može reći da su, u suštini, samo produžena ruka političkih stranaka na vlasti. Takav ambivalentan odnos vlasti prema nevladinom sektoru u BiH ne samo da uvršćuje dihotomnu strukturu nevladinog sektora, već uzrokuju svojevrsnu podjelu „podrške“ nevladinim subjektima u BiH – vladajuće političke elite preuzimaju odgovornost za dio tradicionalnih, etničkih, vjerskih i onih asocijacija koje konveniraju njihovim interesima. Civilni nevladin sektor prisiljen je veći dio podrške tražiti izvan granica Bosne i Hercegovine, orijentirajući se prema inostranim sponzorima, što opet, na poseban način, određuje strateške pravce njegovog razvoja i kvalitet njegove uloge u procesima demokratske transformacije u BiH. Zato govorimo o dvostrukoj ovisnosti nevladinog sektora u BiH.

Postavlja se pitanje, ukoliko su nevladine organizacije ovisne o političkoj i finansijskoj podršci vlasti, da li će u tom slučaju ispunjavati stvarnu svrhu svog nastanka i stvarne ciljeve radi kojih ove asocijacije postoje i djeluju (borba za socijalna prava, povratak itd.) ili su potisnuti u drugi plan i zamijenjeni interesima i ciljevima etnonacionalnih politika (Seifija, 2009, str. 289).

Gotovo sva novčana sredstva za rad nevladinih organizacija dobijaju se stranim donacijama, bez obzira na prirodu aktivnosti pojedinih organizacija. Istraživanje koje je provela ICVA ukazuje da je 2001–2002. godine 17 donatorskih organizacija, 22 međunarodne institucije i bilateralne vladine organizacije, 11 ambasada u BiH, te 34 međunarodne nevladine organizacije pružalo finansijsku podršku radu nevladinog sektora, tako da nailazimo i na ovisnost o podršci inostranih sponzora, što za posljedicu ima dalje probleme koji reduciraju razmah autentičnih civilnih inicijativa, određujući specifične načine ponašanja lokalnih nevladinih subjekata i na taj način pravce razvoja nevladinog sektora u cjelini.

Slavo Kukić tvrdi „...da su NVO bile i prvi oblik stvarne političke opozicije vladajućim nacionalnim oligarhijama. Ipak u poratnom periodu dolazi do postepenog razvoja participacijske funkcije NVO sektora između ostalog i kroz uspostavu partnerstva s vladom (Kukić, 2006, str.109).

Formalno-pravne pretpostavke za rad i razvoj nevladinog sektora u BiH

BiH i oba njena entiteta imaju ustavnu obavezu da osiguraju najviši nivo međunarodno priznatih ljudskih prava i osnovnih sloboda utvrđenih u evropskoj konvenciji o ljudskim pravima i osnovnim slobodama i njenim protokolima. Tek 2002. godine u BiH je završen proces donošenja novih zakona koji regulišu ovu oblast i to nakon četverogodišnjeg pritiska nevladinog sektora prema vlastima (pogledati primjer Lea/Link projekta javnog zagovaranja i izmjene zakonodavstva u dijelu o

korekcijskoj funkciji nevladinog sektora u BiH). Prvo je parlamentarna skupština BiH krajem 2001. godine donijela Zakon o Udruženjima i fondacijama. Narodna skupština RS-a na zasjedanju od 27. septembra 2001. usvojila je također pomenuti zakon, a Parlament FBiH na sjednici doma naroda 5. marta 2002. i na sjednici Predstavničkog doma 17. jula 2002. donijeli isti zakon. Ovim je prestalo važenje zastarjelih zakonskih propisa, a BiH je dobila savremen praktičnim potrebama nevladinog sektora primjereniji zakon Zakon o udruženjima i fondacijama (Službene novine FBiH broj: 45/02).

Značaj nevladinog sektora u procesima demokratske transformacije u BiH

Empirijska istraživanja i teorijski izvori potvrđuju da civilna društva mogu postati središtem kritičko-korekcijskog političkog aktivizma u razvijenim zapadnim državama. Uvjeti za to jest njihova autonomnost što znači da treba da egzistiraju odvojeno od politike i ekonomije stvarajući sfere u kojoj će demokratske asocijacije građana kroz javnu diskusiju u javnoj sferi osigurati uticaj prema sferi politike. Građanstvo sve više postaje svjesno vlastite nezavisnosti i odgovornosti za vlastitu društvenu poziciju. Država tako postaje primorana da sve više pristaje na ulogu „partnera“ u rješavanju socijalnih zahtjeva građanstva, ukoliko ne želi ostati samo odgovorna „strana“ na koju se vrši stalni pritisak da bi osigurala određeni socijalni servis. Nevladin sektor mora iznaći načine uspostave i očuvanja čvrstih veza s građanstvom. Bez građanskog legitimiteta, ovaj sektor neće se moći suprostaviti zatvaranju njegovih institucija u okvire samosvrhovitosti. Posebno je važno da se u vršenju funkcija participacije i korekcije što veći prostor ostavlja građanima i njihovim autentičnim inicijativama i zahtjevima (Seifija, 2009, str. 322).

Kao rezultat izuzetne i uspješne saradnje LDA-Agencije lokalne demokratije iz Mostara i Službe za odgoj, obrazovanje, mlade i sport Grada Mostara objavljen je Adresar nevladinih organizacija sa područja Grada Mostara u kojem se nalaze podaci o 276 nevladinih udruga/udruženja, razvrstanih u 35 oblasti. Od ukupno 798 nevladinih udruženja, koliko ih je registrovano na području Grada Mostara, njih 276 je na upit Službe za odgoj, obrazovanje, mlade i sport Grada Mostara dostavilo tražene podatke (adresa, email, kratak opis interesnih sfera, Rješenje o registraciji,...) i upravo ti podaci su bili temelj za njihovo unošenje u pomenuti Adresar kao i osnova u analizi rada onih nevladinih organizacija koje se bave edukacijom, zdravstvenom i socijalnom zaštitom djece i omladine sa poteškoćama u razvoju na području Mostara.

METODOLOŠKI KONCEPT EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA

Problem, predmet i cilj istraživanja

Nevladine organizacije bi u svom primarnom cilju trebale „vršiti pritisak na vlast“ kako bi ona bila bolji aparat građanima općenito. Stoga je neophodno ispitati i analizirati njihov rad.

Ovim istraživanjem su obuhvaćeni problemi vremena u kome živimo. U izvjesnom smislu je obuhvaćena i prošlost kako bismo dali jedan kratak historijski presjek o egzistiranju i djelovanju nevladinih organizacija u svijetu, u BiH i posebno u današnjem vremenu na prostoru Grada Mostara onih udruženja čije su oblasti edukacija, zdravstvena i socijalna zaštita omladine i djece sa poteškoćama u razvoju.

Predmet istraživanja ovog rada je bio ispitati rad nevladinih organizacija čije su oblasti i djelokrug aktivnosti edukacija, zdravstvena i socijalna zaštita omladine i djece sa poteškoćama u razvoju na području Grada Mostara.

Cilj istraživanja je analizirati rad nevladinih organizacija sa područja Grada Mostara čije su oblasti edukacija, zdravstvena i socijalna zaštita omladine i djece sa poteškoćama u razvoju na osnovu čega bismo dobili uvid da li je njihova funkcija korekcija rada organa vlasti, zaštitna, socijalizirajuća i medijacijska funkcija usmjerena na ciljnu grupu, što doprinosi demokratizaciji društva ili su one pak samo „paravan vladi“, odnosno svom donatoru/sponzoru, koji, kao što smo vidjeli, može biti i neka strana organizacija.

Uzorak istraživanja

Uzorak u ovom istraživanju čine 22 nevladine organizacije (NVO) čije su oblasti edukacija, zdravstvena i socijalna zaštita omladine i djece sa poteškoćama u razvoju na području Grada Mostara čiji su nazivi prikazani u tabeli 1 (strana 99).

Organizacija i tok istraživanja – kvalitativna analiza

Kroz razgovor sa pomoćnikom ministra i stručnim savjetnikom u Ministarstvu pravosuđa, uprave i lokalne samouprave čiji je referat registracija nevladinih organizacija na nivou HNK, došli smo do sljedećih informacija:

- Na osnovu članova 12, 13, 14. i 28. Zakona o udruženjima i fondacijama (Službene novine FBiH broj: 45/02), dovoljne su tri osobe za osnivanje udruženja, Statut/Pravila, Odluka o osnivanju, Odluka o davanju ovlaštenja za zastupanje, Odluka o izboru organa uprave (ako je skupština organ uprave ili nadzorni odbor).

- Nadzor vrši resorno ministarstvo u zavisnosti od djelokruga ukoliko dođe do sporova.
- Neke od njih su bile i inicijatori pri donošenju Zakona (Zakon o znakovnom jeziku 2010)
- Navedeno je da oko 50% njih kroz registraciju ostvaruje finansijska sredstva za članove uprave, a ne kako to tretira Zakon za proširenje ciljeva i kvalitete Udruženja. Primjera radi navodi se da pružaju usluge hrane i pića za članove, a u stvari pružaju uslužne djelatnosti i to inspekcija kažnjava. Drugim rječima turistička udruženja mogu se baviti promocijom svega i svačega, lobiranja kod organa vlasti, ali ne mogu se baviti hotelijerstvom, gastronomijom i prodajom usluga iz navedenih oblasti pod imenom Udruženja
- Udruženja za djecu s poteškoćama u razvoju mogu osnovati Centar za pomoć, ali bi trebali dobiti Saglasnost resornog ministarstva o ispunjenju prostornih i kadrovskih uslova.
- Za vrijeme ratnih dešavanja sva Udruženja su se registrirala u dva suda – Sektor za upravu i lokalnu samoupravu pri kojoj se nalazio Registar (bošnjačka i hrvatska komponenta).
- Nakon rata od 1.10. 1997. godine registracija prelazi u nadležnost Ministarstva pravosuđa, uprave i lokalne samouprave, postoji uvjetno rečeno po jedan registar (bošnjačka i hrvatska komponenta). Tada su se registrirala po Zakonu o udruženju građana (Službene novine FBiH broj: 6/95), pa je samim tim bila obaveza da se preregistriraju, istovremeno su egzistirala dva ministarstva zdravstva, rada i socijalne zaštite u čijoj su nadležnosti bile humanitarne organizacije. Mnoga od tih udruženja nisu izvršila preregistraciju.
- Od 31.7. 2002. godine donešen je novi Zakon o udruženjima i fondacijama (Službene novine FBiH broj: 45/02) i obaveza svih nevladinih organizacija je bila da se u roku od šest mjeseci registriraju u Ministarstvu pravosuđa, uprave i lokalne samouprave HNK. Od tog datuma se vodi jedinstven Registar i sada, na današnji dan (19.12.2014. godine) u Registru postoje 1637 NVO, u njemu nema onih udruženja koje nisu izvršile preregistraciju od perioda 97-2002. i takvih je oko 200, tako da se može zaključiti da je ukupno na području hercegovačko-neretvanskog kantona oko 1840 nevladinih organizacija.
- Zakon o udruženjima i fondacijama (Službene novine FBiH broj: 45/02) je napisan po osnovu Konvencije o pravu građana na udruživanje i kao takav nije precizno definisao niti razdvojio djelokrug rada, pa samim tim nije moguće svrstati u sportske, kulturne, ekološke, obrazovne, humanitarne i slično, jer neke u svom statutu navode da se bave “svim i svačim”, što im je “dozvolio” pomenuti Zakon.

Tabela 1. Nevladine organizacije Grada Mostara

RB	Nazivi NVO čiji je djelokrug poslova edukacija, zdravstvena i socijalna zaštita omladine i djece sa poteškoćama u razvoju sa područja Grada Mostara.
1.	Centar za djecu i mlade i obitelj SPES
2.	Udruga gluhih i nagluhih osoba „Sluh“ u županiji Hercegovačko-Neretvanskoj
3.	Udruženje građana oštećenog sluha u Hercegovačko-Neretvanskom kantonu
4.	Udruženje slijepih i slabovidnih građana Mostar
5.	Udruga slijepih osoba županije Hercegovačko-Neretvanske
6.	Udruga roditelja i djece s kohlearnim implantatom (umjetnom pužnicom) i drugim slušnim oštećenjima, Udruga Pužnica
7.	Udruženje mladih „Ružičnjaka – Los rosalesa“ - Mostar
8.	Udruženje roditelja i prijatelja osoba s posebnim potrebama „Sunce“ - Mostar
9.	Udruga roditelja djece s posebnim potrebama „Vedri osmijeh“ - Mostar
10.	Udruga oboljelih od limfoma i leukemije „Zagrljaj“ - Mostar
11.	Udruga juvenilno dijabetičko društvo - Mostar
12.	Udruga paraplegičara i oboljelih od dječije paralize Mostar
13.	Udruga za zaštitu i unapređenje mentalnog zdravlja „In spe“ - Mostar
14.	Udruga „Zdravo društvo“ - Mostar
15.	Udruga/Udruženje građana za maligna oboljenja dojke i ostalih malignih oboljenja kod žena „Novi pogled
16.	Udruga oboljelih od cerebralne paralize „Danas u obitelji a gdje sutra“ u HNK/Ž Mostar
17.	Udruga za pomoć i promicanje prava i potreba djece s teškoćama u razvoju „Ruku mi daj“ Mostar
18.	Udruženje prijatelja-prijatelja djece bez roditeljskog staranja i osoba sa posebnim potrebama „Naša djeca – Our kids u BiH“ Mostar
19.	Evangelisches diakoniewerk Gallneukirchen Austrija, Integrativni dječiji vrtić „Sunčani most“ Mostar
20.	SOS – Vrtić Mostar
21.	Porodični centar Mostar
22.	Vijeće mladih Grada Mostara, VMGM

Zahvaljujući izuzetno dobroj saradnji djelatnice Odjela za obrazovanje, mlade i sport Grada Mostara, dobili smo potrebene podatke koji će nam poslužiti za kvalitativnu analizu prezentiranu u daljnjem tekstu rada.

Svi podaci su dobiveni od Službe za obrazovanje, mlade i sport Grada Mostara na osnovu Upitnika koji je navedeni organ uputio registriranim NVO na području Grada Mostara, a nakon toga su popunjen vratile pomenutoj Službi. Putem tog Upitnika dobivene su informacije u nazivima, sjedištu, brojevima telefona, faxes, email-a, web stranica, odgovornih osoba, datuma osnivanja i upisa u Registar, djelatnostima i kratkim opisima ciljeva, ukupnom broju članova, ciljanim grupama prema kojima su nevladine organizacije usmjerene, kako dolaze do informacija vezanih za rad odnosno Odluke Gradskog vijeća, načinima udruživanja, izvorima

finansiranja, nazivima značajnijih projekata ili aktivnosti na kojima je NVO radila u posljednjih tri godine, da li je Grad Mostar sudjelovao u navedenim aktivnostima bilo da je riječ o finansiranju, sponzorstvu, informacijama, seminarima, pismenom podrškom te da se navedu projekti na kojima udruženje trenutno radi ili planira raditi i pri tome su uz popunjen Upitnik priložile i Rješenje o upisu u Registar udruga/udruženja kod Ministarstva pravosuđa, uprave i lokalne samouprave HNK.

Iz odgovora, općenito može se zaključiti da nije precizno definisan nadzor, monitoring, ciljna grupa, finansiranje budući da se samo navodi “donacije, članarine, grantovi”, kao što nije precizno navedeno ni vrijeme trajanja projekata. Neke od njih su precizno navele ciljne grupe.

Puni naziv, sjedište, brojevi telefona, faxes, email-a, web stranica, predsjednik udruga/udruženja, odgovorne osobe, datum osnivanja i upisa u Registar, ukupan broj članova (u rasponu od 3 do 1000), precizno su navedeni.

Također se može zaključiti da pružaju uslužne djelatnosti u cilju poboljšanja života mladih i djece sa poteškoćama u razvoju, a na jedan izvjestan način imaju i korekcijsku funkciju organa vlasti, budući da su nekim humanitarnim i edukacijskim projektima i vlasti pružale finansijsku podršku, dakle ipak mogu biti jedna vrsta medija između građana i vlasti (Vedri osmjech i Sunce).

Neke su pak navele projekte izgradnje pristupnih radova za invalidska kolica, rampa za lakši pristup, zagovaranja da svako dijete sa poteškoćama u razvoju ima asistenta u školi, ali ništa nije precizirano u smislu gdje i kada su na njihovu inicijativu izgrađene rampe i pristupi, gdje su angažovani asistenti i slično (Zagrljaj).

NVO Novi pogled navela je precizno projekte i donatore sa aktivnostima i vremenom trajanja (Ostvarenje prava na ortopedska pomagala – silikonske proteze u saradnji sa ustanovama Grada Mostara).

Mnoge nevladine organizacije nisu navele ni projekte kao i neke relevantne podatke tražene putem upitnika.

Udruga paraplegičara i oboljelih od dječije paralize je u prilogu dostavila i biltene sa svim aktivnostima, dok su neke udruge u svojim aktivnostima navele da su prikupljale novčanu pomoć putem humanitarnog telefona.

Neke su se transformirale i u društva kao što je Udruga juvenilno dijabetičko društvo i nabavljajući tri godine za svu djecu sredstva za samokontrolu pokrenuli su izmjene i dopune zakonske regulative po pitanju donošenja Odluke o finansiranju sredstava za samokontrolu iz Federalnog fonda solidarnosti.

Neke imaju i Upravni i Nadzorni odbor kao i Skupštinu. Neke su organizirale i humanitarne koncerte i na taj način prikupljale novčana sredstva.

Svijetli primjer je Our Kids – Naša djeca koja predstavlja dio složenog oblika udruživanja i shodno tome imaju sestrinske organizacije Our Kids Foundation u Londonu i Vara Barn u Švedskoj i kao takva u svom cilju „preuzima“ dio državnih poslova kao što su pomoć djeci bez roditeljskog staranja i osobama ometenim u psihofizičkom razvoju. Iz realiziranih projekata koji i dalje traju da se zaključiti da je njihova nadasve humana misija uspješna, jer je uz finansijsku pomoć navedenih sestrinskih NVO uspjela otvoriti frizerski salon u krugu Dječijeg doma djece bez roditeljskog staranja „Egipatsko selo“ koji nudi besplatne usluge štíćenicima doma, zatim obnavljanje kuće koja je u vlasništvu Doma kako bi se smjestile osobe sa poteškoćama u razvoju a koje moraju napustiti dom, kao i otvaranje prodavnice koja je radno-terapeutskog karaktera za već pomenute punoljetne štíćenice (njih tri).

Neke od njih kao što su Vedri osmjech i Sunce navode da pružaju pomoć osobama s poteškoćama u razvoju i kroz zagovaranje sa organima vlasti u pogledu ostvarenja zakonskih prava, te borbi na izgradnji sistema (održavanje kontinuiteta postojanja dnevnog boravka za osobe sa poteškoćama koje nisu nigdje uključene u rad i u skladu s mogućnostima radno osposobljavanje (dvije godine postojanja boravka), pokretanje zubne ambulante, aktivnosti na izmjeni liste lijekova, kiosk gdje su izloženi radovi-suveniri koje su pravile osobe sa poteškoćama u razvoju i prodajnog su karaktera - Lebenshilfe, projekt Vešeraj – CNF Holandija, Hipoterapija Grad Mostar – Kupovina kombija i slično.

Udruga Pužnica navodi niz uspješnih projekata kao što su: Kupovina donacija screening aparata za rano otkrivanje gluhoće kod novorođenčadi KBC u Mostaru uz pomoć Švicarske agencije za razvoj i saradnju (eng. Swiss Agency for Development and Coopertaion-SDC). Uz pomoć Zavoda za zdravstvo HNK i FZZO riješili problem reguliranja nabavke umjetnih pužnica i slično.

Udruga slijepih osoba Hercegovačko-neretvanskog kanton navodi projekat “Pričaj mi priču” – snimanje audio knjiga iz domena dječije književnosti.

Udruga gluhih i nagluhih osoba Sluh u županiji Hercegovačko-Neretvanskoj navodi niz projekata kao što su izgradnja centra za gluhe i nagluhe u Mostaru, dodatne logopedске vježbe, nabavka tehničkih pomagala i slično, ali nije precizno definisano vrijeme trajanja (da li je završen, ko je izvođač radova, donator..).

Udruženje građana oštećenog sluha navodi organiziranje kurseva znakovnog jezika u “Los Rosalesu”, te da uslijed finansijskih poteškoća nemaju planiranih projekata.

Svi podaci odnosno baza podataka dobijeni od Službe za obrazovanje, mlade i sport Grada Mostara na osnovu upućenog Upitnika još od 2006. godine nekim organizacijama, dok je većini upućen 2012. i 2013. godine (broj Protokola).

Kao što se može vidjeti iz gore navedene tabele, većina njih još uvijek djeluju na bazi etno i vjerske podjele.

Što se tiče finansiranja, neke od NVO su navele da ih jednim dijelom u vidu grantova sufinansiraju i organi vlasti, dakle uvrštene su u Budžet, pa shodno tome može se zaključiti da ni taj segment nije sistemski definisan. Da li vlast nastoji sebe, time što su pojedine NVO uvrštene u Budžet, predstaviti kao podršku razvoja NVO sektora, da bi u tom slučaju NVO postale „paravan vladi“, ostaje da se vidi.

ZAKLJUČCI I DILEME

Kroz ovaj rad u teorijskom okviru imali smo intencije ukratko obrazložiti pojam, historijat, finansiranje NVO u svijetu, razvoj NVO u BiH kroz određene historijske periode, sa posebnim naglaskom na broj NVO u HNK, kao i o današnjem radu NVO čije su oblasti edukacija, zdravstvena i socijalna zaštita omladine i djece sa poteškoćama u razvoju na području Grada Mostara.

Više od stoljeća je prošlo od nastanka prvih asocijacija bosanskohercegovačkog građanstva, a ovdašnje civilno društvo još uvijek traga za vlastitom pozicijom u složenom historijsko-političkom okruženju. Složeni funkcionalni uvjeti u okruženju reduciraju tempo razvoja nevladinog sektora umanjujući efekte ukupnog aktivizma. Funkcija korekcije vlasti i medijacijska funkcija potvrđuju liberalizacijske potencijale nevladinog sektora u BiH. Funkcija monitoringa vlasti, participacijska, zaštitna, socijalizirajuća i edukacijska funkcija najdirektnije su vezane uz fazu institucionalizacije demokratije u BiH što otvara prostor za participaciju građana u vršenju vlasti na svim nivoima.

Na ovom malom uzorku od 22 nevladine organizacije, može se reći da je samo „zagreban vrh ledenog brijega“, imajući u vidu broj od 1840 registrovanih na području HNK, iz svega gore navedenog može se zaključiti da su potvrđene hipoteze koje glase:

U sporadičnim slučajevima nevladine organizacije djelimično imaju funkciju korekcije rada organa vlasti i tzv. su medij između organa vlasti i građana odnosno ciljne grupe te da ne postoji sistemsko rješenje o monitoringu rada nevladinih organizacija, jer je taj segment tretiran u zavisnosti od onoga što od njih očekuju pojedini donatori.

Da li su neke od njih „paravan“ vladi, da li je njihova svrha postojanja samo radi ostvarivanja lične materijalne ili druge koristi manjeg broja njihovih članova, ostaje samo na nivou špekulacija. Sve u svemu otvara se niz pitanja kao što su:

- Da li je potrebno opsežnije i sistematičnije istraživanje i analiza ove problematike u cilju pružanja podrške onim nevladinim organizacijama koje zaista imaju legitimitet građana?

- Da li bi bilo potrebno sistemski rješavati recimo po djelokrugu-oblasti rada NVO, finansiranju..?
- Da li će se ova problematika na području HNK aktualizirati u dogledno vrijeme u cilju boljeg ostvarivanja prava građana što doprinosi većem nivou demokratizacije..?

Na kraju, ipak kroz historijski presjek da se ustanoviti da NVO, doduše sporadično i u pojedinim slučajevima imaju medijacijsku funkciju između vlasti, poslovnog sektora i građana, kao i korekcijsku funkciju što bi trebao biti generalno slučaj u radu svih NVO kao doprinos institucionalizacije demokratije i poštivanja ljudskih prava. Ostaje da vidi da li je moguće u dogledno vrijeme opsežnije analizirati rad nevladinih organizacija na području HNK, budući da ih je prema podacima Ministarstva pravosuđa, uprave i lokalne samouprave HNK oko **1840** bilo u decembru 2014. godine, a kako bi se na osnovu analize uradili kriteriji o finansijskoj ili bilo kojoj drugoj vrsti podrške onih nevladinih organizacija koje zaista realiziraju svoju misiju postojanja, koje se zalažu za društveno-koristan rad, univerzalna ljudska prava, koje vrše korekcijsku funkciju i koje su jedna vrsta medija između vlasti, poslovnog sektora i građana u bržem, efikasnijem i boljem ostvarivanju prava građana što doprinosi većem nivou demokratizacije.

LITERATURA

- Civilno društvo u akciji za dijalog i partnerstvo (2013). *Adresar udruženja Mostar*. Mostar: Agencija lokalne demokratije LDA.
- Kukić, S. (2006). Civilno društvo – sličice bosanskohercegovačkog mozaika. *Status*, 10, 106–114.
- Nevladina udruga. (n.d.). U: *Wikipedia*. Pristupano preko: http://hr.wikipedia.org/wiki/Nevladina_udruga.
- Pejanović, M. (2005). *Politički razvitak Bosne i Hercegovine u postdejtonskom periodu*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Seifija, I. (2009). *NVO sektor u BiH*. Tuzla: Biblioteka za civilnu misao „Paradigme“.
- Službene novine FBiH (2002). *Zakon o udruženjima i fondacijama*. Sarajevo: Službene novine FBiH, 45/02.

WORK OF NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS FOCUSED ON EDUCATION, HEALTH AND SOCIAL PROTECTION OF YOUTH AND CHILDREN WITH DISABILITIES IN DEVELOPMENT IN THE MOSTAR AREA

Abstract

The concept of civil society in the contemporary theory has two main interpretations. One is determined through economic activity (core of reproduction of material life) and the other is determined through political significance (the concern for the common good), in which the essence of civil society is matched with the plurality of association. In that domain civil society is a nonmilitaristic, secular and civilized society, which has risen to a certain level of civilization of free men and which is based on the respect for fundamental human rights and civil liberties, tolerance, democratic public, the rule of law and economic, social and political pluralism. In this meaning, civil society is a society of citizens, which are interconnected in various associations and networks of associations.

Such associations, forming a more dynamic civil society, flourished in almost all areas: health, culture, religion, sports, early children's education, care for the elderly, environmental protection, human rights, in the domain of care of physically and mentally challenged people, as in many other areas.

The NGO sector, as a part of the civil society in Bosnia and Hercegovina, represents a serious resource, not only because of certain democratizing potential, but as for employment, social and other services. But without empirical research, analytical and scientific elaboration, production of strategic development concepts of civil society remains in the domain of more or less dubious predictions and speculations. Therefore, this text is just "a drop in the bucket" for further consideration of current development strategies of the sector with a particular focus on the area of education, health and social protection of youth and children with disabilities in development.

Key words: *civil society, non-governmental sector, education, health and social protection of youth and children with developmental disabilities*

MORALNI ODGOJ U PORODICI – BITAN FAKTOR RAZVOJA POZITIVNE LIČNOSTI

Čelebija Tikveša*✉

Sažetak

U ovom radu ćemo razmotriti proces razvoja moralnosti u porodici i ulogu same porodice u razvoju moralnih vrijednosti kod djeteta. U radu je iskazano da je porodica temelj odgojno-obrazovnog procesa, da ona uistinu nije nikakva internacionalna pedagoška institucija, nego životna zajednica. Porodica uvodi dijete u moralne, socijalne i kulturne norme, a svi drugi faktori koji sudjeluju u odgoju djece su nadogradnja u razvoju moralnosti i drugih normi. Bez obzira koje organizacione forme saradnje postoje, one se moraju međusobno potpomagati, ali i uvažavati one odgojne funkcije koje su specifične za svaku od tih odgojnih institucija. Svi ostali odgojni faktori moraju da uvažavaju činjenicu da temelj i okvir individualnog života daju vrijednosti, običaji i način života prve socijalne grupe, a to je porodica.

Ključne riječi: *odgoj, porodica, roditelji, vaspitanje, moral*

UVOD

Odgoj je jedan od procesa formiranja čovjeka u moralnu jedinku. Odgoj kao funkcija društva predstavlja djelovanje raznih odgojnih faktora i institucija za razvoj mladog čovjeka. Odgojni proces treba biti usklađen sa zakonitostima psihofizičkog razvoja djeteta. Neophodno je da kod ličnosti djeteta spoznamo osobine kao što su: sposobnosti pamćenja, mišljenja, pažnje, govorne i pismene mogućnosti, radne navike, maštu, karakterne osobine, temperament i dr. Poslije upoznavanja tih osobina i sposobnosti neophodno je da se pronađu putevi i načini kako da ih razvojno potaknemo i najoptimalnije koristimo u odgoju i nastavi, kako bismo od svakog djeteta izvukli njegov spoznajni maksimum. Pod pojmom *odgoj* također podrazumijevamo socijalne radnje pomoću kojih ljudi pokušavaju sklop psihičkih dispozicija drugih ljudi trajno poboljšati psihičkim i sociokulturnim sredstvima ili sačuvati njihove komponente koje su ocijenjene kao vrijedne.

---

*Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru
✉ e-mail: celebija.tikvesa@unmo.ba

MORALNE VRIJEDNOSTI U RAZVOJU DJETETOVE LIČNOSTI

Moralni odgoj označava proces moralnog izgrađivanja ličnosti, proces formiranja pojedinca u društvenu ličnost, a sve u skladu s općenito prihvaćenim moralno-etičkim vrijednostima. To znači da u procesu moralnog odgoja moramo uzeti u obzir etičke postavke, moralne kriterije, moralna shvaćanja i odnose. Moral se temelji na etici, a etika je grana filozofije i teologije, pa kažemo da etika ima i religijsko porijeklo. Moralne vrijednosti očituju se kroz razne principe. Osim što su u tijesnoj vezi sa sadržajima moralnog odgoja, Brkić (1985) ističe da za principe možemo reći da su temelj moralne vrijednosti. U svakodnevnom životu pod moralnošću razumijemo čestitost, poštenje, vrlinu, iskrenost, pravičnost, svijest o obavezama i ljudskim dužnostima, pozitivan stav prema životu, osjećaj dužnosti i odgovornosti, uvažavanje ljudskog dostojanstva, pozitivan odnos prema materijalnim i duhovnim vrijednostima, i druge pozitivne ljudske kvalitete. Moral je sastavni dio života, a razvijao se uporedno sa razvojem ljudske zajednice i u funkciji je života. Bez morala ne bi bilo moguće obavljati društvene funkcije koje su prijeko potrebne za život čovjeka i ljudskog društva (Vukasović, 1993).

Međutim, moramo znati da moralno formiranje i usavršavanje nije moguće postići samo moralnim proučavanjem, potrebno je i aktivno sudjelovati u životnim situacijama u kojima se sasvim prirodno pobuđuje etički stav i moralno djelovanje. I na tome treba da bude težište procesa moralnog formiranja. Čovjekov moralni lik i život vezan je za njegova djela, i da bismo moralno formirali ličnost trebamo postići da se dotična ličnost ponaša i djeluje u skladu s moralnim normama i načelima. U tome je smisao moralnog ponašanja.

Moralno odgajanje počinje vrlo rano, i tada je porodica najpogodnija sredina za razvijanje moralnih osobina kod djece. Iako dijete ne može još da shvati i svjesno prihvati moralna načela odgoja i moralne poruke, ali u svakodnevnom životu, na osnovu ličnih iskustava, u kontaktima s drugom djecom, roditeljima ili članovima porodice, u igri i raznim drugim aktivnostima, mora da u prvom redu razvija humanost, oplemenjivanje srca, a nakon toga da razlikuje dobro od zla, pošteno od nepoštenoga, pravdu od nepravde, poštivanje istine, poštovanje drugih, prijateljstva, urednost, pomoći drugima i dr. (Vukasović, 1999). Da bi se postigao kvalitetan moralni odgoj u porodici, između roditelja i djeteta treba biti veoma bliska i kvalitetna emocionalna povezanost. Osjećaji su posebno važni u čovjekovom životu. O njima ovisi doživljavanje svijeta i života; Oni nas uzdižu i oplemenjuju. Njemački pedagog F. Frebel kaže: „Ako srce ne zadobije snage i čvrstine i volja će ostati inertna prema dobru, i suprotno tome, ako srce bude snažno i volja će biti snažna “ (Vukasović, 1999, str. 193). Osjećaji su veoma

bitni u prvim godinama djetetovog života. Djetetu su u tom periodu potrebni ljubav, nježnost, emocionalna vezanost za bliske osobe, osjećaj sigurnosti i mnogo združenih pojedinačnih dodira s bliskom i dragom osobom. Zbog toga roditelji moraju poklanjati djeci mnogo pažnje, brige, nježnosti, moraju često i mnogo da kontaktiraju sa djecom.

Na osnovu naučnih istraživanja, sa sigurnošću možemo reći da je porodična sredina najprikladnija za optimalni razvoj djeteta.

PORODICA I NJENA ULOGA U RAZVOJU MORALNIH VRIJEDNOSTI DJETETA

Porodica je jedan od prvih i najznačajnijih faktora moralnog odgoja i vaspitanja. Ona je, kako ističe Pregrad (1977, str. 17),: „ Najprirodnija i najpovoljnija sredina u kojoj se odvija rast i razvoj djeteta i u kojoj se vrši odgojna djelatnost“. U njoj, kako ističe Vukasović (1999, str. 30), nastaju prve percepcije i predodžbe o svijetu i životu, formiraju se pojmovi, izgrađuju stavovi, uspostavljaju odnosi, prihvaćaju vrijednosni kriteriji o svemu što je istinito, moralno, dobro, lijepo, humano, pošteno sveto, čovječno i dr. U porodici dijete stječe prva iskustva iz društvenog odnosa te upoznaje osnovne moralne norme. U prvom redu porodica je institucija koja vodi veliku brigu o članovima koji je čine. U svakoj porodici vodi se briga o moralnom razvoju djeteta, njegovoj socijalizaciji i personalizaciji. Ako su moralni kriteriji i pogledi u porodici dobri, prihvatit će ih i dijete, a ako su loši, i njih će dijete prihvatiti. Svako daljnje moralno izgrađivanje predstavlja dograđivanje moralnih osobina koje su se formirale u porodici. Kada je u pitanju formiranje ličnosti djeteta, porodična sredina, prema Fromu, djeluje na dva načina. Prvo, putem različitih metoda vaspitanja djece i, drugo, prenošenjem karaktera društva na djecu. Različite vaspitne metode i postupci u prenošenju društvenih normi daju različite rezultate i stvaraju različite ličnosti (Stanojlović, 1997, str. 51). Pored porodice tu postoji niz drugih, bitnih, faktora, a to su škola, sredstva informisanja, izdavačke djelatnosti, kulturne institucije, slobodno vrijeme, društvene i radne aktivnosti i dr. Svi gore navedeni faktori mogu da utječu pozitivno ili negativno na moralno formiranje djeteta.

U porodici se stječe i trajno njeguje svijest o moralnim normama, razvijaju se moralna osjećanja i njeguje ponašanje i postupanje u skladu s društvenim moralnim normama, izgrađuje se odnos prema društvenoj zajednici, odnos prema drugim ljudima i odnos prema samom sebi. Također, u porodici se stječu i razvijaju sposobnosti za uočavanje, doživljavanje i stvaranje raznovrsnih estetskih vrijednosti, radne navike i izgrađuje se kultura rada, razvija se osjećaj za očuvanje i jačanje zdravlja i izgrađuju se navike ponašanja u svakodnevnom životu. Porodica uvodi dijete u

socijalne i kulturne norme: ona se doživljava kao temeljni socijalni i emocionalni model ljudskog suživota uopće.

Socijalna iskustva i procesi učenja očito su značajniji i djelotvorniji od svjesnih odgojiteljskih namjera roditelja koji se danas veoma bitno uključuju u dječije ponašanje u školi i njihov budući poziv (Giesecke, 1993, str. 95). Roditelji bi morali, kao prvo, da imaju neprekidno na umu da dijete nije isto što i odrastao čovjek, da se ono po svojoj fizičkoj i psihičkoj konstituciji razlikuje od odraslog, ne samo kvantitativno već i kvalitativno. Roditelji također treba da znaju da dijete na svakom razvojnom stadiju ima svoje izrazite osobitosti koje mu daju karakteristična obilježja. Sve ovo gore navedeno treba imati na umu ukoliko ne želimo stajati na putu djetetu i prepuštati ga samome sebi i stihiji životnih okolnosti, već pravim odgojnim utjecajima usmjeravati tok njegovog razvoja u određenom pravcu (Pregrad, 1977).

Međutim, porodica i pored gore navedenih pozitivnih karakteristika u razvoju djetetove ličnosti može da bude izvor, nosilac ili poprište brojnih problema koji mogu djelovati kao ograničavajući faktori ostvarivanja procesa socijalizacije same ličnosti. Pored uloge porodice u formiranju moralnih stavova, ne smiju se zaboraviti ni utjecaji izvan porodice – direktni ili indirektni. Ti spoljašnji utjecaji imaju značajnog udjela u stavovima i ponašanju roditelja, pa se preko njih prenose i na ponašanje djece. Budući da je uloga porodice u socijalnom, a posebno u moralnom razvoju izuzetno značajna, neophodno je da roditelji budu svjesni svojih ukupnih odnosa i ponašanja prema djeci. Veoma je bitno da ovi odnosi sadrže, prije svega, razumijevanje za djecu i njihove potrebe, ljubav i toplinu, uvažavanje dječijeg mišljenja i dječijeg iskustva, ma koliko ono bilo ograničeno. Drugim riječima, treba da umiju slušati i čuti ono što im i o čemu im djeca govore. Također, za kvalitetan moralni razvoj djeteta roditelji treba da prate i razumiju djecu u njihovom razvoju i napredovanju.

U svakodnevnim brigama i radu roditelji često i ne primjećuju promjene koje se kod djeteta odvijaju, zbog čega su skloni ponašati se kao da je dijete još uvijek malo i nedoraslo, pa njihovi postupci nisu u skladu s razvojnim promjenama djeteta. Međutim, bez obzira na razvojne promjene i napredovanje, dijete uvijek ima potrebu za osjećanjem da je prihvaćeno i da roditelji imaju razumijevanje za njegove probleme i teškoće (Đorđević, 2002).

U porodici djeca mogu iskusiti relativno stabilnu, kontinuiranu solidarnost, bez obzira da li im trenutno ide dobro ili loše, jer ona i dalje pripadaju porodici. Ta je pripadnost porodici od velikog značaja ne samo za doba ranog djetinjstva, nego i za cijeli čovjekov život (Giesecke, 1993, str. 95). Teče li, dakle, sve kako treba, djeca mogu da steknu takva osnovna iskustva i nauče se odgovarajućim stavovima

i načinima ponašanja, ali u svemu tome moraju se sagledati i problemi savremene porodice koji mogu ograničiti ili djelomice uništiti te šanse.

ZAKLJUČAK

U radu smo pokušali objasniti značaj i ulogu porodice u razvoju moralnih karakteristika i vrijednosti u razvoju djetetove ličnosti. Porodica, kao osnovna ćelija razvoja i unapređivanja djetetove ličnosti, pored moralnih vrijednosti koje razvija kod djeteta, također razvija i niz drugih vrijednosti, kao što su emocionalna, kulturna, intelektualna i druge. One su sve usko povezane, i da bi se došlo do razvoja kompletne ličnosti djeteta treba da se radi na tome da se kod djeteta razvijaju istovremeno sve te karakteristike. Samo takvim radom može se doći do cilja u razvoju pozitivne ličnosti djeteta.

LITERATURA

- Bošnjak, H. (1999). *Psihološko-pedagoške postavke odgoja i obrazovanja*. Tešanj: Planjax.
- Brkić, M. (1985). *Teorija i praksa moralnog odgoja učenika*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Giesecke, H. (1993). *Uvod u pedagogiju*. Zagreb: EDUCA.
- Lolić, H. (2005). *Socijalna kompetencija*. Tuzla: PrinCom d.o.o, Grafički inženjering.
- Pregrad, Z. (1977). *Porodični odgoj*. Sarajevo: IGKRO „Svjetlost“.
- Stanojlović, B. (1997). *Porodica i vaspitanje djece*. Beograd: Naučna knjiga.
- Vukasović, A. (1999). *Obitelj, vrelo i nositeljica života*. Zagreb: Hrvatski katolički zbor „Mi“.

MORAL EDUCATION IN FAMILY – AN ESSENTIAL ELEMENT OF POSITIVE PERSONALITY DEVELOPMENT

Abstract

This work will deal with the process of moral development in a family. Also, this work will analyze the role of a family in development of child's moral values. It is shown that family represents a basis for moral and educational process, that family is the basic life community. The family introduces a child with moral, social and cultural values. All other structures of society take part in education of children, and they have great impact in development of morality. All aspects of society, all parts of social organisation should be connected in development of the child's moral values. Institutions have to respect the fact that family has an irreplaceable role in development of child's individuality and morality.

Key words: *education, family, parents, morality*

POVEZANOST IZMEĐU ŽIVOTNOG ZADOVOLJSTVA I PUŠENJA KOD STUDENATA

Dijana Ivanišević*✉

Sažetak

Cilj ovog istraživanja bio je da se utvrdi da li postoji statistički značajna povezanost između životnog zadovoljstva i pušenja.

U istraživanju je učestvovalo ukupno 196 ispitanika, i to 101 nepušač i 95 pušača. Riječ je o studentima treće i četvrte godine Nastavničkog fakulteta Univerziteta u Mostaru. Zadovoljstvo životom mjereno je Skalom zadovoljstva životom (Penezić, 2002), dok su socio-demografska obilježja ispitanika mjerena upitnikom koji je posebno konstruisan za potrebe ovog istraživanja.

Rezultati istraživanja su ukazali na postojanje statistički značajne razlike u sklonosti ka pušenju između djevojaka i mladića. Pored toga, rezultati istraživanja su pokazali da postoji statistički značajna povezanost između životnog zadovoljstva i pušenja.

Zbog toga bi treninge koji uključuju rad na povećanju životnog zadovoljstva bilo veoma korisno uključiti u programe prevencije pušenja. Vjerujemo da bi broj potencijalnih pušača nakon sprovođenja ovakvih programa mogao biti značajno smanjen.

Ključne riječi: *životno zadovoljstvo, pušači, nepušači, studenti*

UVOD

PUŠENJE – SPECIFIČNA BOLEST ZAVISNOSTI

Bolesti zavisnosti predstavljaju veliki problem pojedinca, porodice i društva. U XX vijeku imale su epidemijske razmjere, a hiljade različitih štetnih supstanci, prirodnih i sintetičkih, uništavale su ljude širom svijeta. Tako je i na početku ovog vijeka, koji pored pušenja, alkoholizma i narkomanije, donosi i neke nove bolesti zavisnosti (Dimitrijević, 2009). Međutim, još uvijek najveću učestalost ima pušenje

---

*Nastavnički fakultet Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru

✉ e-mail: dijana.ivanisevic@unmo.ba

koje se može definisati kao način konzumiranja duhana uzimanog u obliku cigara, cigareta, cigarilosa i pomoću lule (Zvornik, 2007).

Pušenje među svim bolestima zavisnosti zauzima veoma specifično mjesto budući da je široko socijalno prihvaćeno, a razlikuje se od ostalih bolesti zavisnosti i iz sljedećih razloga. Naime, pušenje predstavlja veoma rasprostranjeno i društveno dozvoljeno ponašanje, ne mijenja stanje svijesti, ne ugrožava porodicu materijalno, u velikoj mjeri, ne uzrokuje asocijalne i antisocijalne poremećaje u visokom stepenu i ne izaziva neposredne štetne efekte kao zloupotreba alkohola i droga (Nikolić, 2007). Pored toga, pušenje se danas najčešće smatra naučenim oblikom ponašanja koji veoma brzo postaje dio životnog stila pojedinca. Pri tome, predstavnici bihevioralne teorije posebno ističu teoriju potkrepljenja prema kojoj pušači konzumiraju cigarete jer ih to smiruje. Naime, ovaj oblik ponašanja se ponavlja u mnogim situacijama koje su povezane sa stresom, napetošću i anksioznošću, a pošto donosi smirenje, biva potkrijepljen i učvršćen. Na taj način, prema tumačenju biheviorista, koje je danas poprilično usvojeno, cigarete pomažu ljudima da regulišu svoja kognitivna i emocionalna stanja. Međutim, svaki pušač udisanjem duhanskog dima u svoje tijelo unosi i oko četiri hiljade različitih hemijskih elemenata i organskih jedinjenja. Oni djeluju podražajno, toksično, kancerogeno i psihoaktivno (Preradović, Todorović, Mandić-Gajić, Panić, Bućan i Raičević, 2005), a kao najzastupljeniji mogu se izdvojiti ugljenik, ugljen-dioksid, kiseonik, nikotin, ugljen-monoksid, policiklični aromatski ugljenvodonici, kadmij, arsen, olovo i cijanovodonik. Ugljen-monoksid i katran su sastojci koji imaju najštetnije dejstvo, no nikotin je najodgovorniji za razvoj zavisnosti – kako fiziološke, tako i psihološke (Zvornik, 2007).

Stoga, pušenje veoma štetno djeluje na brojne organske sisteme i organe, sa posebno teškim efektima na kardiovaskularni i respiratorni sistem, te se smatra jednim od najvećih javnozdravstvenih problema savremenog svijeta. I prognoze za XXI vijek su porazne – pretpostavlja se da će od posljedica konzumacije duhana umrijeti čak milijardu ljudi (Dimitrijević, 2009).

Bez obzira na tu činjenicu, broj pušača jedva primjetno opada, a među pušačima je sve više osoba ženskog pola koje obično počinju pušiti jer pušenje smatraju jedinom luksuzom koji sebi mogu priuštiti (Schaap, Kunst, Leinsalu, Regidor, Espelt i Ekholm, 2009). Cigaretama ispunjavaju prazninu, nadoknađuju sadržaje koji im nedostaju, prividno olakšavaju stresne situacije i ulazeći u zavisnost postojećim problemima dodaju još jedan veliki problem (Mackay i Amos, 2003). Ipak, mnogi autori tvrde da je u skupini pušača veći broj osoba muškog pola, ukoliko se u obzir uzme ukupan broj pušača u svijetu (Dimitrijević, 2009).

Zbog svega toga, naučni interes za ovaj problem i faktore koji dovode do njegovog razvoja u posljednjih nekoliko decenija konstantno raste, a dolazi i do

povećanja broja studija pomoću kojih se nastoji ukazati na učinkovite preventivne i terapijske programe namijenjene cjelokupnoj populaciji.

Većina pušača je svjesna da bi prestanak pušenja znatno utjecao na poboljšanje njihovog ličnog zdravlja, pa oko 35 miliona ljudi godišnje zaista i pokušava prestati pušiti. No, podaci Svjetske zdravstvene organizacije pokazuju da manje od 7% onih koji prestanu pušiti uspijeva apstinirati duže od godinu dana, kao i da se veći broj pušača vrati pušenju već nakon nekoliko dana zbog jake ovisnosti o nikotinu (WHO, 2008).

U prilog ovom shvatanju ide i biološko objašnjenje pušenja – model regulacije nikotina prema kome pušači konzumiraju cigarete kako bi održali određeni nivo nikotina u organizmu i izbjegli apstinencijske simptome (Dimitrijević, 2009).

Međutim, postoji i skupina psiholoških teorija koje nastoje objasniti zašto ljudi počinju da puše i zašto obično i nastavljaju. U literaturi se navodi više faktora, a Tomkins ističe da ljudi najčešće puše zbog:

- postizanja pozitivnog učinka tj. stimulacije, opuštanja i užitka,
- redukovanja anksioznosti i napetosti,
- automatskog ponašanja (navike), i
- smanjenja nezadovoljstva, regulacije i kontrole svojih emocionalnih stanja (Tomkins, 1968, prema Preradović i sar., 2005).

Posljednji faktor privlači mnogo pažnje i podstiče brojne rasprave, te postaje i predmet interesovanja ovog istraživanja. Pored toga, i emocionalna inteligencija i životno zadovoljstvo su konstrukti koji su od same svoje pojave zastupljeni u pozitivnoj psihologiji, te se učinilo interesantnim ispitati ih kod pušača kao osoba koje žive nezdravim načinom života.

ŽIVOTNO ZADOVOLJSTVO

Zadovoljstvo životom je jedan od pojmova koji su veoma dugo bili dio filozofskih spekulacija. Zbog postojanja brojnih teorijskih pristupa, postojalo je i mnoštvo definicija, a zbog nedostatka jasnih mjera nisu se mogle provjeriti ni osnovne postavke o samom pojmu. Tako je razmatranje životnog zadovoljstva ostajalo spekulativno i nesigurno (Penezić, 2004).

Međutim, u novije vrijeme, navedeni konstrukt se sve češće spominje, a razvijanjem novijih i adekvatnijih skala uspijeva se prevazići i veliki deo problema oko njegovog mjerenja. Tako se na osnovu pregleda novijih empirijskih radova i izvršene validacije konstrukta može konstatovati da životno zadovoljstvo predstavlja kognitivnu evaluaciju cjelokupnog života kojom svaki pojedinac procjenjuje svoj život (Penezić, 2006). Pri toj evaluaciji osoba ispituje određene aspekte svoga

života i upoređuje dobro sa lošim, te se može pretpostaviti da je globalna priroda ove procjene donekle stabilna i da ne zavisi potpuno od emocionalnog stanja osobe u trenutku procjene (Lucas, Diener i Suh, 1996).

Postoje dva pristupa nastala kao odgovor na pitanje šta ljude čini zadovoljnim životom. Naime, prema prvom pristupu važne izvore zadovoljstva životom predstavljaju relativno stabilne, dijelom nasljedne i univerzalne osobine ličnosti, među kojima se posebno ističu ekstraverzija i neuroticizam, budući da su pokazale jaku povezanost sa životnim zadovoljstvom (Costa i McCrae, 1980). Za razliku od prethodno navedenog, drugi pristup počiva na pretpostavci da važan izvor životnog zadovoljstva predstavlja zadovoljenje osnovnih psiholoških potreba. Pri tome, autori navedene teorije, Deci i Ryan, ističu tri osnovne psihološke potrebe. To su potreba za autonomijom, potreba za kompetencijom i potreba za povezanošću, koje trebaju biti zadovoljene kroz život i individualno iskustvo kako bi se postigao integritet, psihološki rast i psihološka dobrobit (Deci i Ryan, 2000). Dakle, navedeni autori smatraju da akumulacija pojedinačnih pozitivnih dnevnih iskustava u kojima osoba ima osjećaj da je njeno ponašanje autonomno, kompetentno i da ima ostvarene zadovoljavajuće odnose sa drugim ljudima vodi dugoročnom osjećaju životnog zadovoljstva, psihološkog zdravlja i razvoja svake osobe (Sheldon i Elliot, 1999).

Ipak, nakon dugotrajnog ispitivanja, došlo se do zaključka da zadovoljstvo cjelokupnim životom, kao i zadovoljstvo pojedinim aspektima života, nije direktno uslovljeno ni određenim crtama ličnosti pojedinca, ni zadovoljenjem njegovih osnovnih potreba, jer brojni faktori, kao što su zaposlenost, mjesečni prihodi i uticaj radnog okruženja, kvalitet emocionalnih veza i bračno stanje, nivo obrazovanja i mogućnost napredovanja i samoizražavanja utiču na životno zadovoljstvo (Easterlin, 2001). Zbog toga se prilikom objašnjenja životnog zadovoljstva danas najčešće navodi model dinamičke ravnoteže koji uključuje uticaj različitih dimenzija ličnosti na procjenu životnog zadovoljstva, ali se ne zasniva isključivo na uticaju tih dimenzija, već uvodi i određene objektivne pokazatelje kao varijable koje utiču na životno zadovoljstvo (Penezić, 2006).

Pojam životnog zadovoljstva ima kratku prošlost i tek se sa razvojem pozitivne psihologije pojavilo interesovanje za proučavanje zadovoljstva, sreće i poboljšanja kvaliteta života pojedinca. Ipak, u nekoliko dosadašnjih istraživanja ovaj konstrukt je dovođen u vezu i sa bolestima zavisnosti, među kojima je i pušenje (Schorling, Gutgessel, Klas, Smith i Keller, 1994; Zullig, Valois, Huebner, Oeltmann i Drane, 2001; Patterson, Lerman, Kaufmann, Neuner i Audrain-McGovern, 2004; Piko, Luszczynska, Gibbons i Teközel, 2005; Grant, Wardle i Steptoe, 2009). No, nalazi svih dostupnih istraživanja su isti – svi ukazuju na postojanje statistički značajne povezanosti između životnog zadovoljstva i pušenja. Također, rezultati tih istraži-

vanja pokazuju da je, u poređenju sa pušačima, životno zadovoljstvo u značajnoj mjeri prisutnije kod nepušača (Schorling i sar., 1994; Zullig i sar., 2001; Patterson i sar., 2004; Piko i sar., 2005; Grant i sar., 2009).

Stoga, u kontekstu navedenog, čini se interesantnim i važnim ispitati stepen zadovoljstva životom kod pušača i nepušača. U skladu s tim, osnovni cilj ovog istraživanja bio je utvrditi da li postoji statistički značajna povezanost između životnog zadovoljstva i pušenja. Dodatni cilj bio je da se utvrdi da li postoji razlika u polnoj raspodjeli među osobama koje konzumiraju cigarete.

Vodeći se teorijskim saznanjima i rezultatima dosadašnjih istraživanja o povezanosti između životnog zadovoljstva i pušenja (Schorling i sar., 1994; Zullig i sar., 2001; Patterson i sar., 2004; Piko i sar., 2005; Grant i sar., 2009) u ovom istraživanju postavljene su dvije hipoteze:

- Postoji statistički značajna razlika u sklonosti ka pušenju između djevojaka i mladića, te
- Postoji statistički značajna povezanost između životnog zadovoljstva i pušenja kod studenata.

MATERIJAL I METODE

Uzorak i postupak

Istraživanje je sprovedeno na prigodnom uzorku koji je činilo 196 studenata Nastavničkog fakulteta Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, i to 101 nepušač i 95 pušača. U uzorak su uključeni ispitanici oba pola, 124 djevojke i 72 mladića. Od toga su 43 mladića i 52 djevojke bili u skupini pušača, dok su 29 mladića i 72 djevojke bili u skupini nepušača. U uzorak su uključena 123 studenta sa treće godine studija i 73 studenta sa četvrtе godine studija. Pri tome, studenti koji su odgovorili da ne konzumiraju cigarete svrstani su u kategoriju nepušača, dok su studenti koji su odgovorili da konzumiraju cigarete, kako svakodnevno, tako i povremeno, svrstani u kategoriju pušača.

Istraživanje je sprovedeno anonimno i grupno nakon što je dekan fakulteta dao saglasnost za učestvovanje studenata u ispitivanju

Instrumenti

U ovom istraživanju korišteni su sljedeći instrumenti:

- upitnik za prikupljanje podataka o socio-demografskim karakteristikama ispitanika (pol, fakultet, odsjek, godina studija) konstruisan za potrebe ovog istraživanja,

- skala zadovoljstva životom (Penezić, 2002) nastala uključivanjem nekih čestica skale zadovoljstva životom čiji je autor Larsen (1985), Bezinovićeve skale opšteg zadovoljstva (1988) i skale pozitivnih stavova prema životu čiji je autor Grob (1995).

Skala zadovoljstva životom koja je primijenjena u ovom istraživanju sastoji se od 20 tvrdnji, od čega se 17 tvrdnji odnosi na procjenu globalnog zadovoljstva, dok 3 tvrdnje služe za procjenu situacijskog zadovoljstva. Skala je Likertovog tipa, pri čemu viši rezultat označava i više zadovoljstvo životom. U prethodnim istraživanjima utvrđena je visoka pouzdanost navedene skale, a i Cronbach alfa koeficijent za Skalu životnog zadovoljstva, primijenjenu na našem uzorku, iznosi 0,89, te možemo reći da ima visoku pouzdanost.

REZULTATI

U skladu sa prirodom podataka, postavljenim ciljevima, zadacima i hipotezama u ovom istraživanju korištena su dva postupka: Hi-kvadrat test i Spirmanov koeficijent korelacije. Navedene statističke provjere izvršene su uz pomoć programskog paketa SPSS for Windows, verzija 17,0.

Prva hipoteza ovog istraživanja odnosila se na relaciju između pola i pušenja, te je provjerena pomoću Hi-kvadrat testa. Dobiveni podaci predstavljeni su u tabeli 1.

Tabela 1. Razlike između muških i ženskih ispitanika u sklonosti ka pušenju

Pol	Pušenje		
	Ne	Da	Ukupno
Muški	29 (40,3%)	43 (59,7%)	72 (100,0%)
Ženski	72 (58,1%)	52 (41,9%)	124 (100,0%)
Ukupno	101 (51,5%)	95 (48,5%)	196 (100,0%)

$$\chi^2(1) = 5,080, p = 0,024$$

(Izvor: Istraživanje autora, 2012)

Nakon sprovođenja Hi-kvadrat testa, na osnovu dobivenih statističkih parametara ($\chi^2(1) = 5,080, p=0,024$), zaključujemo da je razlika u sklonosti ka pušenju između djevojaka i mladića statistički značajna, uz nivo značajnosti $p < 0,05$, te da je značajno veći procenat mladića u kategoriji pušača u odnosu na djevojke. Stoga, prihvatamo prvu hipotezu ovog istraživanja.

U nastavku testiramo i drugu istraživačku hipotezu koja se odnosila na povezanost između životnog zadovoljstva i pušenja, te pristupamo računanju Spirmanovog koeficijenta korelacije.

Tabela 2. Povezanost između životnog zadovoljstva i pušenja

N=196		Pušenje	Zadovoljstvo životom
Pušenje	r	1	-0,392**
Životno zadovoljstvo	r	-0,392**	1

p < 0,01

(Izvor: Istraživanje autora, 2012)

Na osnovu podataka iz tabele 2 vidimo da između životnog zadovoljstva i pušenja postoji umjerena, negativna povezanost. Budući da je navedeni koeficijent korelacije negativan, zaključujemo da visok stepen životnog zadovoljstva prati niska stopa pušenja.

Dakle, varijabla životno zadovoljstvo je statistički značajno povezana sa varijablom pušenje, uz nivo značajnosti $p < 0,01$.

DISKUSIJA

U cilju sagledavanja određenih karakteristika pušača i nepušača i pojašnjenja pušenja kao jedne od najčešćih bolesti zavisnosti (Nikolić, 2007), ovim istraživanjem došli smo do vrijednih rezultata, kako sa teorijskog, tako i sa praktičnog aspekta.

Naime, rezultati sprovedenog istraživanja pokazali su da je razlika u sklonosti ka pušenju između djevojaka i mladića statistički značajna, uz nivo značajnosti $p < 0,05$. Podaci ukazuju na to da je veći broj mladića u kategoriji pušača (59,7%) u odnosu na djevojke (41,9%), što je u skladu sa rezultatima drugih istraživača. Tako su i Memon, Moody i Sugathan (2000) utvrdili da svakodnevno cigarete puši 41% studenata i 26,7% studentica, a veoma slične rezultate dobili su Kandel i Chen (2000), te i Gilpin, White i Pierce (2005). No, ovakvi rezultati su i očekivani, budući da je prema pokazateljima WHO prevalencija pušenja u Evropi veća kod muškaraca nego kod žena, te da od ukupno milijardu i dvjesto miliona pušača u razvijenim zemljama svijeta puši 41% muškaraca i 21% žena, a u zemljama u razvoju 48% muškaraca i 8% žena (Dimitrijević, 2009).

Pored toga, rezultati istraživanja su pokazali da postoji statistički značajna povezanost između životnog zadovoljstva i pušenja, uz nivo značajnosti $p < 0,01$. Također, uzevši u obzir negativne vrijednosti dobivenog koeficijenta korelacije, dolazi se do zaključka da je veći stepen životnog zadovoljstva prisutniji kod nepušača u poređenju sa pušačima.

Na osnovu dostupne literature možemo istaći da su istraživanja o povezanosti između životnog zadovoljstva i pušenja poprilično malobrojna. Ipak, moguće je izdvojiti nekoliko istraživanja. Naime, rezultati našeg istraživanja su pokazali da

postoji statistički značajna povezanost između životnog zadovoljstva i pušenja, što je u skladu sa rezultatima svih dostupnih istraživanja (Schorling i sar., 1994; Zullig i sar., 2001; Patterson i sar., 2004; Piko i sar., 2005; Grant i sar., 2009). Izdvojamo Betinu F. Pika – jednog od istraživača koji je proučavao povezanost između životnog zadovoljstva i pušenja na uzorku mladih ljudi iz Mađarske, Poljske, Turske i SAD-a. Nalazi ovoga istraživanja, koje je sproveo sa svojim saradnicima, pokazali su da postoji statistički značajna povezanost između životnog zadovoljstva, optimizma i pušenja. Također, pokazalo se da su životno zadovoljstvo i optimizam u značajnoj mjeri prisutniji kod nepušača širom svih navedenih zemalja (Piko i sar., 2005).

Dakle, iako rezultati svih sprovedenih istraživanja ukazuju na postojanje značajne povezanosti između životnog zadovoljstva i pušenja, ističemo da priroda ove uzročno-posljedične veze nije najjasnija jer je njihova veza reverzibilna, a uticaj obostran. Naime, sa jedne strane, nisko zadovoljstvo životom može inicirati pušenje i time dovesti do razvoja ove bolesti zavisnosti, dok, s druge strane, pušenje dovodi do raznih disfunkcionalnosti koje mogu uticati na cjelokupan doživljaj zadovoljstva životom. Stoga, bi jedino provođenjem longitudinalne studije bilo moguće utvrditi koji je faktor primaran, tj. inicirajući.

Na osnovu svega navedenog ističemo da se nalazi ovog istraživanja mogu shvatiti kao empirijski doprinos razumijevanju uzroka koji dovode do pušenja. Zbog toga je navedene nalaze moguće interpretirati kao praktične implikacije koje mogu biti od koristi prilikom kreiranja raznovrsnih programa za prevenciju pušenja.

Naime, budući da pušenje predstavlja vodeći preventabilni uzrok smrtnosti u svijetu, neophodno je planirati i kreirati što veći broj programa za prevenciju pušenja, posebno kod mladih ljudi, kojima je, između ostalog, potrebno pomoći i da na što kvalitetniji način organizuju svoje slobodno vrijeme. To je moguće izvesti preko škole i lokalne vlasti koje bi mladima trebalo da ponude što više kulturno-zabavnih sadržaja i sportskih aktivnosti, što bi imalo pozitivan uticaj na cjelokupan doživljaj njihovog zadovoljstva životom. Ipak, u svim tim aktivnostima najviše pomoći mogu pružiti porodica i mediji, informišući mlade o štetnim posljedicama pušenja, učeći ih vještinama prepoznavanja i odupiranja društvenim uticajima i mijenjajući njihove stavove prema zdravlju, u smislu usvajanja zdravijih načina ponašanja.

Vjerujemo da primjenom ovakvih programa rezultati ne bi izostali. Ipak, bilo bi poželjno sprovesti dodatna istraživanja kako bi se razjasnilo koje kombinacije socio-emocionalnih vještina daju najbolje efekte, koji je oblik sprovođenja programa najpouzdaniji, kako najprimjerenije edukovati realizatore programa te kojim postupcima produžiti pozitivne efekte takvih programa.

Prema tome, rezultati sprovedenog istraživanja nisu iznenađujući kada je u pitanju povezanost između životnog zadovoljstva i pušenja. Ipak, ovo istraživačko pitanje bilo bi potrebno provjeriti u nekom od narednih istraživanja u koja je poželjno uključiti i niz drugih varijabli. Jedna od preporuka za predstojeća istraživanja je i ispitivanje povezanosti između dimenzija ličnosti modela Velikih pet i pušenja, čime bi se dodatno razjasnili neki od mogućih uzroka usvajanja i održavanja navike pušenja, te kasnijeg teškog odvikavanja od iste.

Međutim, s obzirom na mali broj sličnih radova i s obzirom na veliku učestalost pušenja, kao jedne od najrasprostranjenijih navika, poroka i bolesti zavisnosti, rezultati ovog istraživanja mogu poslužiti kao korisne smjernice za dalja istraživanja navedenog problema.

ZAKLJUČAK

Rezultati ovog istraživanja su pokazali da postoji statistički značajna razlika u sklonosti ka pušenju između djevojaka i mladića. Pored toga, rezultati istraživanja su ukazali na postojanje statistički značajne povezanosti između životnog zadovoljstva i pušenja.

Prema tome, pušenje kao relevantan i veoma zastupljen problem savremenog društva, u ovom radu se dovodi u vezu sa životnim zadovoljstvom kao jednim od važnih fenomena u životu svake osobe. Zbog toga rezultati sprovedenog istraživanja mogu biti korisni kako u akademske svrhe tako i psiholozima direktno uključenim u programe prevencije zavisnosti i programe zaštite mentalnog zdravlja, jer praktičarima koji se bave pušenjem pružaju značajne smjernice za dalja istraživanja, a potom i za prevenciju i tretman navedenog problema.

LITERATURA

- Costa, P. T. i McCrae, R. R. (1980). Influence of Extraversion and Neuroticism on Subjective Well – Being: Happy and Unhappy People. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38 (4), 668–678.
- Deci, E. L. i Ryan, R. M. (2000). The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11, 227–268.
- Dimitrijević, I. (2009). *Ostavite pušenje*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar.
- Easterlin, R. A. (2001). Income and happiness: Towards a unified theory. *The Economic Journal*, 111 (7), 465–484.

- Gilpin, E. A., White V. M. i Pierce J. P. (2005). What fraction of young adults are at risk for future smoking, and who are they? *Nicotine Tobacco Research*, 7 (5), 747–59.
- Grant, N., Wardle, J. i Steptoe, A. (2009). The Relationship Between Life Satisfaction and Health Behavior: A Cross-cultural Analysis of Young Adults. *International Journal of Behavioral Medicine*, 16 (3), 259–268.
- Kandel, D. B. i Chen, K. (2000). Extent of smoking and nicotine dependence in the United States 1991. - 1993. *Nicotine Tobacco Research* 2, 263–274.
- Lucas, R. E, Diener, E. i Suh, E. (1996). Discriminant Validity of Well-Being Measures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 616–628.
- Mackay, J. i Amos, A. (2003). Women and tobacco. *Respirology*, 28 (5), 123–30.
- Memon, A., Moody, P. M. i Sugathan, T. N. (2000). Epidemiology of smoking among Kuwaiti adults: prevalence, characteristics and attitudes. *Bull WHO*, 78, 11–15.
- Nikolić, D. (2007). *Bolesti ovisnosti: pušenje, alkoholizam, narkomanija*. Beograd: Narodna knjiga – Alfa.
- Patterson, F., Lerman, C., Kaufmann V. G., Neuner G. A. i Audrain-McGovern J. (2004). Cigarette smoking Practices Among American College Students: Review and Future Direction. *Journal of American College Health*, 52 (5), 203–212.
- Penezić, Z. (2004). *Zadovoljstvo životom u adolescentnoj i odrasloj dobi – provjera teorije višestrukih diskrepancija (Doktorska disertacija)*. Filozofski fakultet, Zagreb.
- Penezić, Z. (2006). Zadovoljstvo životom u adolescentnoj i odrasloj dobi. *Društvena istraživanja*, 15 (4-5), 643–669.
- Piko, B. F., Luszczynska, A., Gibbons F. X. i Teközel, M. (2005). A culture-based study of personal and social influences of adolescent smoking. *The European Journal of Public Health*, 15 (4), 393–398.
- Preradović, M., Todorović, V., Mandić-Gajić, G., Panić, M., Bućan, V. i Raičević, R. (2005). *Bolesti ovisnosti – izazovi koji traju*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Schaap, M. M., Kunst, A. E., Leinsalu, M., Regidor, E., Espelt, A. i Ekholm, O. (2009). Female ever-smoking, education, emancipation and economic development in 19 European countries. *Soc. Sci. Med.*, 68 (3), 1271–1278.
- Schorling, J. B., Gutgesell, M., Klas, P., Smith, D. i Keller, A. (1994). Tobacco, alcohol and other drug use among college students. *Journal of Substance Abuse*, 6 (1), 105–115.

- Sheldon, K. M. i Elliot, A. J. (1999). Goal Striving, Need Satisfaction and Longitudinal Well-Being: The Self-Concordance Model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76 (3), 482-497.
- WHO report on the global tobacco epidemic. (2008). The MPOWER package. Geneva: World Health Organization.
- Zullig, K. J., Valois R. F., Huebner E. S., Oeltmann J. E. i Drane J.W. (2001). Relationship between perceived life satisfaction and adolescents substance abuse. *Journal of Adolescent Health*, 29 (4), 279–288.
- Zvornik, Z. (2007). *Pušenje*. Čakovec: Autonomni centar - ACT.

THE RELATIONSHIP BETWEEN LIFE SATISFACTION AND SMOKING AMONG STUDENTS

Abstract

The aim of this study was to determine whether there is a statistically significant correlation between life satisfaction and smoking.

The sample included 196 participants (101 nonsmoker and 95 smokers), students of third and fourth year of Faculty of Education at the University of Mostar. Satisfaction measurement scale was used to measure life satisfaction, while structured questionnaire was used to measure socio-demographic features of the examinees.

Results showed significant difference in inclination towards smoking between male and female examinees. Furthermore, we found significant correlation between life satisfaction and smoking. Given the results, we can conclude that trainings on life satisfaction could be very useful in smoking prevention programs. Thus, we believe that the number of potential smokers after the implementation of such programs could be significantly lower.

Key words: *life satisfaction, smokers, nonsmokers, students*

UTJECAJ NIVOA SAMOPOŠTOVANJA NA KONZUMIRANJE ALKOHOLA KOD ADOLESCENATA

Minja Klarić*✉, Vildana Milavić**

Sažetak

Ovo istraživanje je provedeno s ciljem ispitivanja da li se jedan od aspekata samopoimanja (samopoštovanje) nalazi u vezi sa odlukom mladih da konzumiraju alkohol. Ispitanici su bili učenici trećih i četvrtih razreda srednje škole, Gimnazije u Mostaru (N=158). Podaci su prikupljeni metodom grupnog rada i primjenom: Rosenbergove skale samopoštovanja (RSE), Upitnika mišljenja i stavova o konzumiranju alkohola i Sociodemografskog upitnika. Osnovna pretpostavka ovog istraživanja da osobe koje imaju nisko samopoštovanje konzumiraju alkohol u većim količinama, je testirana analizom varijance za nezavisne uzorke, a pokazuje da nema statistički značajne razlike ($F=0,392$; $p>0,05$) između dvije testirane varijable, što znači da osobe koje konzumiraju alkohol ne moraju imati nisko samopoštovanje.

Ključne riječi: *adolescencija, samopoštovanje, konzumiranje alkohola*

UVOD

Alkoholizam i (zlo)upotreba alkohola kod adolescenata postaju sve veći problem u našem društvu. Podaci Svjetske zdravstvene organizacije (World Health Organization, WHO) ukazuju na to da je više od 60% mladih probalo alkohol u dobi do 15. godine života, a da gotovo trećina njih postaju ovisnici prije 18. godine (prema Reasoneru, 1998). Epidemiološka istraživanja već su davno pokazala da je prekomjerno konzumiranje alkoholnih pića jedan od najvećih javnozdravstvenih problema savremenog svijeta. To se istovremeno odnosi na rizik obolijevanja od hroničnih nezaraznih bolesti, ali i na podatke o smrtnosti direktno ili indirektno vezane za ovu ovisnost.

---

* Agencija za školovanje i stručno usavršavanje kadrova, Mostar

** Institut za medicinsko vještačenje zdravstvenog stanja, Sarajevo

✉ e-mail: minja.klaric@gmail.com

Ovo istraživanje je provedeno s ciljem ispitivanja da li se jedan od aspekata samopoimanja (samopoštovanje) nalazi u vezi sa odlukom mladih da konzumiraju alkohol. Naime, informacije koje dolaze do nas iznova ukazuju na sve veću (zlo)upotrebu alkohola od strane mladih ljudi. Međutim, dok se o problemu drugih ovisnosti, na primjer ovisnosti o drogama, rade posebni nacionalni programi, konzumiranje alkohola ostaje i dalje društveno prihvaćeno ponašanje. To predstavlja jedan od najvećih apsurdna današnje civilizacije. Problem konzumiranja alkohola kod adolescenata bio je predmet mnogih istraživanja. Dobiveni rezultati pokazuju da postoji mnogo različitih povoda zbog kojih mladi počinju konzumirati alkohol.

CILJ I PROBLEMI ISTRAŽIVANJA

Cilj je ispitati utjecaj nivoa samopoštovanja na konzumiranje alkohola kod adolescenata.

Problem

Ispitati da li postoji razlika između osoba koje konzumiraju i onih koji ne konzumiraju alkohol u odnosu na nivo samopoštovanja.

Hipoteza

Hipoteza 1: Osobe koje imaju nisko samopoštovanje konzumiraju alkohol u većim količinama.

METODA

Ispitanici

Podaci su prikupljeni na grupi od 158 (N=158) učenika trećih i četvrtih razreda srednje škole, Gimnazije u Mostaru. Od 158 ispitanika, u ispitivanju je učestvovalo 78 ispitanika muškog spola i 80 ispitanica ženskog spola (prosjeak 17,5 godina).

Postupak

Podaci su prikupljeni metodom grupnog rada. Ispitanici su upoznati sa ciljevima i pravima koja imaju kao sudionici u ovom istraživanju. Pored opće upute, za svaku skalu (prije njezine primjene) pročitana im je posebna uputa, nakon čega je ispitanik mogao odgovarati na pitanja.

Instrumentarij

Podaci su prikupljeni primjenom: Rosenbergove skale samopoštovanja (RSE), Upitnika mišljenja i stavova o konzumiranju alkohola i Sociodemografskog upitnika.

REZULTATI

- 1) Pouzdanost primjenjene skale je provjerena Cronbach Alpha koeficijentom pouzdanosti.

Tabela 1. Koeficijent pouzdanosti za Rosenbergovu skalu samopoštovanja

Skale procjene	N	Broj čestica	Koeficijenti pouzdanosti	
			Cronbah Alpha (originalne verzije)	Cronbach Alpha
Rosenbergova skala samopoštovanja	158	10	od 0,74 do 0,89	0,7561

U navedenoj tabeli nalazi se procjena analize pouzdanosti za Rosenbergovu skalu samopoštovanja koja je korištena u ovom ispitivanju.

- 2) Pretpostavka da osobe koje imaju nisko samopoštovanje konzumiraju alkohol u većim količinama testirana je analizom varijance za nezavisne uzorke koja pokazuje da nema statistički značajne razlike između dvije testirane varijable. Prije pristupanja izračunavanju varijance urađen je Levenov test heterogenosti varijance. Na osnovu rezultata testa ($F=2,642$; $p>0,05$) možemo zaključiti da ne postoji statistički značajna razlika između varijanci dva uzorka, te se moglo pristupiti standardnoj proceduri izračunavanja analize varijance.

Tabela 2. Deskriptivne statističke vrijednosti rezultata testiranja povezanosti između samopoštovanja i konzumiranja alkohola

Izvor varijabiliteta	Suma kvadrata	Stepeni slobode	Varijance	F	Značajnost
Konzumiranje alkohola	10,006	1	10,006	0,392	$p>0,05$
Pogreška	3984,070	156	25,539		
Ukupno	3994,076	157			

DISKUSIJA

U toku života najdramatičnije i najstresnije situacije događaju se u srednjoj i kasnijoj adolescenciji. Događa se bolni prijelaz iz djetinjstva u adolescenciju, a u srži takvog procesa je poedinčeva potraga za identitetom. Dvije se stvari dešavaju u tom traganju za identitetom:

- a) adolescent odbacuje prethodne i postojeće identifikacije;
- b) događa se kriza identiteta.

Prva stvar ima svoje dokaze u želji mladih da se konformiraju prema vrijednostima i standardima starije generacije, dok se kriza događa, prije svega, jer odbacivanjem prethodnih identifikacija, adolescent ostaje neko vrijeme bez identiteta. Sve ovo uslovljava njihovu nestabilnost, tj. adolescent stalno oscilira između suprotnih osjećaja, između stanja otvorenog revolta i zbunjujuće pasivnosti, između osjećaja inferiornosti i nezadovoljstva sobom, i osjećanja svemoći, između stidljivosti i drskosti, velikodušnosti i sebičnosti.

Upravo zato, uzimajući u obzir specifičnost ovoga perioda i određene karakteristike koje su navedene kao tipične za ovaj razvojni period, dobivene rezultate treba posmatrati sa rezervom i kritičkim osvrtom.

Prije osvrta na probleme ovog istraživanja potrebno je navesti koeficijent pouzdanosti na primjenjenoj skali. Provjeravanjem pouzdanosti testova može se utvrditi stepen njihove nepreciznosti, tj. ustanoviti veličina greške mjerenja. Kao što je već navedeno u obradi rezultata, koeficijent pouzdanosti na Rosenbergovoj skali samopoštovanja iznosi 0,7561 (Tabela 1). Ovako dobiven koeficijent pouzdanosti je u skladu s rezultatima dobivenim u drugim istraživanjima, te se može govoriti o relativno preciznom mjerenju samopoštovanja na grupi ispitanika.

Pretpostavka od koje se pošlo u ovom istraživanju „da osobe koje imaju nisko samopoštovanje konzumiraju alkohol u većoj količini“, testirana je analizom varijance za nezavisne uzorke. S obzirom na to da F-test koji iznosi 0,392; $p > 0,05$ (Tabela 2) nije pokazao da postoji statistički značajna razlika između konzumiranja alkohola i nivoa samopoštovanja, možemo odbaciti postavljenu hipotezu. Ovakav rezultat se može tumačiti na različite načine:

- Mladi su u dobi koja predstavlja vrlo rizičnu skupinu za prekomjerno uživanje alkohola. Prvi kontakt s alkoholom mladi najčešće doživljavaju u krugu porodice. U doba rane adolescencije, koja je specifična po oponašanju odraslih i dokazivanju zrelosti, poseže se za alkoholom kao izrazom odraslog ponašanja i često se isti konzumira nepotrebno i previše. Razdoblje pri kraju osnovne škole naročito je osjetljivo i podložno negativnim utjecajima. Rizik je veći ako ne postoje uslovi za kvalitetno provođenje slobodnog vremena, za korisnu razbibrigu, a posebno za sistematsko bavljenje sportom (manjak

dvorana i igrališta, te sredstva za njihovo jeftino korištenje, što u Mostaru predstavlja veliki problem). Iako uzroci prevelikog i neodmjerenog konzumiranja alkohola kod mladih mogu biti i stres zbog težeg prilagođavanja na školu, preveliki zahtjevi u učenju, prejaka konkurencija u elitnim školama (kao što je Gimnazija) ili strah pred završne ili prijemne ispite, ipak kao uzrok konzumiranja alkohola pretežu nepovoljne odgojne prilike kod kuće, nesređen porodični život, nesloga u kući i sklonost roditelja prema alkoholu.

- U razdoblju adolescencije javlja se potreba za originalnošću, nastaju i brojne ljubavne avanture i javlja se težnja ka punoj afirmaciji. U tom procesu bržeg sazrijevanja moguće je da, zbog povećane stidljivosti ili pretjerane preosjetljivosti, ili čak želje da se doživi avantura ili dokaže "muškost", mladi čovjek posegne za alkoholom kako bi sebi popravio raspoloženje.

Međutim, rezultati nekih studija (Windle i Windle, 1996; citirano prema Dwaneu, 1999) nam govore da mladi piju mnogo češće zbog pozitivnih dnevnih događaja, a ne negativnih. Ovo se može povezati sa činjenicom da je samopoštovanje ispitane skupine gotovo na zavidnom nivou. Naime, mladi u prosjeku postižu 33 od maksimalno 40 bodova na Rosenbergovoj skali samopoštovanja. Prema tome, može se reći da je kod ove grupe ispitanika samopoštovanje očuvano, uprkos mnogim faktorima koji su mogli proizvesti neželjene posljedice. Treba imati u vidu da se radi o mladima koji pohađaju Gimnaziju (za koju se smatra da je prestižna u odnosu na druge srednje škole) te koji samim tim pripadaju grupi sa relativno izgrađenim pozitivnim interesima. Ti pozitivni interesi imaju velikog udjela u sticanju visokog samopoštovanja, kao i popularnosti među vršnjacima, stvaranju širokog kruga prijatelja i poznanika, prihvatanju pozitivnih uzora i slično. Zbog toga bi se konzumiranje alkohola prije moglo pripisati želji mladih ljudi da ne „odskaku“ od društva kojem pripadaju, tj. njihovoj potrebi za pripadanjem zajednici (Maslow) u kojoj je ovakva vrsta ponašanja od davnina ustaljena. U skladu s ovim, Bronfenbrenner ističe da se stavljanjem osoba u društvene uloge, u kojima se od njih očekuje da se takmiče ili sarađuju, mogu izazvati i pojačati aktivnosti ili međuljudski odnosi koji odgovaraju tim očekivanjima.

ZAKLJUČAK

Na osnovu dobivenih rezultata na grupi od 158 ispitanika mostarskih srednjoškolaca, a u skladu sa postavljenim problemom istraživanja možemo zaključiti slijedeće:

Pretpostavka da osobe koje imaju nisko samopoštovanje konzumiraju alkohol u većim količinama, koja je testirana nezavisnom analizom varijance, pokazuje da nema statistički značajne razlike ($F=0,392$; $p>0,05$) između dvije testirane

varijable, što znači da osobe koje konzumiraju alkohol ne moraju imati nisko samopoštovanje.

LITERATURA

- Bronfenbrenner, U. (1997). *Ekologija ljudskog razvoja*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Maslov, A. (1976). *Motivacija i ličnost*. Beograd: Nolit.
- Windle, M. i Windle, R. C. (1996). Coping Strategies, Drinking Motives, and Stressful Life Events Among Middle Adolescents: Associations With Emotional and Behavioral Problems and With Academic Functioning. *Journal of Abnormal Psychology*, 105, 551–560.

IMPACT OF SELF-ESTEEM LEVEL ON CONSUMATION ALCOHOL IN ADOLESCENTS

Abstract

This study was conducted among to determine whether one of the aspects of self (self-esteem) is in connection with the decision of young people to consume alcohol. The subjects were students of third and fourth grade of high schools in Mostar (N=158). Data were gathered using group work and application of: Rosenberg self-esteem scale (RSE), the Questionnaire of opinions and attitudes about alcohol consumption and sociodemographic questionnaire. The basic premise of this research that people with low self-esteem consume alcohol in larger amounts, was tested by analysis of variance for independent samples, and shows no statistically significant differences ($F=0.392$, $p>0.05$) between the two tested variables, which means that people who consume alcohol do not necessarily have low self-esteem.

Key words: *adolescence, self-esteem, consumption of alcohol*

TERAPIJSKA ZAJEDNICA KAO MODEL OPORAVKA OD OVISNOSTI O DROGAMA

Šahim Kahrmanović*✉

Sažetak

Broj osoba koje koriste drogu kao i onih koje su postale ovisnici na našim prostorima je sve veći. Uporedo s tim, pojavljuju se noviji načini tretmana i oporavka od ovisnosti. Posljednjih nekoliko decenija sve popularniji oblik tretmana ovisnosti jeste model terapijske zajednice. Kao najpoznatiji rezidencijalni model oporavka od ovisnosti, ovaj koncept je prošao kroz nekoliko dinamičkih promjena, ali mu je suštinska namjena ostala ista. U radu su teoretski objašnjeni pojmovi: model terapijske zajednice, ovisnost o drogama i ovisnik o drogama. Istraživački cilj rada bio je analizirati stavove ispitanika koji su uključeni u proces oporavka u odnosu na model terapijske zajednice zasnovan na konceptu zajednica-kao-metoda. Istraživanjem je analiziran društveni kontekst modela terapijske zajednice u odnosu na proces oporavka. U istraživanje je bilo uključeno 166 ispitanika iz devet terapijskih zajednica u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Crnoj Gori.

Ključne riječi: *ovisnost o drogama, ovisnik o drogama, model terapijske zajednice, zajednica kao metoda*

UVOD

Ovisnost o drogama jedan je od najpoznatijih socio-patoloških fenomena i sigurno spada u najveće probleme današnjice. Danas egzistira nekoliko oblika tretmana ovisnosti a jedan od njih je model terapijske zajednice. U najširem značenju, terapijska zajednica jeste zajednica ljudi. Specifikum te zajednice određuje kategorija ljudi koji joj pripadaju. Ako je u pitanju terapijska zajednica koja se bavi tretmanom ovisnika, onda to i predstavlja njen identitet. Ovisnička supkultura je je zasnovana na „lažnim identitetima“. Svrha terapijske zajednice jeste da tretmanom i procesom oporavka ovisniku olakša povratak „stvarnom identitetu“. Proces prihvatanja ili ponovnog prihvatanja „stvarnog identiteta“ podrazumijeva sinhronizovan pristup više naučnih disciplina, i često je to dugotrajan proces oporavka i

---

* Javna ustanova Terapijska zajednica, Sarajevo
✉ e-mail: shmkehrmanovic@yahoo.com

povratka „stvarnom identitetu“. Terapijska zajednica je zapravo „svijet u malom“ u kojem pojedinac uči kako postati ili ponovo postati produktivan član društva. Prolazak kroz faze programa osmišljen je tako da afirmiše pozitivne društvene norme, aktivan rad na sebi i valjane socijalne interakcije u okruženju bez droge.

TEORIJSKI OKVIR

Ovisnost o drogama

Upotreba droga je pojava prilikom čijeg definisanja se pojavljuje dosta terminoloških nejasnoća, dosta različitih tumačenja i razumijevanja ovog fenomena. Teškoće oko definisanja i razumijevanja bitnih aspekata ovisnosti traju već nekoliko decenija. Uzrok terminološke neujednačenosti kod definisanja ovisnosti o drogama pojavljuje se zbog različitog poimanja i pristupu samoj pojavi. Mnogi teoretičari pokušavaju doći do jedne univerzalne i općeprihvaćene definicije ovisnosti o drogama. Međutim, iako se riječi koje definišu ovaj pojam na prvi pogled razlikuju u nijansama, one u naučnom diskursu mogu dovesti do velikih nesuglasica i rasprava. Zbog terminoloških i jezičkih poteškoća uveden je i pojam ovisnosti o drogama koji predstavlja psihičko, a ponekad i fizičko stanje koje je rezultat interakcije između organizma i droge, a ogleda se u karakterističnom ponašanju i drugim manifestacijama koje za cilj imaju kontinuirano ili periodično uzimanje droge, kako bi se iznova doživjeli psihički efekti, odnosno da bi se izbjeglo stanje nelagode kada droga nije u organizmu (Ghodse, 2002). U sociološkom kontekstu, ovisnost o drogama je individualno ponašanje, ali ponašanje koje ima društveni učinak, tj. utječe na druge ljude. To su ponašanja koja se kontrolišu na društvenom nivou, odnosno, tu postoji individualno ponašanje i socijalni kontekst. Socijalni kontekst postavlja parametre ponašanja i stvara okolnosti da se takvo ponašanje i dešava te postavlja granice takvog ponašanja. Ovisnost o drogama se manifestuje kroz određeni broj simptomatičnih radnji i nekoliko različitih faza ili nivoa u samom procesu razvoja ovisnosti. To su: život u krizi, nesposobnost za održavanje apstinencije, socijalna i interpersonalna disfunkcionalnost, antisocijalni životni stil.

Ovisnik o drogama

Osobe koje zloupotrebljavaju drogu, pored psihičkih, kognitivnih i emocionalnih poremećaja, razvijaju i set barijera koje sprječavaju produktivne socijalne odnose sa drugima i društvom općenito. Oni su uglavnom neodgovorni i nedostaje im konzistentnost i računljivost u svakodnevnom životu. Socijalne veze i način odnošenja sa ljudima su okarakterizirani nedostatkom povjerenja ili iskrenosti te sklonošću ka laganju i manipulisanju, s ciljem da se izvuče nezaslužena korist od drugih. Socijalno zastranjivanje je istaknuta osobina životnog stila osobe ovisne o

drogama (Perfas, 2004). Osobe kod kojih se potencijalno može pojaviti ovisnost o drogama imaju neke od sljedećih tendencija: potraga za senzacijama, problemi sa kontrolisanjem bijesa, osjećaj depresivnosti, slaba predstava o sebi, predstavljaju rizičnu grupu još u ranoj dobi, postojanje socijalnih problema u porodici i školi, dolaze iz pretjerano nestrukturiranih ili pretjerano strogih domova, najbliži ukućani konzumiraju drogu, verbalno, fizičko ili seksualno su zlostavljani, nepostojanje brige od strane roditelja (Colligan, 2011, str. 47). Od oblika i strukture tretmana ovisnosti umnogome će zavisiti i proces promjene ka društveno-produktivnom obrascu življenja i ponašanja.

Pojam terapijske zajednice

Po definiciji Svjetske asocijacije terapijskih zajednica, terapijska zajednica predstavlja dizajn model tretmana koji je prvenstveno usmjeren oporavku od ovisnosti o drogama kroz lični rast i apstinenciju od korištenja droga, uključujući i lijekove koji se koriste ilegalno (WFTC, 2012). To je, zapravo, generički pojam za rezidencijalne i drug-free tretmanske programe koji imaju određene zajedničke karakteristike.

Njeni primarni ciljevi su globalne promjene u načinu života, koje se reflektuju u apstinenciji od droga, eliminisanju antisocijalnog i promovisanju prosocijalnog ponašanja. Glavna pretpostavka boravka i stabilnog oporavka u terapijskoj zajednici jeste uspješna integracija te ispunjavanje psiholoških i socijalnih ciljeva rehabilitacije. "Terapijske zajednice su stambene jedinice u okruženju bez droge, koje koriste hijerarhijski i rezidencijalni model oporavka kroz faze koje odražavaju povećanje nivoa lične i društvene odgovornosti. Utjecaj ostalih klijenata se vidi kroz grupne procese i koristi se kako bi se novi pojedinci asimilirali i usvojili nove socijalne norme i vještine. Terapijska zajednica se razlikuje od drugih oblika tretmana prvenstveno u njenoj upotrebi zajednice kao metoda koja obuhvata osoblje i klijente kao ključne faktore promjene" (NIDA, 2009, str. 11).

Postoje dva glavna oblika modela terapijskih zajednica. Prvi oblik se naziva demokratski koncept terapijske zajednice, odnosno stara terapijska zajednica, a drugi se naziva programska, konceptualno bazirana ili hijerarhijska terapijska zajednica. Oba oblika su utemeljena na sličnom pogledu na poremećaj ovisnosti, a razlika postoji u tome kako se koriste resursi terapijske zajednice, te u organizacijskoj strukturi i procesu dinamike promjena. Demokratske terapijske zajednice su usmjerene na dosta veći raspon mentalnih poremećaja, u koje spada i ovisnost o drogama. Hijerarhijske terapijske zajednice su isključivo usmjerene na osobe koje imaju problem sa ovisnošću o drogama i imaju strukturisan program tretmana koji se sastoji iz nekoliko faza prije nego se osoba ponovno reintegrira u društvo. Hijerarhijska ili konceptualno bazirana terapijska zajednica je najčešće

rezidencijalan koncept koji podrazumijeva ambijent bez droge u kojem žive osobe koje imaju probleme sa drogom u organizovanom i strukturiranom okruženju, okruženju u kojem se promoviše život bez droge kako bi život izvan zajednice bio lakši i jednostavniji. Svaki klijent u zajednici treba težiti integracijama u društvenu sredinu, a to omogućava duži rezidencijalni boravak sa svim pratećim sadržajima.

Zajednica-kao-metoda

Osobeni pristup tretmanu ovisnika o drogi se često karakterizira terminom zajednica-kao-metoda. Zajednica kao metoda je način socijalizacije klijenta putem formalne i neformalne interakcije sa drugim klijentima i osobljem. Socijalizacija članova se vrši putem dnevno strukturiranih aktivnosti. Razvoj prosocijalnog ponašanja se postiže preko grupnih procesa (De Leon, 2000). Model zajednica-kao-metoda se objašnjava kao primjena svih resursa terapijske zajednice kako bi se ostvario napredak klijenta kroz tretman. To uključuje korištenje svih resursa terapijske zajednice, tj. društvenog okruženja terapijske zajednice, osoblja, koncepta racionalnog autoriteta, pozitivnog uzora, filozofije i kulture terapijske zajednice, sistema vrijednosti i pravila ponašanja kako bi se pozitivno utjecalo na klijentov proces oporavka. To su ujedno i najbitniji elementi ovog modela oporavka od ovisnosti.

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Problem, predmet, cilj i zadatak istraživanja

Predmet proučavanja ovog rada je model terapijske zajednice. Problem kojim se ovaj rad bavi jeste ispitati kako ovisnici koji su uključeni u tretman ovisnosti percipiraju koncept terapijske zajednice. Cilj istraživanja je utvrditi postojanje razlika u mišljenju ispitanika u odnosu na bitne elemente modela terapijske zajednice, a zadatak istraživanja je bio da analiziramo stavove ispitanika o tom pitanju.

Hipoteza istraživanja

Pretpostavlja se da ovisnici uključeni u tretman imaju pozitivan stav prema konceptu terapijske zajednice u koju su uključeni.

Metode, tehnike i instrumenti istraživanja

U radu su korištene sljedeće metode istraživanja: metoda analize sadržaja, metoda ispitivanja, statistička metoda. Kao metodološki postupak prikupljanja podataka korištena je anketa. Kada je okončan terenski dio ovog istraživanja svi podaci su uneseni u dizajniranu bazu u SPSS-u v. 17, softverskom paketu za društvena istraživanja, izrađenu za pomenuti upitnik. Rezultati su prikazani tabelarno.

Korištena je deskriptivna statistička analiza. U istraživanju je korišten upitnik Modela terapijske zajednice i resocijalizacije ovisnika, koji je konstruisan za ovo istraživanje.

Uzorak istraživanja

Uzorak ispitanika su predstavljali ovisnici, klijenti koji su bili uključeni u tretman ovisnosti u devet terapijskih zajednica, sedam u Bosni i Hercegovini, te po jedna u Hrvatskoj i Crnoj Gori. Učestvovalo je 166 ispitanika, 158 muških i 8 ženskih. Korišteni su validni procenti, a istraživanje je bilo anonimno.

INTERPRETACIJA REZULTATA I DISKUSIJA

Zadatak istraživanja je bio analiza stavova ispitanika u odnosu na komponente i karakteristike modela terapijske zajednice.

Iz tabele 1. se vidi da većina ispitanika tvrdi da terapijska zajednica svojim modelom promoviše društveno prihvatljiv životni stil. Njih 23,6% se djelimično slaže sa ovom tvrdnjom, a 72,1% ispitanika se slaže sa ovom konstatacijom.

Tabela 1. Terapijska zajednica svojim modelom promoviše društveno prihvatljiv životni stil

	Učestalost	Procenat
NE SLAŽEM SE	2	1,2%
DJELIMIČNO SE NE SLAŽEM	5	3,0%
DJELIMIČNO SE SLAŽEM	40	23,6%
SLAŽEM SE	119	72,1%
Ukupno	166	100,0%

Iz tabele 2. se vidi da se najveći broj ispitanika, njih 77,7% slaže da model terapijske zajednice svojim konceptom promoviše vrijednosti ispravnog življenja.

Tabela 2. Model terapijske zajednice svojim konceptom promoviše vrijednosti ispravnog življenja

	Učestalost	Procenat
NE SLAŽEM SE	1	0,6%
DJELIMIČNO SE NE SLAŽEM	3	1,8%
DJELIMIČNO SE SLAŽEM	33	19,9%
SLAŽEM SE	129	77,7%
Ukupno	166	100,0%

Kada je u pitanju tvrdnja da model terapijske zajednice uključuje tretman bez droge, gotovo svi ispitanici imaju pozitivan stav. Njih 90,7% se slaže sa tom konstatacijom. Rezultati za ovu tvrdnju se mogu vidjeti u tabeli 3.

Tabela 3. Model terapijske zajednice uključuje tretman bez droge

	Učestalost	Procenat
NE SLAŽEM SE	1	0,6%
DJELIMIČNO SE NE SLAŽEM	1	0,6%
DJELIMIČNO SE SLAŽEM	15	8,0%
SLAŽEM SE	149	90,7%
Ukupno	166	100,0%

Kad je u pitanju aspekt modela terapijske zajednice koji se odnosi na tvrdnju da on podrazumijeva globalnu promjenu načina života, te razvoj ličnog identiteta, većina ispitanika, njih 78,3% se slaže sa tom konstatacijom. 18,1% ispitanika se djelimično slaže, dok se 3% ispitanika djelimično ne slaže, odnosno 0,6% se nikako ne slaže sa navedenom konstatacijom. Rezultati za ovu tvrdnju se mogu vidjeti u tabeli 4.

Tabela 4. Model rada u terapijskoj zajednici podrazumijeva razvoj ličnog identiteta i globalnu promjenu u načinu života, uključujući ponašanje i stavove u skladu sa konceptom pravilnog življenja

	Učestalost	Procenat
NE SLAŽEM SE	1	0,6%
DJELIMIČNO SE NE SLAŽEM	5	3,0%
DJELIMIČNO SE SLAŽEM	30	18,1%
SLAŽEM SE	130	78,3%
Ukupno	166	100,0%

Iz rezultata prikazanih u tabeli 5. se vidi da se 63,9% ispitanika slaže sa tvrdnjom da je društvena organizacija i klima u terapijskoj zajednici podržavajuća za klijente. Njih 29,5% se djelimično slaže sa prethodnom tvrdnjom.

Tvrdnja da je okruženje terapijske zajednice sigurno, ugodno i poticajno većina ispitanika je ocijenila pozitivno. Iz rezultata u tabeli 6. možemo vidjeti da se 69,9% ispitanika slaže sa navedenom tvrdnjom.

Koliko je vidljivo iz rezultata u tabeli 7, većina ispitanika, tačnije 66,7% se slaže sa tvrdnjom da model terapijske zajednice uključuje pisanu i nepisanu filozofiju, koja se sastoji od skupa normi, vrijednosti i pravila koja promoviraju društveno

Tabela 5. Društvena organizacija života i klima u terapijskoj zajednici je podržavajuća za klijente

	Učestalost	Procenat
NE SLAŽEM SE	3	1,8%
DJELIMIČNO SE NE SLAŽEM	8	4,8%
DJELIMIČNO SE SLAŽEM	49	29,5%
SLAŽEM SE	106	63,9%
Ukupno	166	100,0%

Tabela 6. Okruženje terapijske zajednice je sigurno, ugodno i poticajano

	Učestalost	Procenat
NE SLAŽEM SE	3	1,8%
DJELIMIČNO SE NE SLAŽEM	5	3,0%
DJELIMIČNO SE SLAŽEM	41	24,7%
SLAŽEM SE	116	69,9%
Ukupno	166	100,0%

prihvatljiv život. 27,3% ispitanika se djelimično slaže sa ovom tvrdnjom, dok se 6,1% ispitanika djelimično ne slaže sa ovom tvrdnjom. Nema ispitanika koji se nikako ne slažu sa navednom tvrdnjom.

Tabela 7. Model terapijske zajednice uključuje pisanu i nepisanu filozofiju koja se sastoji od skupa normi, vrijednosti, pravila koja promovišu društveno prihvatljiv život

	Učestalost	Procenat
NE SLAŽEM SE	0	0,0 %
DJELIMIČNO SE NE SLAŽEM	10	6,1%
DJELIMIČNO SE SLAŽEM	45	27,3%
SLAŽEM SE	110	66,7%
Ukupno	165	100,0%

Tabela 8. nam pokazuje veliki procenat slaganja ispitanika. Njih 73,8% se slaže sa tvrdnjom da model terapijske zajednice uključuje učenje i predanost zajedničkim vrijednostima zajednice. 24,4% ispitanika se djelimično slaže sa ovom tvrdnjom.

Na osnovu rezultata iz tabele 9. možemo zaključiti da se veliki broj ispitanika slaže sa konstatacijom da je osoblje u terapijskoj zajednici bitan dio njenog modela. 80,1% ispitanika se slaže da osoblje u terapijskoj zajednici usmjerava klijente da uspješno prođu tretman. Sa ovom tvrdnjom djelimično se slaže 16,9% ispitanika.

Tabela 8. Model terapijske zajednice uključuje učenje i predanost zajedničkim vrijednostima zajednice

	Učestalost	Procenat
NE SLAŽEM SE	1	0,6%
DJELIMIČNO SE NE SLAŽEM	2	1,2%
DJELIMIČNO SE SLAŽEM	41	24,4%
SLAŽEM SE	122	73,8%
Ukupno	166	100,0%

Tabela 9. Osoblje u terapijskoj zajednici usmjerava klijente da uspješno prođu tretman

	Učestalost	Procenat
NE SLAŽEM SE	1	0,6%
DJELIMIČNO SE NE SLAŽEM	4	2,4%
DJELIMIČNO SE SLAŽEM	28	16,9%
SLAŽEM SE	133	80,1%
Ukupno	166	100,0%

Analizirajući rezultate deskriptivne statistike možemo konstatovati da su i ispitanici izrazili visok stepen slaganja sa ponuđenim tvrdnjama. Od postojećih 11 terapijskih zajednica u Bosni i Hercegovini u istraživanje je bilo uključeno njih sedam, što ukazuje na reprezentativnost uzorka. Slični rezultati su dobiveni i iz terapijskih zajednica van Bosne i Hercegovine, a koje su bile uključene u istraživanje. Tako, na osnovu rezultata vidimo da je terapijska zajednica model koji promoviše i primjenjuje društveno prihvatljiv životni stil. Ispitanici su se sa više od 72% izjasnili da se slažu sa ovom tvrdnjom. Time se potvrđuje da je život unutar terapijske zajednice jasno strukturiran i definisan, usmjeren na pozitivne životne vrijednosti i život bez droge, te suprotan svim oblicima asocijalnog ponašanja. Isto tako, sa visokim stepenom slaganja je ocijenjena tvrdnja da model terapijske zajednice promoviše vrijednosti ispravnog življenja. Jedan od glavnih ciljeva boravka u terapijskoj zajednici jeste da ovisnici prihvate nova načela življenja i usvoje nove vještine koje će im pomoći da se lakše nose sa bremenom održavanja apstinencije nakon što završe program. Osnovni princip života u terapijskim zajednicama jeste strogo pridržavanje svih pravila i zabrana koje preventivno i podržavajuće djeluju na ovisnike. Kršenje takvih pravila najčešće vodi eliminaciji i njihovom isključenju iz terapijske zajednice. Osnovno pravilo u terapijskoj zajednici jeste da je to okruženje bez droge, odnosno da se prilikom tretmana ne pribjegava supstitucijskim oblicima terapija.

Terapijska zajednica je jedan drugačiji pristup oporavka od ovisnosti koji primjenjuje kako psihofizičku tako i socijalnu rehabilitaciju, bez korištenja bilo kakve vrste zamjenskih lijekova. S druge strane, samo okruženje u kojem se terapijska zajednica nalazi, jeste pretpostavka za uspostavljanje te vrste tretmana. Step en slaganja ispitanika se ne razlikuje ni kada je u pitanju tvrdnja da model rada u terapijskoj zajednici podrazumijeva razvoj ličnog identiteta i globalnu promjenu u načinu života, uključujući ponašanje i stavove u skladu sa konceptom pravilnog življenja. Oporavak od ovisnosti jeste kompleksan proces koji zahtijeva generalnu promjenu životnog stila i navika. Za vrijeme tretmana, ovisnik je u prilici da nauči i prihvati nove vrijednosti i filozofiju življenja koja je suprotna onoj sa kojom je u terapijsku zajednicu i došao. To često može biti težak i mukotrpan period boravka u zajednici. Preko 63% ispitanika se slaže da je društvena organizacija života i klima u terapijskoj zajednici podržavajuća. Ovisnički životni stil je društveno neprihvatljiv i pogrešno je strukturiran. Boravak u terapijskoj zajednici nudi sistem podrške kako bi se ovisnici lakše adaptirali na nove okolnosti i započeli proces oporavka. Društvena organizacija i jasno strukturiran ritam života u zajednici su način da se ovisna osoba počne uvoditi u normalne životne tokove. Stoga su razumljivi konačni rezultati za tvrdnje koje se odnose na sistem podrške i društvenu organizaciju života u terapijskoj zajednici. Terapijska zajednica treba da ima okruženje koje, samo po sebi, djeluje terapijski. Ispitanici su, također, saglasni da opremljenost terapijske zajednice omogućava kvalitetan tretman. Život u terapijskoj zajednici u principu traje oko godinu dana. Za to vrijeme se provodi tretman kako bi se osoba što bolje oporavila i nastavila živjeti bez upotrebe droge. Značajan doprinos u tom procesu oporavka ima opremljenost terapijske zajednice unutrašnjim i vanjskim resursima. Njihova namjena jeste da se boravak u zajednici učini ugodnijim i poticajnijim za oporavak. Model terapijske zajednice uključuje pisanu i nepisanu filozofiju, pravila i propise koji su usmjereni na promovisanje društveno poželjnih i prihvatljivih stilova. Kao takva, terapijska zajednica predstavlja sveobuhvatan pristup u tretmanu ovisnosti. Ovisnici imaju priliku da, pored uspostavljanja fizičke apstinencije od droga i učenja vještina za prevazilaženje psihičkih kriza, usvoje potpuno nove poglede na život. Samo takav, integrativan pristup, može proizvesti pozitivne poma ke. Privrženost vrijednostima zajednice omogućava lakše savladavanje tehnika i vještina koje se za vrijeme tretmana mogu naučiti, a tiču se prevencije recidiva. Preko 69% ispitanika je saglasno da model terapijske zajednice podrazumijeva fokusiranje na pripadanje zajednici za vrijeme trajanja tretmana. Namjera da se boravak u tretmanu prekida ili parcijalno sprovodi ne daje nikakav učinak. Terapijska zajednica kao mehanizam je tu da ovisnika usmjerava ka krajnjim ishodima tretmana, da njen model i pristup kod njega koriguje i mijenja ovisničku percepciju

sebe i okruženja. To je moguće samo ako se posveti maksimalna pažnja onome što predstavlja model terapijske zajednice.

Značajno mjesto u modelu terapijske zajednice zauzima profesionalno osoblje. Preko 80% svih ispitanika se slaže sa konstatacijom da osoblje u terapijskoj zajednici usmjerava ovisnike da uspješno prođu tretman. Uloga profesionalnog osoblja u ovom kontekstu je zaista velika. Često kroz formu ličnog primjera, kroz formu racionalnog autoriteta i pozitivnog uzora, profesionalno osoblje se pokazalo kao nezamjenjiv faktor, kako za mlađe, tako i za starije rezidente. Bez stručnog osoblja model terapijske zajednice ne bi bio jasno strukturiran i organizovan. Za vrijeme trajanja cjelokupnog tretmana, profesionalno osoblje, često sačinjeno i od bivših ovisnika, ima zadaću da pomno prati svaku fazu oporavka. Na osnovu praćenja tog stanja, profesionalno osoblje je u prilici da relativno brzo ispravlja eventualne nedostatke u tretmanu te da isti nadograđuje, osavremenjuje i prilagođava ga potrebama ovisnika u tretmanu. Osoblje predstavlja pozitivan uzor i svojim životom i mjestom unutar zajednice, te ovisniku nudi priliku da terapijsku zajednicu doživi kao zdravu i poticajnu sredinu.

ZAKLJUČAK

Na osnovu dobivenih rezultata istraživanja koje je za cilj imalo analizu karakteristika modela terapijske zajednice, odnosno ispitivanje stavova osoba koje su uključene u tretman, moguće je izvući nekoliko zaključaka:

- Istraživanje je pokazalo da generalno ne postoji razlika u mišljenju u odnosu na bitne elemente modela terapijske zajednice, te da ispitanici pozitivno doživljavaju koncept terapijske zajednice u koju su uključeni.
- Ovim istraživanjem ispitanici su iskazali pozitivan stav prema modelu terapijske zajednice koji promovise društveno prihvatljiv životni stil, odnosno vrijednosti ispravnog življenja.
- Istraživanje je pokazalo da ispitanici prihvataju model terapijske zajednice koji je fokusiran na klijenta i na okruženje bez droge.
- Na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti da ispitanici imaju pozitivan stav prema konceptu terapijske zajednice u kojem je klima podržavajuća i koji je posvećen zajedničkim vrijednostima i filozofiji.
- Na osnovu rezultata istraživanja možemo zaključiti da ispitanici pozitivno percipiraju model terapijske zajednice koji podrazumijeva globalnu promjenu načina življenja, predanost profesionalnog osoblja i usmjerenost ka uspješnom završetku tretmana.

LITERATURA

- Colligan, L. H. (2011). *Drug dependence*. New York: Marshall Cavendish Corporation.
- De Leon, G. (1997). *Community As Method*. Connecticut: Praeger Publishers Westport.
- De Leon, G. (2000). *The Therapeutic Community (Theory, Model and Method)*. New York: Springer Publishing Company, Inc.
- Ghodse, H. (2002). *Drugs and Addictive Behaviour (A Guide to Treatment)*. Cambridge: University Press.
- Goode, E. (1996). *Social Deviance*. New York: Pearson Custom Publishing
- Klapež, B. (2004). *Živjeti bez droge*. Zagreb: Alinea.
- Parrot, A., Morinan, A., Moss M. i Sholey, A. (2004). *Understanding drugs and behavior*. Chichester: John Wiley and sons Ltd.
- Perfas, F. B. (2004). *Therapeutic Community/Social Systems Perspective*. New York: iUniverse, Inc.
- National Institute on Drug Abuse - NIDA (2009). *Principles Of Drug Addiction Treatment-second edition*. Bethesda, Maryland: NIH Publication.
- World Federation of Therapeutic Communities - WFTC (2012). *TC STANDARDS*. Preuzeto 6. oktobra 2014. sa: <http://www.wftc.org/standards.html>.

THERAPEUTIC COMMUNITY AS A MODEL OF RECOVERY FROM DRUG ADDICTION

Abstract

Number of persons that use illicit drugs, as number of drug addicts, in region is increasing. Along with that, there are newer methods of treatment and recovery from addiction. In last several decades, increasingly popular model of addiction treatment is therapeutic community. As the most popular residential model of addiction recovery, this concept has undergone several dynamic changes, but its essential purpose remained the same. In this article notions are theoretically explained: model of therapeutic communities, drug addiction and drug addict. The research objective of this study was to analyze the attitudes (opinion) of the respondents involved in the recovery process in relation to the model of therapeutic community, based on the concept of community-as-method. The study analyzed the social context of this model in relation to the recovery process. The study included 166 participants from nine therapeutic communities in Bosnia and Herzegovina, Croatia and Montenegro.

Key words: *drug addiction, drug addict, model of therapeutic community, community as a method*

NASTAVNIK KAO FAKTOR MOTIVACIJE UČENIKA U NASTAVI

Nermin Mulaosmanović*✉

Sažetak

Iako je mnogo sredstava i postupaka kojima se učenici motivišu da uče, primjetno je da je nastavnikova ličnost veoma značajan faktor, međutim, nedovoljno istražen. Stoga, cilj ovog rada je bio ispitati i analizirati mišljenja učenika o nastavniku kao faktoru motivacije učenika u nastavi, kako bi se sagledale mogućnosti pronalaska novih, efikasnijih strategija i tehnika u motivaciji učenika. Rezultati su pokazali da je nastavnikov pristup veoma značajan za motivaciju učenika.

Istraživanje je transverzalnog karaktera i urađeno je na uzorku od 114 učenika različitih zanimanja. Populaciju u istraživanju su činili srednjoškolci starosti od 15 do 18 godina.

Ključne riječi: *nastavnik, motivacija, učenik, nastava*

UVOD

U današnje vrijeme sve je veća potreba za prelaskom sa pasivnih na aktivne forme učenja, sa fiksiranih ka fleksibilnim putevima i strategijama. Iako se o aktivnim i fleksibilnim metodama rada nastavnika koje su u funkciji motivacije učenika u nastavi veoma često govori, praksa pokazuje da i dalje u nastavi takav pristup nije na potrebnom nivou. Motivaciju za učenjem je teško održavati u obrazovnom procesu. Posebno je to karakteristično za učenike u pubertetu i adolescenciji kada postoje usmjerenja na sadržaje van nastave. Stoga se u efikasnoj nastavi sve više analiziraju osobine nastavnika, njegove metode rade jer od njega umnogome zavisi zainteresovanost i motivacija učenika. U tom pogledu, sve su brojnije uloge nastavnika.

Nastavnik kao faktor motivacije

Motivacija je proces koji pokreće prema određenom cilju: ona pokreće, usmjerava, održava i završava određeno ponašanje. Motivacija za učenjem je stanje kada

---

* JU Mješovita srednja škola Teočak, Teočak
✉ e-mail: nerminmulaosmanovic81@gmail.com

osoba ima potrebu i želju da nešto uči i nauči. U posljednjih nekoliko godina se sve češće kao bitan faktor efikasnosti i motivisanja u nastavi ističe nastavnik, pri čemu se analiziraju njegove osobine u kontekstu odnosa učenik-nastavnik-gradivo. Savremena škola traži da nastavnik u većoj mjeri bude organizator i saradnik koji pomaže u radu i usmjerava odgojno-obrazovne aktivnosti u željenom pravcu. Potrebno je da vodi računa da učenici ovladaju određenim znanjima i da se kod njih razviju pozitivni kvaliteti ličnosti, kao što su: razvijene radne navike, istrajnost i upornost u radu, smisao da se bore sa poteškoćama, trajni motivi učenja, itd. Incentivna motivacija je poseban oblik motivacije koja se bazira na privlačnosti izvjesnih objekata i situacija. Karakteristično je da ovom motivacijom organizam nije samo tjeran na aktivnost nego može da bude i privučen objektima i situacijama koje za njega imaju određeno prijatno značenje.

Jedan od faktora kao izvor motivacije u nastavi je svakako karakteristika nastavnika pored nastavnog sadržaja, psihofizičkih struktura učenika, nastavnih sredstava i sociokulturnih uslova u okruženju (Bajraktarević, 2013, str. 156). U razrednoj zajednici svaki učenik očekuje da zadovolji svoje bazične potrebe za saznanjem, druženjem, afirmacijom i prihvatanjem. Ponašanje nastavnika direktno utječe na formiranje klime u razredu i motivaciju učenika. U nastavnom procesu nastavnik nije samo izvor informacija nego je i u ulozi organizatora i regulatora poučavanja (Grgin, 2004, str. 189). Smatra se da je bitan uslov postizanja dobrih rezultata u nastavi i osposobljenost nastavnika da usklađuje težinu gradiva, metode poučavanja i brzinu napredovanja sa sposobnostima i osobinama ličnosti učenika. U velikom dijelu od njega zavisi da li u razredu dominiraju pojedinci ili se svi članovi međusobno uvažavaju i saraduju, kao i primjenjuju li se metodski postupci koji omogućuju ispoljavanje učeničke samoinicijativnosti, radoznalosti, samorealizacije i kooperativnosti – daje se više mogućnosti za adekvatniji emocionalni razvoj učenika. Nastavnikovi postupci na času treba da podstaknu učenike na aktivnost koja će za njih biti smisljena i primamljiva. Nastavnik ima sve više uloga: organizator svog i učenikovog rada, graditelj saradničkih i demokratskih odnosa, kreator svog i učenikovog stvaralačkog ispoljavanja, ukazuje na pravce daljeg djelovanja, poštovanje dječije ličnosti itd. (Musić, Muratović 2010, str. 53). Prema Stevanoviću (2003) odrednice nastavnika stvaraoaca su: inspirator učenika, stalno je u pokretu – stremljen ka novom i savremenijem, učenike potiče da tragaju za nepoznatim, od učenika traži što više povratnih informacija, učenike potiče da pitaju, koristi svoj potencijal za stvaralaštvo, svjestan je drugih ljudi i pozitivno reagira na njihove potrebe, ima osjećaj sigurnosti te jasnu koncepciju cilja.

Nastavnik koji je raspoložen i nasmijan stvara oko sebe ugodan osjećaj i djeluje poticajnije od nastavnika koji je često namrgođen i mrzovoljan (Bajraktarević, 2013 str. 156). Važno je da učenici osjete da je nastavniku stalo do njih, da ga

vesele njihova postignuća i rastužuju neuspjesi. Ako se učenik stalno podstiče i nastavnikovim načinom rada motivira na učenje, on će postizati dobre rezultate i takav rad će donijeti veće zadovoljstvo. Motivacija u razrednom učenju obuhvata sve ono što nastavnik može učiniti da bi povećao napore učenika i njihove želje da uče. Navodi se da je u današnjoj školi malo situacija koje dozvoljavaju učeniku da se koncentriše na svoju djelatnost, a sve zbog tradicionalno razredno-časovnog sistema nastave, gdje učenik prelazi sa jedne na drugu aktivnost gotovo svakih pola časa (Stojaković, 2006, str. 205). Tendencija za spoznajom se gubi u tradicionalnoj nastavi. Veoma često nastavnik se koristi pasivnim metodama rada želeći da učenicima sve objasni i prezentuje u gotovom vidu, misleći da je tako bolje. Na takav način učenik je pasivan slušalac. Uspješan nastavnik potiče svojim primjerom i šalje im jasne poruke. Navodi se da su sljedeće osobine nastavnika koji potiče motivaciju kod učenika, prema Henting (1997): razvijene opće sposobnosti; razvijene specifične sposobnosti; posjedovanje općeg obrazovanja; posjedovanje dobrog stručnog obrazovanja; pedagoško-psihološko obrazovanje; didaktičko-metodičko obrazovanje; fizičko i mentalno zdravlje, emocionalna zrelost i stabilnost; ljubav prema djeci i mladima; pozitivne osobine ličnosti (humanizam, otvorenost duha, altruizam, socijabilnost, moralni kvalitet, odgovornost, dosjetljivost, radinost, kreativnost).

Postupci za motivaciju učenika u nastavi

Postupci za razvijanje unutrašnje motivacije su oni postupci kojima se pokušava motivirati učenik na način da mu se pruža pomoć kako bi što jasnije zapazio odnos koji se uspostavlja između njegovih ciljeva i ciljeva koji su u operacijama, produktima te produktima učenja. Kad god je moguće nastavnik treba u svakodnevni rad uključiti one aktivnosti koje su zanimljive većini učenika, kao što su: dani slobodne nastave, uvođenje novosti i raznolikosti u nastavu, aktivno sudjelovanje učenika i brze povratne informacije (Vizek-Vidović, 2003, str. 246). Ako se učenik stalno podstiče i svojim načinom rada motivira na učenje, on će postizati dobre rezultate i takav rad će donijeti veće zadovoljstvo. Nastavnikovi postupci na času treba da podstaknu učenike na aktivnost koja će za njih biti smisljena i primamljiva. Prilikom izrade pripreme za čas nastavnik određuje ciljeve i učenička predznanja, iskustva, interesovanja i potrebe. Nastavnik bi trebao na osnovu toga da bira motivacione postupke i sredstva. Uloga nastavnika bi trebala biti da pobudi interes i motiv, gdje nastavnik posreduje u orijentaciji i namjeri da se dođe do cilja. (Uspješan nastavnik potiče svojim primjerom i šalje učenicima jasne poruke.)

Neophodni uslovi za stvaranje interesa kod učenika su sljedeći: razumljivost i dobra prilagođenost sadržaja, građivo koje je na logičan način osmišljeno, zanimljivo i prilagođeno uzrastu, osjećaj zadovoljstva zbog uspješnog usvajanja. Uspostavlja-

nje produktivne razredne klime i klime koja motivira zahtijeva: razumijevanje sebe i svojih ciljeva, planiranje strategija za postizanje ciljeva, isprobavanje različitih pristupa dok se ne pronađe pravi i uporno ponavljanje pravih pristupa. Veoma bitno je i povezivanje onoga što se uči sa osobnim životom učenika. Potrebno je pomagati učenika da sami postavljaju svoje ciljeve. Neke od osnovnih uputa koje su bitne da se stvori produktivna atmosfera za nastavnike su: upoznaj sebe, upoznaj učenike, postavi jasne ciljeve, počni izgrađivati produktivnu klimu od samog početka (Mandić i Gajanović, 1991, str. 304). Uzimajući u obzir sve, ne mogu se u potpunosti zanemariti spoljni postupci motivisanja, jer su oni ponekad korisni i efikasni; bitno je da se ne ostane pri njima i da se podešavaju metode i strategije kako bi došlo do prerastanja spoljne u unutrašnju motivaciju. Navode se sljedeći načini takve transformacije: omogućiti da učenici što češće dožive uspjeh i radost u radu (samopotkrepljenje), uslovi u kojima učenik može da vrši samokontrolu i samoprocjenu svoga rada kao i da je svjestan krajnjih ciljeva kojima teži, dozvoliti da se vrše mala istraživanja i tako zadovolje radoznalost i tragačku aktivnost, omogućiti da biraju modele i načine učenja koji im najviše odgovaraju, osposobiti ih da uspješno rješavaju teške probleme i da uživaju u takvom radu. U situacijama kada nije jasno koji motiv određuje ponašanje učenika i kojim postupcima motivisati učenike, potrebno je imati saznanje o postupcima koji u najvećoj mjeri i najčešće mogu uspješno podstaći sve ljude, pa i učenike, na veće i bolje aktivnosti (Krnet, 2005, str. 108). U odgojno-obrazovnom procesu najčešće se mogu koristiti: nagrade i kazne; takmičenja i saradnje. Najčešće ekstrinzične nagrade koje nastavnici koriste jesu ocjene i pohvale. Ponekad su vanjske nagrade nužne da se učenik motivira, ali se one kasnije kada se učenik zainteresira za određeni sadržaj, mogu ukinuti. Veoma su važne jasne povratne informacije. Povratna informacija mora biti jasna i specifična i dana neposredno nakon obavljenog zadatka. I negativne povratne informacije mogu biti motivirajuće ako su usmjerene na ono što je učenik učinio, a ne na njegove sposobnosti i ako se daju u kombinaciji sa pozitivnom povratnom informacijom. Povratna informacija mora biti data neposredno nakon aktivnosti. Hurlockova je zaključila da pohvala ima najvažniji pozitivan utjecaj na motivaciju đaka u školskom učenju. Pohvala u službi motiviranja mora biti specifična, a ne općenita, također potrebno je da bude iskrena, učenici brzo primjete ako je neiskrena. Ocjene također mogu služiti kao pohvala i nagrada. Učenike je potrebno naučiti samopohvalama, naučiti ih da se uspoređuju sa sobom. U odgojno-obrazovnom radu nagrade mogu biti: usmene ili pismene pohvale i zahvalnice, stipendije za školovanje, materijalne nagrade za izuzetno zalaganje, nagradne ekskurzije ili putovanja, i slično (Krnet, 2005, str. 111). Kazne mogu biti usmeni ukor u „četiri oka“, javna opomena, isključenje iz

škole i druge propisane odgovarajućim zakonima. Izrečene kazne ili nagrade mogu imati efekte koji poboljšavaju ili pogoršavaju ponašanje.

Takmičenje i saradnja primjenjuju se kako bi pojedinac zadovoljio određene motive, ipak postoji značajna razlika između takmičenja i saradnje. U takmičenju je važna pobjeda pojedinaca ili ekipe koja se takmiči, a pri saradnji je važno da svi zajedno postignu određeni cilj, a da pri tome nije važno ko je bio bolji. Uslovi kojima u stručnoj organizaciji takmičenja valja u potpunosti udovoljiti su: grupe u takmičenju moraju biti izjednačene u svojim mogućnostima (sposobnostima učenja), na početku takmičenja prethodna predmetna znanja člana jedne i druge grupe moraju biti podjednaka, obje se grupe takmiče u učenju istih predmetnih sadržaja, u toku takmičenja svakoj grupi treba omogućiti poznavanje kako vlastitih tako i rezultata grupe sa kojom se takmiči (Bajraktarević, 2013, str. 151).

Za motivaciju učenika je bitna organizacija saradničkog učenja, gdje učenici međusobno zavise jedan od drugog i u postizanju cilja i u dobijanju nagrade. Saradnjom svi učesnici doživljavaju zadovoljenje motiva, dok kod takmičenja samo pobjednik zadovoljava svoje motive. I jedan i drugi oblik djeluju kao podsticaji za intenzivniji i bolji rad. Pored mogućnosti zadovoljavanja motiva za afirmacijom, saradnja pruža mogućnost za zadovoljenje motiva za udruživanjem, koji je jedan od osnovnih socijalnih motiva i svaki pojedinac teži da ga zadovolji. Glavne karakteristike saradničkog učenja su: učenici rade u malim grupama na zadatku koji im daje nastavnik, u svakoj grupi ima dobrih, prosječnih i loših učenika, svaka grupa sastoji se od učenika različitog spola i drugih karakteristika, nagradu dobija grupa a ne pojedinac. Smatra se da je moguće djelovati na motivaciju učenika za učenjem izazivajući unutrašnji konflikt, na taj način da mu se postavljaju prepreke koje ga onemogućavaju da zadovolji neke od svojih potreba ili da dostigne one ciljeve kojima teži. Motivacija učenika za učenjem je pod utjecajem njegovih očekivanja i to prije svega u pogledu mogućnosti obavljanja te aktivnosti, a zatim nagrade koja bi, eventualno, uslijedila. Mnogi autori smatraju da je, ako se želi učenicima ojačati motivacija, najbitnije podsticati samopoštovanje i samopouzdanje. Ovo je jedan od elementarnih faktora edukacijskog procesa uopće.

Bruner (1962) se zalaže za aktivne metode poput učenja putem otkrića. Prema njemu postoje četiri takva motiva koje treba razvijati:

- motiv radoznalosti – kad dječiju pažnju privlači sve nejasno, nezavršeno, neodređeno;
- motiv kompetentnosti – težnja da se dostigne sposobnost da radi nešto što pomaže efektivnom, kompetentnom, uzajamnom djelovanju sa sredinom;

- motiv identifikacije – izražava se u tome što dijete ima jaku želju da modelira svoje „ja“ i uzima za uzore roditelje, vaspitače i učitelje koji su za njega heroji u radu;
- motiv uzajamnog djelovanja (kooperacije) – određuje se kao duboka ljudska potreba da se bude s drugima i da se zajedno s njima djeluje radi postizanja cilja.

Važan unutrašnji motiv je i motiv nivoa aspiracije, što se određuje kao spremnost za određenu težinu zadatka, u šta se treba uložiti određeni trud ili napor za savladavanje i polaganje prava na određenu visinu ocjene, tj. očekivanja određenog uspjeha u tom zadatku. Potrebno je da nastavnik uči učenike takmičenju sa sobom, tj. vrednovanju individualnog napretka, gdje učenik dobija bodove. Dalje je potrebno da nastavnik potiče saradničko učenje, nauči učenike da dijele zadatke na manje djelove, daje zadatke manje težine i povezuje ulaganje napora sa uspjehom, da ne izjednačava sposobnosti sa osobnom vrijednošću, naglašava ono što je pozitivno i odstranjuje negativno, te pomaže učeniku da napravi plan rješavanja problema i polazi od poznatog ka nepoznatom. Prema Berljajnu kognitivni konflikt povećava napetost i radoznalo ponašanje (traganje za novim činjenicama). Motiv radoznalosti se javlja kao reakcija ličnosti na nove stimulse; kao želja da se dozna više o sebi i svojoj okolini. Karakteristike nastave koje izazivaju radoznalost jesu: novost, iznenađenje, nepodudarnost, kontradiktornost, kompleksnost, itd.

Mnoga istraživanja ističu da se učenici ponašaju prema očekivanjima svojih učitelja. Pojava očekivanja normalna je, i sama po sebi nije ni dobra ni loša. Učenicima treba dati dovoljno vremena da odgovore na pitanje i razvijaju vještine pomoću smislenih zadataka. Potrebno je tretirati svakog lošeg učenika kao osobu za sebe, povezati njihov uspjeh s ulaganjem truda, staviti naglasak na pomoć a ne na saosjećanje, omogućiti učeniku javni uspjeh. Kako bi bila poticana usmjerenost učenika na učenje, a ne na izvedbu, nastavnici bi morali uvjeriti učenike kako je prava svrha školovanja znanje, a ne samo dobre ocjene. Upotreba zadataka koji su smisleni, izazovni i povezani sa svakodnevnim životom, utječe da učenici prihvate usmjerenost ka učenju a ne učinku. Teorije vlastite vrijednosti naglašavaju percepciju sposobnosti kao glavnog faktora koji određuje razinu motivacije za postignućem. Zadavanje zadatka učeniku će mu omogućiti da uz uloženi trud postigne uspjeh i razvije osjećaj kompetencije barem u nekim područjima školskog postignuća. Potrebno je poticati uvjerenja kod učenika kako su sposobnosti promjenjive i kako se uz određeni trud mogu razvijati. Samousmjeravanje djeluje kroz vlastiti sistem koji obuhvata kognitivne strukture i funkcije percepcije, evaluacije, motivacije i regulacije ponašanja. Važan izvor samomotivacije je proces postavljanja ciljeva i samovrednovanja vlastitog ponašanja.

Ranija istraživanja

Dosadašnja istraživanja pokazuju da način rukovođenja razredom, primjena metoda motivacije učenika i težina gradiva mogu da spriječe pojavu dosade kod učenika. Rezultati nekih istraživanja pokazuju da je najslabija motivacija za učenje kod onih učenika koje nastavnik ignoriše. Bujas i saradnici (1950) su pronašli da doživljaj razlike u uspjehu i mogućnosti dostizanja uspjeha znatno djeluje na njihove dnevne rezultate i na napredak u toku takmičenja. Prema Furlanu (1997), u kritičkoj analizi spoljnih postupaka motivisanja (pohvale, ukori, nagrade, kazne, ocjene), navodi se da su svi ti postupci odvojeni od samog procesa učenja i da ne čine sastavni dio tog procesa. Havelka i Andrijević (prema Čudina-Obradović, 1992) navode da su situacije koje umanjuju motivaciju učenika sljedeće: u vezi sa karakteristikama zadataka – zadaci su složeni, teški, dugotrajni, odnosno potpuno novi, lahki, nepoznati; provjera znanja i ponavljanje gradiva – u slučaju načina rada, u slučajevima kada se trenutne okolnosti promjene. Nalazi pokazuju da bi nastavnici trebali da nagrađuju trud učenika poticajnim ocjenama, bilješkama u imeniku ili usmenim pohvalama. Ocjena je važna i kao povratna informacija o uspješnosti rada. Ona je kao faktor motivacije za učenjem važna, ali nije dovoljna. Hunt (1965, citirano prema Beck, 2000) govori o tome kako ljudi teže traženju smisla i razumijevanja svijeta oko nas. Loewenstein (1994) smatra da se znatiželja javlja kad postanemo svjesni informacijskog jaza u svom znanju.

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Uzorak i populacija

Uzorak je formiran po principu prigodnog odabira. Populaciju istraživanja činili su adolescenti od prvog do četvrtog razreda srednjih škola. Uzorak je činilo 114 učenika. Starosna dob učenika se kretala od 15 do 18 godina starosti. Škole u kojima je rađeno istraživanje su pripadale različitim sredina.

Uzorak varijabli

U istraživanju su operacionalizirane varijable: stavovi učenika o nastavniku kao faktoru motivacije i postupci motivacije učenika. Stavovi učenika o nastavniku kao faktoru motivacije veoma su značajni jer je samo ponašanje učenika motivirano stavovima i stoga utječu na postupke i predviđaju ponašanje. Stav se može definirati kao tendencija pozitivnog ili negativnog reagiranja na neki objekat (Čudina i Obradović, 1975). Postupci za razvijanje unutrašnje motivacije su oni postupci kojima se pokušava motivisati učenik na način da mu se pruža pomoć kako bi što jasnije zapazio odnos koji je između njegovih sopstvenih ciljeva i ciljeva koji su u operacijama, produktima te produktima učenja. U istraživanju su postupci

motivacije operacionalizirani preko anketnog upitnika koji se sastoji od načina davanja povratnih informacija od strane nastavnika, organizacije nastave i načina prezentiranja nastavnih sadržaja.

Metode, tehnike i instrumenti istraživanja

U istraživanju su korištene metode teorijske analize, servej metod i deskriptivna metoda, a od tehnika – tehnika anketiranja. Od instrumenata je u istraživanju korišten anketni list za učenike.

Problem, cilj, zadaci i hipoteze

Problem istraživanja je bio ispitati i pojasniti stavove učenika o nastavnikovom načinu rada i njegovim karakteristikama kao faktoru motivacije u nastavi.

Cilj istraživanja je bio ispitati i analizirati mišljenja učenika o nastavnikovom pristupu u radu sa učenicima, o njegovoj značajnosti za motivaciju učenika u nastavi, kako bi se sagledale mogućnosti za poboljšanje samih strategija i tehnika u motivisanju učenika.

Zadaci:

1. Ispitati mišljenje učenika o značaju pravovremenih vidova povratne informacije za motivaciju učenika na času;
2. Utvrditi stavove učenika o značaju nastavnikove organizacije rada u nastavi za motivaciju učenika;
3. Ispitati mišljenje učenika o značaju načina prezentiranja nastavnih sadržaja za motivaciju učenike u nastavi.

Hipoteze:

Hipoteza 1: Pretpostavlja se da pravovremena povratna informacija u vidu: komentara, informacije o tačnosti, pohvale, bitno motiviše učenike na času.

Hipoteza 2: Pretpostavlja se da je nastavnikov način organizacije rada u nastavi značajan za poticanje aktivnosti učenika.

Hipoteza 3: Pretpostavlja se da način prezentiranja nastavnih sadržaja na času bitno povećava motivaciju učenika.

REZULTATI

Mišljenje učenika o značaju pravovremene povratne informacije za motivaciju učenika

Naš prvi zadatak je glasio: „Ispitati mišljenje učenika da li pravovremene povratne informacije motivišu učenike na času“. Ovaj zadatak će se statistički analizirati zahvaljujući pitanjima iz skale stavova koja su u direktnoj povezanosti sa postavljenom hipotezom.

Tabela 1. Mišljenje učenika o značaju pravovremene povratne informacije za motivaciju na času

	Da li neposredna pohvala nakon uloženog truda, motiviše učenike na bolji rad na času?		Da li nastavnikovo usmjeravanje učenika na samovrednovanje i sagledavanje rezultata svog rada potiče veću aktivnost na času?		Smatrate li da nastavnikovo komentarisanje ocjene na času motiviše učenike na zalaganje?		Da li ukazivanje učeniku na njegov odgovor šta je bilo dobro, a šta ne, potiče učenika na aktivniji rad na času?		Ukupno	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Da	94	82,46%	93	81,57%	68	59,65%	61	53,51%	316	69,30%
Ne	6	5,26%	5	4,39%	24	21,05%	12	10,53%	47	10,31%
Uglavnom	14	12,28%	16	14,04%	22	19,30%	41	35,96%	93	20,39%
Ukupno	114		114		114		114		456	

U tabeli 1. su prikazani odgovori učenika, gdje je 69,30% potvrđenih odgovora na neka od pitanja o značaju pravovremene povratne informacije za motivaciju na času. Da bi se saznalo jesu li mišljenja statistički značajna pristupilo se izračunavanju hi-kvadrat testa.

Tabela 2. Da li neposredna pohvala nakon uloženog truda, motiviše učenike na bolji rad na času?

f_o	f_t	$f_o - f_t$	$(f_o - f_t)^2$	$\Sigma(f_o - f_t)^2 / f_t$
94	38	56	3136	82,52
6	38	32	1024	26,94
14	38	14	196	5,15
114	114	-	-	114,61

Dobijeni hi-kvadrat na drugom stupnju slobode značajno odstupa od granične vrijednosti na nivou značajnosti 0,05 (5,991). Na temelju toga može se zaključiti da je dobijeni hi-kvadrat statistički značajan i da postoji statistički značajna razlika u mišljenju učenika.

Tabela 3. Da li nastavnikovo usmjeravanje učenika na samovrednovanje i sagledavanje svog rezultata potiče veću aktivnost na času?

f_o	f_t	$f_o - f_t$	$(f_o - f_t)^2$	$\Sigma(f_o - f_t)^2 / f_t$
93	38	55	3025	82,52
5	38	-33	1089	28,65
16	38	-22	484	12,73
114	114	-	-	123,9

S obzirom da je izračunata vrijednost hi-kvadrata veća od granične vrijednosti (5991 i 9,210) na oba nivoa značajnosti (0,05 i 0,01), smatramo da postoji statistički značajna razlika između mišljenja učenika.

Tabela 4. Smatrate li da nastavnikovo komentarisanje ocjene na času motiviše učenike na zalaganje?

f_o	f_t	$f_o - f_t$	$(f_o - f_t)^2$	$\Sigma(f_o - f_t)^2 / f_t$
68	38	30	900	23,68
24	38	-14	196	5,16
22	38	-16	256	6,74
114	114	-	-	35,58

Obradom dobijenih rezultata izračunata vrijednost hi-kvadrata je ponovo veća od granične vrijednosti na nivou značajnosti (0,05), stoga se, također, konstatuje da postoji razlika u mišljenju učenika.

Tabela 5. Da li ukazivanje učeniku na njegov odgovor šta je bilo dobro, a šta ne, potiče učenika na aktivniji rad na času?

f_o	f_t	$f_o - f_t$	$(f_o - f_t)^2$	$\Sigma(f_o - f_t)^2 / f_t$
61	38	23	529	13,92
12	38	-26	676	17,79
41	38	3	9	0,23
114	114	-	-	31,94

Uzimajući u obzir ovu i prethodne vrijednosti hi-kvadrata može se uočiti da su visoke i iznad granične vrijednosti (5,991) na drugom stupnju slobode, na nivou značajnosti od 0,05. Sve to ukazuje da postoji statistički značajna razlika u mišljenjima učenika, stoga se može zaključiti da su hi-kvadrati statistički značajni, a samim tim i da povratne informacije u vidu komentara na ocjenu, komentara odgovora, usmjeravanja na samovrednovanje i pohvala truda značajno motivišu učenika u nastavi.

Nastavnikova organizacija rada u nastavi kao faktor motivisanja na času

Drugi zadatak je bio „Utvrđiti stavove učenika o značaju organizacije rada u nastavi za motivaciju učenika“. Postavljena pitanja su u direktnoj vezi sa pretpostavkom.

Tabela 6. Stavovi učenika o značaju organizacije rada u nastavi za motivaciju

	Da li organizovanje grupnog rada na času stvara dinamičnu atmosferu i potiče učenike na aktivnost?		Smatrate li da takmičenje među učenicima potkrepljuje učenikovu aktivnost na času?		Da li istraživanja u nastavi, gdje učenici tragaju za rješenjima, bitno motivišu učenika?		Ukupno	
	f	%	f	%	f	%	f	%
Da	75	65,79%	41	35,96%	80	70,18%	196	57,31
Ne	17	14,91%	22	19,30%	4	3,51%	43	12,57
Uglavnom	22	19,30%	51	44,74%	30	26,31%	103	30,12
Ukupno	114		114		114		342	

Na osnovu prikazanih rezultata iz tabele broj 6., vidljivo je da je 57,31% pozitivnih odgovora na pitanja o značaju organizacije rada u nastavi za motivaciju, dok je sa 12,57% negativnih odgovora. O statističkoj značajnosti rezultata govore vrijednosti hi-kvadrata u narednim tabelama.

Tabela 7. Da li organizovanje grupnog rada na času stvara dinamičnu atmosferu i potiče učenike na aktivnost?

f_o	f_t	$f_o - f_t$	$(f_o - f_t)^2$	$\Sigma(f_o - f_t)^2 / f_t$
75	38	37	1369	36,02
17	38	-21	441	11,60
22	38	-16	256	6,73
114	114	-	-	54,35

Dobijena vrijednost hi-kvadrata ukazuje na statističku značajnost, s obzirom da postoji značajno odstupanje od granične vrijednosti hi-kvadrata na drugom stupnju slobode, a pri nivou značajnosti 0,05.

Tabela 8. Smatrate li da takmičenje među učenicima potkrepljuje učenikovu aktivnost na času?

f_o	f_t	$f_o - f_t$	$(f_o - f_t)^2$	$\Sigma(f_o - f_t)^2 / f_t$
41	38	3	9	0,24
22	38	-16	256	6,73
51	38	13	169	13
114	114	-	-	19,97

S obzirom da je izračunata vrijednost hi-kvadrata veća od granične vrijednosti, i ovdje se može konstatovati statistički značajna razlika u mišljenjima učenika.

Tabela 9. Da li istraživanja u nastavi, gdje učenici tragaju za rješenjima, bitno motivišu učenika?

f_o	f_t	$f_o - f_t$	$(f_o - f_t)^2$	$\Sigma(f_o - f_t)^2 / f_t$
80	38	42	1764	46,42
4	38	-34	1156	30,42
30	38	-8	64	1,68
114	114	-	-	78,52

U prikazanim rezultatima opažene i očekivane frekvencije se statistički značajno razlikuju. S obzirom da su izračunate vrijednosti hi-kvadrata na drugom stupnju slobode iznad granične vrijednosti (5,991) na nivou značajnosti (0,05) samim tim su i hi-kvadrati statistički značajni. To potvrđuje hipotezu pod rednim brojem 2., tj. da je organizacija rada nastavnika značajna za motivaciju učenika.

Stavovi učenika o značaju načina prezentiranja nastavnih sadržaja za motivaciju u nastavi

Mišljenja učenika o značaju prezentiranja nastavnih sadržaja za motivaciju učenika na času vidljiva su u narednim tabelama, što ujedno predstavlja treću postavljenu hipotezu.

U prikazanoj tabeli je vidljivo da je veći broj učenika dao potvrdne odgovore, i to 67,25%, dok je negativne odgovore dalo 16,67%, a sa „uglavnom“ je odgovorilo 27,19% učenika. U narednim koracima se pristupilo izračunavanju hi-kvadrat testa.

Tabela 10. Mišljenja učenika o značaju načina prezentiranja nastavnih sadržaja za motivaciju u nastavi

	Da li postavljanje jasnog cilja u realizaciji nastavnih sadržaja potiče učenike da ga ostvare i aktiviraju se?		Doprinosi li raznovrsnost metoda poučavanja motivaciji učenika ?		Smatrate li da povezivanje nastavnih sadržaja sa životom motiviše učenika za rad na času?		Ukupno	
	f	%	f	%	f	%	f	%
Da	72	63,16%	71	62,28%	87	76,31%	230	67,25%
Ne	6	5,26%	9	7,90%	4	3,50%	19	5,56%
Uglavnom	36	31,58%	34	29,82%	23	20,17%	93	27,19%
Ukupno	114		114		114		342	

Tabela 11. Da li postavljanje jasnog cilja u realizaciji nastavnih sadržaja potiče učenike da ga ostvare i aktiviraju se?

f_o	f_t	$f_o - f_t$	$(f_o - f_t)^2$	$\Sigma(f_o - f_t)^2 / f_t$
72	38	34	1156	30,42
6	38	-32	1024	26,94
36	38	-2	4	0,10
114	114	-	-	57,46

Imajući u vidu da je izračunata vrijednost hi-kvadrata veća od granične vrijednosti (5,991) i u ovom slučaju, utvrđeno je da postoji statistički značajna razlika u mišljenjima učenika o navedenom pitanju.

Tabela 12. Doprinosi li raznovrsnost metoda poučavanja motivaciji učenika?

f_o	f_t	$f_o - f_t$	$(f_o - f_t)^2$	$\Sigma(f_o - f_t)^2 / f_t$
71	38	33	1089	28,66
9	38	-29	841	22,13
34	38	-4	16	0,42
114	114	-	-	51,21

Značajna statistička razlika u stavovima učenika je pronađena i u ovom slučaju, jer je vrijednost hi-kvadrata veća od granične vrijednosti (5,991).

Imajući u vidu da je izračunata vrijednost hi-kvadrata u posljednjem slučaju, ali u prethodnim, iznad graničnih vrijednosti (5,991), vidljivo je da su rezultati

statistički značajni, što pokazuje da učenici smatraju da je način prezentiranja nastavnih sadržaja je značajan.

Tabela 13. Smatrate li da povezivanje nastavnih sadržaja sa životom motiviše učenika za rad na času?

f_o	f_t	$f_o - f_t$	$(f_o - f_t)^2$	$\Sigma(f_o - f_t)^2 / f_t$
87	38	49	2401	63,18
4	38	-34	1156	30,42
23	38	-15	225	5,92
114	114	-	-	99,52

ZAKLJUČAK

Rezultati pokazuju da nagrađivanje učenika u vidu pohvale, povratne informacije, komentarisanja ocjene bitno motiviše učenika za dalji rad u nastavi. Prva pretpostavka koja je išla u tom smjeru je potvrđena. Vidljivo je da svi navedeni načini i postupci motiviranja zavise od nastavnika. Ovakav pristup nam pokazuje da nastavnikovo pravovremeno reagiranje, praćenje učeničkog zalaganja i davanje povratne informacije značajno doprinosi motiviranju učenika.

Druga pretpostavka koja je išla u smjeru da od nastavnikove organizacije rada na času zavisi motivisanost učenika je također potvrđena. Grupni oblik rada u kojem dominira saradnja, takmičarski karakter i mogućnost istraživanja na času bitno motivira učenika. Jednoličnost, šematizam i monotoniju je moguće prevazići promjenom oblika rada u kojima više dominiraju navedeni oblici rada s ciljem da učenici zadovolje svoju radoznalost u nastavnom procesu.

Način prezentacije gradiva je veoma važan za učenike, što je primjetno u rezultatima koji pokazuju da raznovrsnost metoda, jasno postavljanje cilja kojem će učenici težiti u toku časa potiču učenike na aktivnost. Sama povezanost nastavnih sadržaja sa životom, odnosno smisljeno učenje je također motivirajuće za učenike.

LITERATURA

- Andrilović, V. i Čudina M. (1996). *Psihologija učenja i nastave*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bajraktarević, J. (2013). *Opća psihologija*. Sarajevo: Avery.
- Bajraktarević, J. (2013). *Psihologija edukacijskog procesa*. Sarajevo: Avery.
- Beck, R. C. (2003). *Motivacija: teorija i načela*. Jastrebarsko: Naklada slap.
- Grgin, T. (2004). *Edukacijska psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

- Krneta, D. (2006). *Interaktivno učenje i nastava*. Banja Luka: Fakultet za društvene i političke nauke.
- Krneta, D. (2005). *Socijalna psihologija*. Banja Luka: Fakultet za poslovni inženjering i menadžment.
- Mandić, P. i Gajanović, N. (1991). *Psihologija u službi učenja i nastave*. Lukavac: Tunjić.
- Musić, H. i Muratović, A. (2011). *Komunikacija u nastavi*. Tuzla: Off-set.
- Palekčić, M. (1985). *Unutrašnja motivacija i školsko učenje*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Rakić, B. (1977). *Motivacija i školsko učenje*. Sarajevo: Nastavna biblioteka.
- Stevanović, M. (2003). *Modeli kreativne nastave*. Rijeka: Andromeda
- Stojaković, P. (2006). *Višestruke sposobnosti za učenje*. Banja Luka: Filozofski fakultet.
- Suzić, N. (1998). *Kako motivisati učenike*. Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vizek-Vidović, V., Vlahović-Štetić, V., Rijavec, M. i Miljković, D. (2003). *Psihologija obrazovanja*. Donja Lomnica: Ekološki glasnik, d.o.o.

TEACHER AS A MOTIVATIONAL FACTOR IN EDUCATION

Abstract

Although there are various means and procedures to motivate students to learn, it is notable that a teacher's personality is a very important factor, however, this is yet to be explored. Therefore, the aim of this paper was to assess and analyse students' opinions of teachers as motivational factors for students, in order to observe the possibilities of finding new, more efficient strategies and techniques in students' motivation. Results showed that teacher's approach is very significant for students' motivation.

Research is of transversal nature and is conducted on the sample of 114 students in various fields. Research population was made of high school students aged 15 to 18.

Key words: *teacher, motivation, student, education*

DRŽAVLJANSTVO I IDENTITET U FUNKCIJI IZGRADNJE KVALITETNOG KOLEKTIVITETA EVROPSKE UNIJE

Elmida Burina*✉

Sažetak

Da bi se dobro razumjela važnost evropskog identiteta problem treba, prvenstveno, posmatrati kroz prizmu katastrofalne historije Evrope u prvoj polovini dvadesetog stoljeća. Prvi i Drugi svjetski rat, Velika depresija, rast nacizma, fašizma i staljinizma, su problemi koje nisu napravili drugi, nego prvenstveno Evropljani. Katastrofalne posljedice su se našle u srži razmišljanja poslijeratne Evrope.

Evropska unija u svojoj suštini predstavlja projekt mira, tj. pokušaj da se kreira mirna unija evropskih država te da se riješe problemi koji su se dešavali kroz historiju. Iz tog razloga, državljanstva i identiteti koji se mogu pronaći u Evropskoj uniji predstavljaju neiscrpan izvor za istraživanje. Državljanstvo Evropske unije, prema Ugovoru iz Maastrichta, ostvaruje svaki državljanin države članice Evropske unije, a cilj državljanstva Evropske unije predstavlja jačanje i konsolidaciju evropskog identiteta. Iako ga je teško afirmisati, bilježi se kontinuirano prihvatanje evropskog identiteta od strane građana Evropske unije, pa se može reći da će se prihvatanjem zajedničkog identiteta pojačati i međusobna saradnja među državama članicama Evropske unije, što na koncu vodi izgradnji kvalitetnijeg kolektiviteta cijele Evrope.

Ključne riječi: *Evropska unija, državljanstvo, evropski identitet, nacionalni identitet*

UVOD

Pitanja državljanstva i nacionalnog identiteta su vrlo blisko povezana, a složenost državljanstva XXI stoljeća se nigdje na svijetu jasnije ne otkriva nego u Evropskoj uniji. Evropska unija je kolijevka moderne ideje državljanstva, pa tako Evropa predstavlja mjesto gdje se mogu najjasnije vidjeti istovremeni efekti policentrične

---

* Fondacija za obnovu i razvoj Sarajevo
✉ e-mail: b_elmida@hotmail.com

uprave, regionalizma, nacionalnog separatizma, migracije i kulturne raznolikosti. Zbog svoje važnosti, kao i uloge u budućnosti, proučavanje državljanstva, nacionalnog identiteta i evropskog identiteta predstavlja neiscrpan izvor istraživanja, posebno jer se Evropska unija, kao moderna organizacija, još uvijek razvija. Prema tome, zadatak ovog članka je da se istraže aktualni problemi i fenomeni o državljanstvu, nacionalnim identitetima, ali i evropskom identitetu koji kroz izgradnju kvalitetnijeg kolektiviteta vodi ka procesu trajnog rješavanja saradnje među državama članicama Evrope. U skladu sa postavljenom problematikom, postavljena je temeljna hipoteza: Državljanstvo Evropske unije i evropski identitet predstavljaju temelj za izgradnju kvalitetnijeg kolektiviteta, što u konačnici vodi ka kvalitetnijem rješavanju problema saradnje među državama Evrope. Rezultati istraživanja ovog članka imaju cilj da doprinesu spoznaji za potrebom uspostavljanja evropskog identiteta, odnosno da daju doprinos uspostavljanju, pored nacionalnih identiteta, i evropskog identiteta.

KONCEPT DRŽAVLJANSTVA I NACIONALNOG IDENTITETA

Jedna od najutjecajnijih doktrina je podjela ljudi u grupe koje se nazivaju nacije. Sama doktrina predstavlja etičku i filozofsku kategoriju, te početnu fazu stvaranja ideologije i nacionalizma. Zajednički identitet i gotovo uvijek zajedničko srodstvo i porijeklo, u smislu nasljedstva, predstavlja specifikum pripadnika jedne nacije. Prema tome, nacionalni identitet podrazumijeva osjećaj pripadnosti jednoj državi ili jednom narodu, ili osjećaj pripadnosti grupi ljudi, bez obzira na državljanstvo. Prilikom određivanja identiteta se koristi i primjenjuje veoma širok broj kriterija, ali male razlike u govoru mogu predstavljati razliku da bi se neko okarakterisao kao član druge nacije. Također, dvije osobe mogu biti okarakterizirane dijelom iste nacije bez obzira na razlike u mišljenju, vjerovanju, mjestu boravka, vremenu, pa čak i jeziku. Pripadnici jedne nacije dijele određene karakteristike i norme ponašanja, a međusobno imaju određene odgovornosti, te u određenoj mjeri odgovaraju za djela pripadnika iste nacije. Iako nacija postoji više generacija, te uključuje preminule članove, na apstraktan način uključuje i buduće generacije, što znači da nacija nema rok trajanja i obično je stara nekoliko stoljeća. Danas se imenica „Nacija“ vrlo često koristi kao sinonim za etničku grupu (etnos), ali i pored toga što je etnos jedan od najvažnijih aspekata kulturnog i društvenog identiteta pripadnika određene nacije, osobe istog etnosa mogu živjeti u različitim nacionalnim državama i po tom kriteriju se mogu smatrati pripadnicima zasebne nacije. Danas većina modernih država spada u kategoriju nacionalnih država, tj. država koje se izjašnjavaju domovinom određene nacije. Riječi nacija, zemlja i država se često

smatraju bliskim, pa tako definicija nacije može označavati stanovnike teritorije jedne potpuno suverene države.

Za razliku od nacionalnog identiteta, državljanstvo predstavlja status osobe u okrilju običaja ili zakona države koja daruje toj osobi (građaninu) prava i dužnosti proistekla iz državljanstva. Ta prava mogu uključivati pravo glasa, rada i života u državi, pravo na povratak u državu, pravo vlasništva, unutrašnju pravnu zaštitu i vojnu ili diplomatsku zaštitu. Pored prava, građanin može imati i određene dužnosti, kao što su poštivanje zakona zemlje, te plaćanje poreza ili vojne službe. Građanin može imati nekoliko državljanstava, a osoba koja nema državljanstvo niti jedne države za sebe kaže da je bez državljanstva.

Danas se nacionalnost vrlo često poistovjećuje sa državljanstvom, posebno u međunarodnom pravu. U nekim državama svijeta, kao što su Sjedinjene Američke Države i Velika Britanija, pojmovi nacionalnog identiteta i državljanstva imaju različita značenja. Državljanstvo se može steći na više načina, s tim da se državljanstvo koje se stekne mjestom rođenja dobija po automatizmu, a u drugim slučajevima je vrlo često potrebna aplikacija za državljanstvo. Determinirajući faktori određenja državljanstva mogu biti:

- Roditelji su državljani (*ius sanguinis*). Ukoliko jedan ili oba roditelja posjeduju državljanstvo jedne države tada i njihovo dijete ima pravo na državljanstvo iste države. Nekada se ovaj oblik državljanstva mogao steći samo po očevoj liniji. Državljanstvo se odobrava na osnovu porijekla ili etničke pripadnosti, a odnosi se na koncept zajedničke nacionalne države u Evropi, gdje osoba koja je rođena izvan države postaje državljanin ukoliko jedan ili oba roditelja posjeduju državljanstvo nacionalne države. U zemljama građanskog prava, države uobičajeno ograničavaju pravo spuštanja državljanstva na određeni broj generacija rođenih izvan države.
- Rođen u državi (*ius soil*). Većina ljudi po automatizmu postaju državljani države u kojoj su rođeni. Ovaj oblik državljanstva potječe iz Engleske, gdje se smatra da osobe rođene unutar Carstva postaju subjektom monarha. Uobičajeno je u državama anglosaksonskog prava.
- Brak sa građaninom (*iure matrimonii*). Mnoge države ubrzavaju naturalizaciju na bazi braka sa osobom koja posjeduje državljanstvo, a zemlje koje su interesantne za ovaj oblik migracije često imaju propise za otkrivanje lažnih brakova.
- Naturalizacija. Države obično odobravaju i daju državljanstvo osobama koje su u zemlju ušle legalno, te imaju odobrenje za boravak ili politički azil, i koje žive u državi određeni period. U nekim zemljama naturalizacija podliježe uslovljavanjima koja mogu uključivati polaganje testa znanja jezika

ili načina života zemlje domaćina, dobrog ponašanja (bez ozbiljnih kažnjavanja), davanja zakletve o odanosti novoj državi ili vladaru, i odricanja od svoga prethodnog državljanstva, iako neke države odobravaju dvojna državljanstva i ne zahtijevaju od naturalizovanih državljana da se odreknu bilo kojeg drugog državljanstva.

- Isključene kategorije. U prošlosti je bilo isključenja iz državljanstva na osnovu boje kože, nacionalnog identiteta, pola i robovlasničkog statusa. Većina ovih isključenja se više ne primjenjuje u većini država.

DRŽAVLJANSTVO EU: PRETPOSTAVKA JAČEG EVROPSKOG IDENTITETA

Kako je navedeno u Ugovoru iz Maastrichta, svaki državljanin države članice Evropske unije je građanin Unije. Cilj državljanstva Evropske unije predstavlja jačanje i konsolidaciju evropskog identiteta, te veće uključivanje građana u procese integracije. Zahvaljujući jedinstvenom tržištu, državljani Evropske unije uživaju niz općih prava kao što su sloboda kretanja roba i usluga, zaštita potrošača i javnog zdravlja, jednake mogućnosti i tretman, pristup radnim mjestima i socijalnoj zaštiti. Pored općih prava, četiri kategorije posebnih odredbi i prava su vezane za državljanstvo Evropske unije:

- sloboda kretanja i boravka u cijeloj Evropskoj uniji;
- pravo glasa za kandidata na lokalnim izborima, kao i na izborima za Evropski parlament u državi u kojoj on/ona boravi;
- zaštita od strane diplomatskih i konzularnih vlasti bilo koje države članice u državi u kojoj državljanin nema diplomatsko predstavništvo svoje države, članice Evropske unije;
- pravo na peticiju Evropskom parlamentu i apliciranje ombudsmenu.

Iako ostvarivanje navedenih prava ovisi o evropskom državljanstvu i podliježe određenim ograničenjima utvrđenim ugovorima ili podzakonskim aktima, pravo da se obrati ombudsmenu ili da piše peticiju Evropskom parlamentu je obezbijeđeno svakoj fizičkoj ili pravnoj osobi koja boravi u bilo kojoj državi članici Evropske unije. Također, bilo koja osoba sa prebivalištem u Evropskoj uniji ima sva temeljna prava. Ugovor iz Amsterdama zaokružuje popis građanskih prava građana Evropske unije i pojašnjava vezu između nacionalnog državljanstva i evropskog državljanstva.

Državljanstvo Evropske unije i prava koja ga prate se moraju posmatrati iz perspektive procesa koji je pokrenut Ugovorom o osnivanju Evropske ekonomske zajednice, koji je potpisan u Rimu 1957. godine. Ovaj ugovor je omogućio ljudima

pravo slobodnog kretanja unutar Evropske zajednice, a sloboda kretanja ljudi je usko povezana sa ekonomskim statusom zaposlenih, samozaposlenih ili davatelja usluga. Pravo na boravak u cijeloj Evropskoj zajednici je prvo omogućeno zaposlenim i samozaposlenim, te članovima njihovih porodica, a temeljem prava na rad.

Jedinstveni evropski akt iz 1986. godine je propisao odredbe uspostave područja bez granica i ukidanja provjere osoba na unutrašnjim granicama, bez obzira na njihov nacionalni identitet. Nažalost, područje bez granica nije uspostavljeno prije 31. decembra 1992. godine, ali je Vijeće EU 1990. godine proširilo pravo boravka u EU i na osobe koje nemaju zaposlenje, pod uslovom da imaju dovoljno sredstava i osigurano socijalno osiguranje. Konačno uspostavljanje općeg prava na kretanje i boravak je inkorporirano u koncept državljanstva EU kroz Ugovor o osnivanju Evropske unije 1992. godine. Godine 1997. Ugovor iz Amsterdama kreira političko rješenje za budući napredak slobodnog kretanja, i to na način da se Schengen sporazum uključuje u Ugovor o uniji.

Treba napomenuti da su neke države članice htjele da imaju specijalni status i slobodu da mogu povratiti kontrolu nad svojim granicama. Već na samitu u Parizu 1974. godine su se pokušala definisati posebna prava koja bi se dodijelila državljanima Evropske ekonomske zajednice. Godine 1992. u Ugovoru o Evropskoj uniji se inkorporira državljanstvo Evropske unije. Nakon potpisivanja Ugovora, deklaracije, od strane Vijeća Evrope u Birminghamu 1992. godine, postaje jasno da državljanstvo Evropske unije donosi građanima EU dodatna prava i zaštitu, ali ne na način da to državljanstvo mijenja nacionalna državljanstva države članice. Deklaracija koja je prilog Ugovoru o uspostavljanju Evropske unije napominje da će se pitanje da li pojedinac ima nacionalno državljanstvo države članice rješavati isključivo pozivanjem na nacionalni zakon države članice. Ugovor o Evropskoj uniji, uspostavljanjem državljanstva Evropske unije, prenosi na svakog građanina Unije pravo na kretanje i slobodan boravak, bez obaveze na ekonomske aktivnosti. Pravo glasa za kandidata na lokalnim izborima, kao i na izborima za Evropski parlament u državi u kojoj on/ona boravi, zaštita od strane diplomatskih i konzularnih vlasti bilo koje države članice u državi u kojoj državljanin nema diplomatsko predstavništvo svoje države, članice Evropske unije, i pravo na peticiju Evropskom parlamentu i apliciranje ombudsmenu predstavljaju konkretan korak ka osjećaju zajedničkog državljanstva. Direktive usvojene 1993. i 1994. utvrđuju pravila za omogućenje tih prava, a sami Sporazum omogućava jačanje ovih prava. Međutim, evropski građani i dalje nailaze na realne, praktične i pravne prepreke prilikom ostvarenja prava na slobodu kretanja i boravka u Evropskoj uniji (Evropa, 2014).

Ugovorom iz Amsterdama su dopunjeni članovi Ugovora koji definišu državljanstvo Evropske unije. Ovim amandmanima se pojašnjava veza između evropskog

i nacionalnih državljanstava, te se vrlo jasno definiše da će državljanstvo Evropske unije nadopuniti, a ne zamijeniti, nacionalno državljanstvo članica, pa se iz toga mogu izvući vrlo jasni zaključci (The Treaty of Amsterdam):

- da bi se moglo uživati državljanstvo Evropske unije potrebno je biti prvo državljanin države članice;
- evropsko državljanstvo će dopuniti i upotpuniti prava iz nacionalnih državljanstva.

Pored toga, Ugovor iz Amsterdama je uspostavio novu vrstu prava za građane Evropske unije, pa tako svaki građanin Unije sada može pisati Evropskom parlamentu, Vijeću, Komisiji, Sudu pravde, Revizorskom sudu, Ekonomskom i socijalnom odboru, Odboru regija ili ombudsmena na jednom od dvanaest jezika i dobiti odgovor na istom jeziku. Također, dodan je novi paragraf u preambuli Ugovora o EZ koji potvrđuje predanost država članica da educiraju svoje narode, te svaka država članica promovise razvoj najvišeg mogućeg znanja kroz širi pristup obrazovanju i kontinuiranu edukaciju (The Treaty of Amsterdam).

EVROPSKI I NACIONALNI IDENTITETI

Evropski identitet je već duže vrijeme prisutan unutar pravnog okvira Evropske unije jer su se još 1973. godine šefovi država ili vlada Evropske zajednice okupili na evropskom samitu u Kopenhagenu, gdje su potpisali Deklaraciju o evropskom identitetu, navodeći da države članice žele osigurati i njegovati vrijednosti svojih pravnih, političkih i moralnih normi kojim se želi sačuvati bogatstvo različitih kultura, dijeleći iste životne stavove. Na osnovu odluke da se izgradi društvo po mjeri pojedinca, članice su odlučne da brane načela predstavničke demokratije, vladavine prava i socijalne pravde, čiji je krajnji cilj ekonomski napredak i poštovanje ljudskih prava, što predstavlja osnovne elemente evropskog identiteta (Declaration EI).

Od kada je potpisana Deklaracija o evropskom identitetu vrlo je teško afirmisati sve zajedničke elemente zajedničkog evropskog identiteta. Naravno, umjesto da se kao izbor odabere evropski identitet, zadržava se pozicija jednih naspram drugih, tako da se došlo u situaciju da je lakše potvrditi evropski identitet prema vani nego prema unutra, pa se jedina izričita referenca Ugovornog evropskog identiteta može naći u kontekstu vanjskih odnosa, gdje se taj identitet može naći kao vodeći princip za ostvarivanje interne i eksterne moći EU.

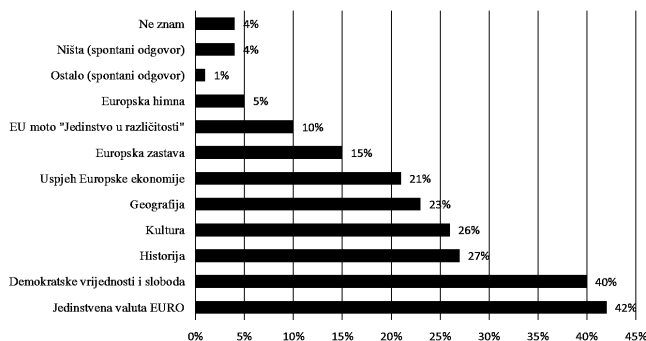
Tako, na primjer, Sud pravde Evropske unije nikada nije izričito naglasio „evropski identitet“, ali je naglasio važnost vrijednosti i standarda Evropske unije, posebno kada se radi o zakonskim odredbama izvan pravnog poretka Evropske unije, ali je također izričito i implicitno naglašavao i nacionalne identitete država članica.

Iako se uloga Suda pravde Evropske unije, kao krajnjeg suda EU, konstantno osporava, nacionalni ustavni sudovi sebe vide kao jedine čuvare nacionalnog ustavnog identiteta koji čine nedodirljivim srž nacionalnih pravnih poredaka država članica. Kao posljedica ovog multi-level sudskog dijaloga, koncept evropskog ustavnog identiteta je u najmanju ruku podjednako kompleksan, kako iznutra (interna perspektiva EU), tako i izvana (vanjska perspektiva EU). Ova posljedica se odrazila i u normativnim odredbama ugovora, pa je tako Ugovorom iz Maastrichta naglasak prebačen na nacionalne ustavne identitete država članica, te je propisano da će Unija poštovati nacionalne identitete svojih država članica. Izmjenama i dopunama koje uvodi Lisabonski ugovor u članu 4. tačka 2. se navodi: „Unija poštuje jednakost država članica pred Ugovorima te njihov nacionalni identitet, koji je neodvojivo povezan s njihovim temeljnim strukturama, političkim i ustavnim, uključujući regionalnu i lokalnu samoupravu (Treaty of Lisbon).“

U budućnosti će biti vrlo zanimljivo posmatrati kako rasprave o nacionalnim identitetima država članica utječu na još uvijek otvoreno pitanje uspostavljanja zajedničkog ustavnog identiteta Evropske unije. Argument da je Evropska unija previše raznolika da bi imala zajednički ustavni identitet se kontinuirano pojavljuje u različitim fazama procesa evropskih integracija, pa se tako naglašava da Evropska unija nema zajednički ni etnos ni demos (Rosenfeld, 2014). Na prvi pogled, ustavna različitost Evropske unije je direktno proporcionalna broju država članica, ali to nije ključni faktor, jer proširenje Evropske unije rezultira povećanjem broja članica koje uključuje konsenzus. Praktično, ustavna raznolikost je svojstvena strukturi EU, pa tako određene članice Evropske unije mogu da pregovaraju o isključenju iz zakona ili Ugovora Evropske unije, što znači da ne moraju da učestvuju u određenim područjima politike. Trenutno, četiri države imaju takva isključenja: Danska četiri, Irska dva, Poljska jedan i Velika Britanija četiri.

Evropski i nacionalni ustavni identiteti predstavljaju nejasan termin sa nejasnim konturama. Posmatrano iz perspektive političke filozofije, zajednički evropski identitet, ili u najmanju ruku ustavni patriotizam, se može smatrati kao temelj za demokratsku vezu između građana i vlasti (Nanz, 2006). Međutim, pojam „nacionalni identitet“ je preformulisan u pojam „ustavni identitet“. Ustavni identitet ne predstavlja individualni nego kolektivni identitet nacionalnih ustava, a u isto vrijeme nacionalni ustavni identiteti su raznoliki jer obuhvataju bitne specifičnosti svakog ustavnog poretka članica, pa je pitanje interne i eksterne dimenzije identiteta potpuno isprepletено u kontekstu Evropske unije, kao i međusobni odnosi između država članica. Ovo predstavlja jednu od ključnih karakteristika evropskih integracija, čime se pokušava formirati osjećaj zajedničke odgovornosti u odnosima među državama članicama, te promovisati tu odgovornost u zajedničkim vanjskim odnosima (De Baere, 2008, str. 314). Ovo će se postići prihvatanjem jedinstvenog

identiteta druge države članice u okviru zakona, i to na temelju različitosti i lojalnosti, pa se pluralistička struktura evropskog i međunarodnog prava, nacionalni i evropski ustavni identiteti mogu tretirati kao dvije strane istog novčića (Cebulak, 2014).

Grafikon 1. Najvažniji elementi evropskog identiteta (European Parliament Eurobarometer, 2013)

Prema provedenom istraživanju, najvažniji element koji najviše čini evropski identitet predstavlja „jedinstvena valuta EURO“, a potom ostale vrijednosti. Istraživanje je pokazalo da spontani odgovori građana EU evropski identitet najčešće povezuju sa temeljnim vrijednostima koje građani osjete u svakodnevnom životu, a to su demokratske vrijednosti i slobode, te jedinstvena valuta. Pored ova dva odgovora, značajnu ulogu u kreiranju evropskog identiteta čine i historija, kultura, geografija te uspjeh evropske ekonomije. Iako historija, kultura, geografija, religija i slični elementi predstavljaju temelj formiranja jednog identiteta, provedenim istraživanjem građani su poručili da ključ daljnje gradnje evropskog identiteta predstavlja napredak i poboljšanje svakodnevnog života običnih građana EU.

EVROPSKIM IDENTITETOM DO KOLEKTIVITETA

Kolektivni problemi se prvenstveno mogu riješiti na dva načina. Prvi način je postojanje treće strane sa dovoljno moći da promijeni strateške odnose između aktera. Drugi način je uspostavljanje društvene strukture koja omogućava stimulisanje kontinuirane interakcije između aktera, stabilizirajući očekivanja jednih prema drugima, pa čak i razvijanje socijalnih resursa, kao što su pouzdanost i kredibilitet. Ovi društveni resursi se odnose na uzajamnost za koju se očekuje da će biti promovisana u Evropskoj uniji kao stabilnoj instituciji koja uspostavlja interakciju aktera (Lerch, 2003). U okolnostima reciprociteta, vjerovatnoća potencijalnih sukoba će se smanjiti, a povećat će se šanse za saradnju (Brand, 2003). Prema

tome, Evropska unija predstavlja primjer kompleksne međunarodne organizacije koja ne samo da povezuje različite oblasti politike, nego stvara društvene norme i znanja, čime dovodi do izgradnje društvenog poretka (Breda, 2006, str. 330–344).

Iako je interesima političkih aktera i dalje glavna motivacija politika, oni se prilagođavaju normama odgovarajućeg ponašanja, pa ukoliko se društvene norme i reciprocitet skupe u evropski identitet, šanse za saradnju će se još više povećati. Od socijalizacije se očekuje da će modificirati opredjeljenja aktera sa nacionalnih na evropski orijentirane. Socijalizacija naglašava relevantnost norme odgovarajućeg ponašanja unutar Evropske unije (Von Bogdandy, 2005, str. 295–315).

Osnovne norme, npr. državljanstvo, drže Evropsku uniju zajedno, jer su povezane sa nivoom političkog poretka. Evropska unija predstavlja primjer ne samo složene organizacije, nego i primjer koji obuhvata različita evropska društva. Zato se može reći da je socijalizacija od posebnog značaja za državljanstvo i saradnju unutar Evropske unije (Morijn, 2006, str. 15–40). Drugim riječima, državljanstvo konstituše aktere i njihove interese, kao što i educira pojedince sa razumijevanjem značenja državljanstva, te se na taj način oblikuju interesi i identiteti (Reich, 2005, str. 675–698). Također, ljudska prava predstavljaju most za prevazilaženje razlika i različitih identiteta, ali im nedostaje veća ideološka komponenta, jer su ljudska prava u svojoj srži univerzalna. Dakle, može se reći da premošćivanje razlika predstavlja samo preduslov za evropski identitet, koji također zahtijeva građansku privrženost i reciprocitet (Karolewski, 2010, str. 58).

U tom kontekstu, državljanstvo Evropske unije predstavlja osnovnu mjeru za povećanje reciprociteta i povjerenja među građanima Evropske unije, pa se od državljanstva očekuje da djeluje kao zastupnik kolektivnog identiteta Evrope. Jedan još konkretniji argument koji se odnosi na kolektivni identitet Evropske unije je da on predstavlja rješenje za rat, što predstavlja poseban slučaj nesaradnje. Dakle, argumenti u vezi sa evropskim identitetom, kao rješenjem za saradnju među članicama, se prije svega odnose na izgradnju povjerenja, reciprociteta i posvećenosti kolektivitetu.

ZAKLJUČAK

Stvaranje nove Evrope kroz koncept Evropske unije postavilo je nova pitanja koja se tiču identiteta i državljanstva, a koja politički teoretičari trebaju uzeti u obzir, dok im novonastale okolnosti u novoj Evropi mogu pomoći u njihovom zadatku. Postavljaju se pitanja: Ima li smisla koristiti pojmove „državljanstvo“ i „identitet“ izvan granica nacionalne države, u konkretnom slučaju granica članica Evropske unije i šta znači „državljanstvo Evropske unije“ i „evropski identitet“? Evropska unija predstavlja najrazvijeniji skup transnacionalnih političkih institucija

u svijetu danas, pa tako predstavlja mjesto za istraživanje znakova transnacionalne demokratizacije. Najviši demokratski oblik vladavine u srži svog koncepta sadržava državljanstvo koje zajedno sa identitetom predstavlja jedan novčić sa dva lica.

Kroz historiju razvijeni nacionalni identiteti danas uglavnom podrazumijevaju osjećaj pripadnosti jednoj državi, jednom narodu ili osjećaj pripadnosti grupi ljudi bez obzira na državljanstvo. A u odnosu na nacionalne identitete, državljanstvo predstavlja status osobe u okrilju običaja ili zakona države koja daruje toj osobi (građaninu) prava i dužnosti proistekla iz državljanstva, pa danas svaka nacionalna država daje svojim građanima državljanstvo. Evropska unija, kao novi oblik organizacije, treba da pomiri državljanstva i nacionalne identitete razvijene kroz historiju i državljanstvo i evropski identitet, te da stvori osjećaj zajedničke identifikacije građana cijele Evrope.

Iako je evropski identitet već duže vrijeme prisutan unutar pravnog okvira vrlo je teško afirmisati sve zajedničke elemente zajedničkog evropskog identiteta, pa je tako Ugovorom iz Maastrichta naglasak prebačen na nacionalne ustavne identitete država članica, te je propisano da će Unija poštovati nacionalne identitete svojih država članica. Za razliku od evropskog identiteta, Ugovorom iz Maastrichta svaki državljanin države članice Evropske unije je i građanin Evropske unije, a cilj državljanstva predstavlja jačanje i konsolidaciju evropskog identiteta.

Osnovni cilj nastanka Evropske unije predstavlja saradnja država Evrope, pa se može reći da i rješavanje problema zajedničkog identiteta i državljanstva Evropske unije predstavlja temelj dugovječnosti Evropske unije i dugoročne stabilnosti i saradnje u Evropi.

Više je faktora koji mogu pomoći u konstruiranju Evropskog identiteta, ali premošćivanje razlika predstavlja jedan od preduslova koji također zahtijeva građansku privrženost i reciprocitet. Pored toga, od državljanstva Evropske unije se očekuje da djeluje u funkciji identiteta Evrope.

LITERATURA

- Brand, M. (2003). Towards the definitive status of the Charter of Fundamental Rights of the European Union: political document or legally binding text? *German Law Journal*, 4 (4), str. 395–409.
- Breda, V. (2006). A European Constitution in a multinational Europe or a multinational constitution for Europe? *European Law Journal*, 12 (3), str. 330–344.
- Cebulak, P. (2012). European Constitutional Identity “Inside Out”: Inherent Risks of the Pluralist Structure. *Croatian Yearbook of European Law and Policy* 8, str. 473–504.

- De Baere, G. (2008). *Constitutional Principles of EU External Relations*. New York: Oxford University Press.
- Eurobarometer. (2013). One Year To Go To The 2014 European Elections: Analytical Overview (EB/EP 79.5). Brussels: Directorate-General for Communication, Public Opinion Monitoring Unit.
- European Commission. (1973). Declaration on European Identity. In: *Bulletin of the European*. Brussels: European Commission. Dostupno na: www.ena.lu [21. juni 2014].
- European Union. (1997). Treaty of Amsterdam amending the Treaty of the European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts, signed on 2 October 1997.
- European Union. (2007). Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007.
- Morijn, J. (2006). Balancing fundamental rights and common market freedoms in Union law: Schmidberger and Omega in the light of the European Constitution. *European Law Journal*, 12 (1), str. 15–40.
- Nanz, P. (2006). *Europolis: constitutional patriotism beyond the nation-state*. Manchester: Manchester University Press.
- Reich, N. (2005). The constitutional relevance of citizenship and free movement in an enlarged Union. *European Law Journal*, 11 (6), str. 675–698.
- Von Bogdandy, A. (2005). The European Constitution and European identity: text and subtext of the treaty establishing a constitution for Europe. *International Journal of Constitutional Law*, 3 (2/3), str. 295–315.
- Karolewski, I. P. (2010). *Citizenship and Collective Identity in Europe*. Abingdon: Routledge.
- Lerch, M. (2003). European identity in international society: a constructivist analysis of the EU Charter of Fundamental Rights. *Constitutionalism Web-Papers, ConWEB no. (2/2003)*. Dostupno na: <http://les1.man.ac.uk/conweb/>
- Rosenfeld, M. (2005). The European Treaty — Constitution and Constitutional Identity. A view from America. *International Journal of Constitutional Law*, 3 (2/3), str. 316–331.

CITIZENSHIP AND IDENTITY IN FUNCTION OF ESTABLISHING HIGH-QUALITY COLLECTIVITY OF THE EUROPEAN UNION

Abstract

In order to properly comprehend the importance of European identity, the problem should primarily be observed through the prism of the disastrous history of Europe in the first half of the twentieth century. The First and the Second World War, the Great Depression, the rise of Nazism, Fascism and Stalinism, represent problems made by no one else but Europeans. The catastrophic consequences were placed in the very essence of contemplation in post-war Europe.

In its essence, the European Union represents a project of peace, i.e. an attempt to create a peaceful union of European states and to resolve the problems arising throughout history. Therefore, citizenships and identities that can be found in the European Union represent an inexhaustible source for research. According to the Maastricht Treaty, Citizenship of the European Union is awarded to any citizen of a Member State of the European Union, and the objective of such citizenship is to support and consolidate European identity. Although European identity is difficult to affirm, it has been continuously accepted by the citizens of the European Union. Thus, it can be said that the acceptance of common identity fortifies mutual cooperation among the member states of the European Union, which eventually leads to forming a better-quality collectivity throughout Europe.

Key words: *European Union, citizenship, European identity, national identity*

SOCIJALNO–STATUSNA OBILJEŽJA SPORTSKIH MENADŽERA U NOGOMETNIM KLUBOVIMA NA PODRUČJU HERCEGOVAČKO–NERETVANSKOG KANTONA

Damir Đedović^{*✉}, Adi Palić^{*}

Sažetak

Cilj ovog empirijskog istraživanja provedenog u periodu od mjeseca decembra 2012. godine do mjeseca marta 2013. godine bio je ispitati određene osobine ličnosti sportskih menadžera u nogometnim klubovima na području Hercegovačko-neretvanskog kantona (HNK). Ispitanici su bili sportski menadžeri, nosioci različitih funkcionalnih ingerencija u nogometnim klubovima, koji su članovi Nogometnog saveza HNK-a. Podaci su dobijeni anketiranjem aktivnih sportskih menadžera koji rade u nogometnim klubovima na području HNK-a. Istraživanje je obuhvatilo 131 ispitanika. Uzorak ovog istraživanja najvećim dijelom činili su muškarci, stariji od 30 godina i sa srednjom stručnom spremom. Više od polovine ispitanika ima do 20 godina sportskog staža, a većinom su angažirani volonterski u upravnim strukturama kluba. Generalni zaključak je da je volonterski rad jedna od glavnih karakteristika upravljačkih struktura u nogometnim organizacijama na području našeg kantona, a na čemu se ni u u kom slučaju ne može temeljiti planski i strateški razvoj nogometa.

Ključne riječi: *sportski menadžeri, menadžment, nogomet, upravljanje*

UVOD

Sportski menadžment je izučavanje provjerenih i sređenih znanja o tome kako sportska organizacija postiže svoje ciljeve, pribavljajući, raspoređujući i koristeći ograničene ljudske, materijalne, informacione i novčane izvore svog uspjeha (Tomić, 2007). Pod sportskom organizacijom se, u navedenoj definiciji sportskog menadžmenta, podrazumijevaju svi nivoi svrsishodne sportske djelatnosti: od neposredne trenažne prakse sportista, njene finalizacije putem takmičenja organizovanih

---

* Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

✉ e-mail: damir.djedovic@unmo.ba

u vidu priredbi za gledalačku publiku, do velikih sportsko-rekreativnih kompleksa i multinacionalnih preduzeća kakve su savremene Olimpijade (Delić i Marić, 2007).

Svaku organizaciju sačinjavaju ljudi, ali i "nešto više" što nadilazi konkretan skup ljudi u nekom vremenskom periodu. Kao živi skup ljudi, organizacija postoji koliko i taj skup, određeni sportski tim i sl. (Mikić, 1996). Kao institucija i dinamični sistem, ona može da traje decenijama, pružajući materijalno-tehnički i pravni okvir aktivnosti nizu generacija sportista (Adižes, 1989). U objektivnom smislu, od neposrednih/pojedinačnih i grupnih interesa i proizvoljnosti jači činilac organizacije predstavlja mreža/struktura odnosa ljudi i stvari/resursa kojima se oni služe pri ostvarivanju ciljeva. Ostvarivanje cilja organizacije je samo dijelom predvidljiva rezultanta slaganja/sinergije i protiv dejstva mnoštva sila koje se mijenjaju u vremenu (Bartoluci i Škorić, 2009). Suštinski zadatak, mjera uspeha i opravdanje menadžmenta je otkrivanje, svrsishodno oblikovanje i korištenje ovih sila koje struje kroz strukturu organizacije kao dinamičnog sistema (Malacko i Rađo, 2006).

METOD RADA

Uzorak ispitanika

Ispitanici su bili sportski menadžeri nosioci različitih funkcionalnih ingerencija u nogometnim klubovima, koji su članovi Nogometnog saveza HNK-a. Podaci su dobijeni anketiranjem aktivnih sportskih menadžera koji rade u nogometnim klubovima na području HNK-a. Istraživanje je obuhvatilo 131 ispitanika.

Uzorak varijabli

Pri odabiru varijabli koristili su se rezultati dosadašnjih istraživanja. Za prikupljanje podataka u istraživanju je korišten upitnik za „menadžere“ (Bajraktarević, 2008; Đedović, 2011). Odabrane varijable su primjerene kategoriji ispitanika i posjeduju definirani predmet, probleme i cilj istraživanja. Odabrane varijable u ovom istraživanju hipotetski pokrivaju prostor socijalno-statusnih obilježja – SSOB (25 čestica).

Metod obrade podataka

Za statističku obradu podataka korišteni su Microsoft Excel 2007 i SPSS 17.0; za deskriptivnu analizu podataka korištene su apsolutne (f) i relativne (%) frekvencije, aritmetička sredina (M), standardna devijacija (SD), varijanca (Var), raspon (R), skjunis (S) i kurtosis (K). Razina značajnosti je $p=0,05$, a vrijednosti koje se nisu mogle iskazati do tri decimalna mjesta su iskazane kao $p<0,001$.

REZULTATI I DISKUSIJA

Istraživanje je obuhvatilo 131-og ispitanika, od toga 91,6% muškaraca i 8,4% žena. Četvrtina ispitanika je mlađa od 30 godina, a ostali su stariji od 30 godina, većinom u dobnoj skupini 31–45. Nešto manje od 70% ispitanika je oženjeno, a ostali su samci (tabela 1).

Tabela 1. Raspodjela ispitanika prema spolu, dobi i bračnom statusu

		f	%
Spol	M	120	91,6%
	Ž	11	8,4%
Dobne skupine	30 i manje	33	25,2%
	31–45	61	46,6%
	više od 45	37	28,2%
Bračno stanje	oženjen/udata	91	69,5%
	neoženjen/neudata	40	30,5%

Najviše ispitanika ima završenu srednju školu, odnosno srednju stručnu spremu, njih 60,3%. Relativno je velik i udio ispitanika sa završenim fakultetom, odnosno visokom stručnom spremom (32,1%). Od ostalih ispitanika njih 5,3% ima višu stručnu spremu, a 2,3% magistrat ili doktorat nauka. Što se tiče trenutnog statusa, 69,5% ispitanika je istaknulo da su zaposleni, 17,6% ih je nezaposleno, a 17 (13%) ispitanika nije odgovorilo na navedeno pitanje (tabela 2).

Tabela 2. Raspodjela ispitanika prema stručnoj spremi i trenutnom statusu

		f	%
Stručna sprema	SSS	79	60,3%
	VŠS	7	5,3%
	VSS	42	32,1%
	mr. sc i dr. sc	3	2,3%
Trenutni status	zaposlen	91	69,5%
	nezaposlen	23	17,6%
	bez odgovora	17	13%

Kada je u pitanju socijalni status porodice, većina ispitanika su djeca radnika ili zanatlija (43,5%), a slijede djeca službenika (24,4%). Odgovore "zemljoradnici" te "privatni poduzetnici" je navelo cca 12% ispitanika, dok 8,4% ispitanika navodi da su njihovi roditelji pripadnici više klase, imaju viši društveni status. Većina ispitanika smatra da su materijalne prilike u kojima žive dobre ili veoma dobre (13%+65,6%), dok su loše samo za jednog ispitanika. Ostali ispitanici svoje

materijalne prilike smatraju osrednjim, niti previše dobrim niti previše lošim (tabela 3).

Tabela 3. Raspodjela ispitanika prema socijalnom statusu porodice te trenutnim materijalnim prilikama

		f	%
Socijalni status porodice	zemljoradnici	15	11,5%
	radnici ili zanatlije	57	43,5%
	službenici	32	24,4%
	privatni poduzetnici	16	12,2%
	viši društveni status	11	8,4%
Materijalne prilike u kojima živite	veoma dobre	17	13%
	dobre	86	65,6%
	i dobre i loše	27	20,6%
	loše	1	0,8%

Većina ispitanika, njih 84,7% je svoje djetinjstvo i ranu mladost provelo u gradu, većem ili manjem, dok je ostalih 15,3% ispitanika u to vrijeme živjelo na selu (tabela 4).

Tabela 4. Raspodjela ispitanika prema mjestu gdje su proveli djetinjstvo i ranu mladost

		f	%
Djetinjstvo i ranu mladost ste provodili	na selu	20	15,3%
	u malom gradu	40	30,5%
	u gradu	71	54,2%

Većina ispitanika ima do 20 godina sportskog staža, dok je onih s više od 30 godina sudjelovanja u sportskim aktivnostima 13,7%. Više od polovine ispitanika u radu klubu sudjeluje volonterski (55%), 42,4% ih radi honorarno, a samo 20,6% profesionalno. Kada je u pitanju pozicija u klubu ili savezu, rezultati pokazuju da je većina ispitanika u upravnom dijelu kluba ili saveza. Udio volontera se kreće oko $\frac{1}{4}$, dok su ostali ispitanici naveli da su oni u skupini izvršitelja (tabela 5).

Na pitanje o stručnom usavršavanju, čak 48,1% ispitanika nije dalo odgovor, a 21,4% ih je odgovorilo da nisu imali nikakvo stručno usavršavanje. Ostalih 30,5% ispitanika navodi da su se stručno usavršavali (tabela 6).

Kada je u pitanju poznavanje engleskog jezika, 109 ispitanika (83,2%) je navelo da im je engleski jezik blizak. Od toga ih većina navodi da engleski jezik znaju dobro i vrlo dobro, njih 55%+24,8% (tabela 7).

Tabela 5. Raspodjela ispitanika prema dužini sportskog staža te angažmanu i poziciji u klubu

		f	%
Sportski staž (godine)	10 i manje	45	34,4%
	11–20	40	30,5%
	21–30	28	21,4%
	više od 30	18	13,7%
Angažman u klubu	profesionalno	27	20,6%
	honorarno	32	24,4%
	volonterski	72	55%
Pozicija u klubu/savezu	uprava	77	58,8%
	izvršitelji	21	16%
	volonteri	33	25,2%

Tabela 6. Raspodjela ispitanika prema stručnom usavršavanju

		f	%
Stručno usavršavanje	da	40	30,5%
	ne	28	21,4%
	bez odgovora	63	48,1%

Tabela 7. Raspodjela ispitanika prema poznavanju engleskog jezika

		f	%
Poznavanje engleskog jezika	da	109	83,2%
	ne	22	16,8%
Znanje engleskog jezika	loše	14	12,8%
	dobro	60	55%
	vrlo dobro	27	24,8%
	odlično	8	7,3%

Kada je u pitanju poznavanje drugih stranih jezika, raspodjela ispitanika je ujednačena. Polovina ih ne zna druge strane jezike, a polovina govori. Što se, pak, tiče znanja tih drugih stranih jezika, najviše ispitanika je svoje znanje ocijenilo dobrim (60,6%), dok ih samo 21,3% smatra da druge strane jezike govori vrlo dobro ili odlično (tabela 8).

Raditi na računalu ne zna vrlo malo ispitanika, njih 8 (6,1%), dok su se ostali izjasnili pozitivno. Ipak, među ispitanicima koji znaju raditi na računalu ima i onih čije je znanje loše. Takav odgovor navodi 9 (7,3%) ispitanika. Najviše ispitanika

Tabela 8. Raspodjela ispitanika prema poznavanju drugih jezika

		f	%
Poznavanje drugih jezika	da	66	50,4%
	ne	65	49,6%
Znanje drugih jezika	loše	12	18,2%
	dobro	40	60,6%
	vrlo dobro	10	15,2%
	odlično	4	6,1%

smatra da zna dobro raditi na računalu, a 13,8% ih smatra da je njihovo znanje odlično (tabela 9).

Tabela 9. Raspodjela ispitanika prema poznavanju rada na računalu

		f	%
Poznavanje rada na računalu	da	123	93,9%
	ne	8	6,1%
Rad na računalu	loše	9	7,3%
	dobro	59	48%
	vrlo dobro	38	30,9%
	odlično	17	13,8%

Znanje rada na računalu se za većinu ispitanika ogleda u poznavanju rada na programima iz paketa Microsoft Office – Word, Excel te rada u Corelu. Znanje rada u ovim programima navodi 91,6% ispitanika. Kada su u pitanju ostali ponuđeni odgovori, udio ispitanika koji ih koriste je znatno manji. Auto Cadom se služi 15,3% ispitanika, a Photoshopom 10,7% ispitanika. U bazama podataka zna raditi 9,2% ispitanika, dok je web izrada bliska 6,7% ispitanika (tabela 10).

Tabela 10. Poznavanje rada u programskim paketima

	f*	% (n=131)
Word, Excel, Corel	120	91,6%
Auto Cad	20	15,3%
Web izrada	9	6,7%
Photoshop	14	10,7%
Baze podataka (MySQL, ...)	12	9,2%

*višestruki odgovori

Niko od ispitanika nije krivično kažnjavao, a samo 7 ispitanika (5,3%) nema vozačku dozvolu.

Karakteristike uzorka

Istraživanjem su obuhvaćeni nogometni klubovi iz HNK-a, i to: Blagaj, Bratitelj, Brotnjo, Buna, Čapljina, Gošk, Igman, Iskra, Jasenica, Klis, KMF Donja Mahala, Lokomotiva, MNK Mostarske kiše, Mostar, Mostar SG, Neretva, OKK Mostar, Rama, Stolac, Turbina, Velež, Višić, WFC SFK2000, Zrinjski, ŽNK Mostar. Raspodjela ispitanika prema poslu, dobi i stručnoj spremi je prikazana u tabeli 11.

Tabela 11. Raspodjela ispitanika prema poslu, dobi i stručnoj spremi

		f (n=131)	%
Spol	M	120	91,6
	Ž	11	8,4
Dob	30 i manje	33	25,2
	30–45	61	46,6
	više od 45	37	28,2
Stručna sprema	SSS	79	60,3
	VŠS	7	5,3
	VSS	42	32,1
	mr. sc. i dr. sc.	3	2,3

Raspodjela ispitanika prema njihovom sportskom stažu je prikazana u tabeli 12.

Tabela 12. Raspodjela ispitanika prema njihovom sportskom stažu

Sportski staž (godine)	f (n=131)	%
10 i manje	45	34,4
11–20	40	30,5
21–30	28	21,4
više od 30	18	13,7

Raspodjela ispitanika prema njihovom angažmanu i poziciji u klubu je prikazana u tabeli 13.

Kako je vidljivo iz rezultata, uzorak najvećim dijelom čine muškarci stariji od 30 godina i sa srednjom stručnom spremom. Više od polovine ispitanika ima do 20 godina sportskog staža i većinom su angažirani volonterski u upravnim strukturama kluba.

Tabela 13. Raspodjela ispitanika prema njihovom angažmanu i poziciji u klubu

		f (n=131)	%
Angažman u klubu	profesionalno	27	20,6
	honorarno	32	24,4
	volonterski	72	55,0
Pozicija u klubu ili savezu	uprava	77	58,8
	izvršitelji	21	16,0
	volonteri	33	25,2

ZAKLJUČAK

Osnovni cilj ovog rada bio je ukazati na značaj ljudskih resursa, u ovom slučaju nogometnih radnika u sportskim organizacijama sa područja HNK-a, kroz analizu socijalno–statusnih obilježja sportskih menadžera različitih nivoa menadžmenta nogometnih klubova u HNK-a, kao i njihov uticaj na organizacionu i upravljačku efikasnost matičnih klubova i granskih saveza. Uzorak ovog istraživanja najvećim dijelom činili su muškarci stariji od 30 godina i sa srednjom stručnom spremom. Više od polovine ispitanika ima do 20 godina sportskog staža i većinom su angažirani volonterski u upravnim strukturama kluba. Samo iz ovog podatka možemo izvući jedan poražavajući zaključak, da je volonterski rad jedna od glavnih karakteristika upravljačkih struktura u nogometnim organizacijama na području našeg kantona, a na čemu se ni u kom slučaju ne može temeljiti planski i strateški razvoj nogometa.

LITERATURA

- Adižes, I. (1989). *Kako riješiti krizu upravljanja*. Zagreb: Globus.
- Bajraktarević, F. (2008). *Organizacioni i psihološki činioci efikasnog organizovanja sporta u BiH (Neobjavljena doktorska disertacija)*. Novi Sad: Fakultet za menadžment.
- Bajraktarević, F. (2009). Uloga menadžmenta u sportu i problem organizacije sportske prakse u BiH. *Sportekspert 2* (1), 30–32.
- Bartoluci, M. i Škorić, S. (2009). Karakteristike menadžera u upravljanju sportskim organizacijama. U: Neljak, B. (ur.), *Zbornik radova 18. ljetne škole kineziologa Republike Hrvatske – Metodički organizacijski oblici rada u područjima edukacije, sporta, sportske rekreacije i kineziterapije*, Poreč, Hrvatska, 23.-27.06.2009. Zagreb: Hrvatski kineziološki savez.

- Delić, M. i Marić, Z. (2008). *Upravljanje sportskom organizacijom*. Brčko distrikt BiH: ONS Brčko distrikta BiH.
- Đedović, D. (2011). *Strukturalni i funkcionalni aspekt menadžmenta u institucijama sporta u Gradu Mostaru (Doktorska disertacija)*. Mostar: Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru.
- Malacko, J. i Rađo, I. (2006). *Menadžment ljudskih resursa u sportu*. Sarajevo: Fakultet sporta i tjelesnog odgoja.
- Mikić, B. (1996). *Osnove psihologije sporta*. Tuzla: PrintCom d.o.o. Grafički inženjering.
- Tomić, M. (2007). *Sportski menadžment*. Beograd: Data status.

SOCIAL AND STATUS FEATURES OF SPORT MANAGERS IN FOOTBALL CLUBS IN THE AREA OF HERZEGOVINA-NERETVA CANTON

Abstract

The aim of this empirical research which was conducted in the period from December 2012. until the month of March 2013. was to evaluate the personality traits of sports managers in football clubs in the Herzegovina-Neretva canton. The subjects were sports managers, holders of different functional competencies in football clubs, which are members of the football association of HNC. The data was collected by surveying active sports managers who work in football clubs in the Herzegovina-Neretva canton. The study included 131 subjects. A sample of this study mainly consisted of men older than 30 years and with secondary education. More than half of respondents have 20 years of experience in sports activities, and they are engaged in volunteer management structures of the club. Overall conclusion is that the volunteer work is one of the main features of the management structures in the football organizations in the area of our canton, and this cannot be, in any case, a base for planned and strategic development of football.

Key words: *sports managers, management, football, management*

SINTAKSA KAO DIO PRAVOPISA – PRAVOPISNA SINTAKSA

Jasmin Hodžić*✉

Sažetak

U ovom radu se govori o odnosu sintakse i pravopisa, te o mogućnosti utemeljenja termina *pravopisna sintaksa*. Ovim terminom se označavaju jezičke nedoumice na sintaksičkom nivou, tj. sintaksička ispravnost izraza i rečenica, odnosno ispravno uklapanje riječi u sintagme i rečenice, pri čemu valja paziti na odnos rečeničnih elemenata te posebno na njihov raspored, tj. na red riječi. Tako se pravopisnom sintaksom mogu riješiti: različiti tipovi sintaksičke dvosmislenosti, ali i različite vrste manje jasnih ili potpuno nejasnih izraza i rečenica, zatim pleonazmi i tautologije, figurativni spojevi riječi, konstrukcije nastale prevodom sa stranih jezika ili one strukture koje su preuzete iz drugih jezika, itd.

Ključne riječi: *pravopis, jezička norma, sintaksička pismenost, kultura izražavanja*

UVOD

Pitamo li se čemu nas uči gramatika, možemo dati odgovor u odnosu na pitanje čemu nas uči pravopis. U našim (bosanskim, srpskim, hrvatskim, srpskohrvatskim) pravopisima uglavnom je tretirana problematika ortografije, odnosno fonološki (i samo jednim dijelom morfološki) uslovljene dileme o pravilnom i nepravilnom pisanju.

„Pod nazivom *pravopis* ili *ortografija* najčešće se podrazumijeva sistem pravila u pisanju kojima se propisuju načini upotrebe pismenih (grafijskih) znakova – slova, pravila o pisanju velikih i malih slova, o sastavljenom i rastavljenom pisanju riječi, pravila o interpunkcijskim znacima, o pisanju skraćenica, o izgovoru i pisanju imena iz drugih jezika itd.“ (Muratagić-Tuna, 2005, str. 14).

Po strukturi, naši su pravopisi slični „kao jaje jajetu“, pa će u spomenuta fonološka načela spadati odlomci o pisanju glasova, a posebno sekcija o jednačenju

---

* Nastavnički fakultet Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

✉ e-mail: Jasmin.Hodzic@unmo.ba

glasova (nedoumice o glasovnim promjenama), a u morfološka (ovdje već djelimično i sintaksička) načela spada poglavlje o sastavljenom i rastavljenom pisanju riječi, a ustaljeni su i atributi naših pravopisa kao „morfoloških“ (korijenskih¹ – izvorno pisanje) i „fonoloških“ (pisanje prilagođeno govoru, glasu) – što dovoljno govori o kojim se kriterijima vodilo računa kod pisanja pravopisa.

Međutim, termin gramatika znači „vještina pisanja“, što se najbolje vidi iz etimologije ove riječi: „lat. grammatica ← grč. grammatikḗ (tékhne): (vještina) pisanja, pismenost, gramatika ≈ gramma: slovo“ (prema: <http://hjp.novi-liber.hr/>).

No, poznato je da nigdje u svijetu nije slučaj da pravopisi ili pravopisni rječnici „...propisuju **upotrebnu vrednost reči u raznim sferama izražavanja** književnim jezikom...“ (istakao J. H.) (Stanojčić, 1994, citirano prema Muratagić-Tuna, 2005) – ali, ovdje se misli na sfere biologije, hemije, fizike, medicine, itd. (v. Stanojčić, 1994, u radu Muratagić-Tuna, 2005), a zanimljiva je stavka o „upotrebnoj vrijednosti riječi“ – što bi bilo naše pitanje, pitanje koje se tiče „pravopisne sintakse“, odnosno rečeničnog pravopisa ili pravopisa na nivou rečenice (ili na nivou širem od morfologije i fonologije).²

Trebalo bi se, dakle, zapitati šta je s primjerima pismenosti na nivou sintagme ili rečenice? Gdje naći odgovore na pitanja i postavljene dileme, tipa: *svaka četiri sata* ili *svakih četiri sata*, *od spomenika koji su napravili* ili *od spomenika kojeg su napravili*, *koristiti priliku* ili *koristiti se prilikom*, *govoriti po pitanju* ili *o pitanju*, *izaći na tablu* ili *pred tablu*, *udati* ili *oženiti ženu*, *u njega* ili *kod njega*, *čekam dok dođe* ili *čekam dok ne dođe*, *sumnjam da će doći* i *sumnjam da neće doći*, *pita od jabuka* ili *pita s jabukama*, *do u Mostar* ili *do Mostara*, *kulturna historija*, *kulturalna historija* ili *historija kulture*, ...i slično? Jasno je da ova i ovakva pitanja trebaju biti objašnjena pravopisnom sintaksom.

Pravopisna sintaksa

Spomenute jezičke dileme u prethodnom odjeljku već su razmatrane u okviru pojedinih jezičkih priručnika i jezičkih savjetnika, što je dovoljno dobar razlog da se „korektnosti na nivou sintagme i rečenice“ treba posvetiti veća pažnja, a tim prije što se na sintaksu gleda kao na jedinstvo fonologije, morfologije, leksikologije, i

¹ Mada u osnovi termini *korijenski* i *morfološki* nisu sinonimi.

² Ovdje je zanimljivo da ispričam jednu anegdotu. Prilikom konsultacije s prodekanom za nastavu na Nastavničkom fakultetu (Mostar) kod sastavljanja rasporeda, u određivanju termina upravo za predmet *Norma i kultura književnog jezika* javila se jedna zanimljiva (pravopisna?!) nedoumica: da li *svako petnaest* ili *svakih petnaest dana*? Gdje bi trebalo da nađemo odgovore na ovakva pitanja? Najbolje je odgovoriti sljedećim citatom: „Prosječno pismen čovjek, odnosno čovjek s dobrim jezičkim osjećanjem lako će zaključiti u čemu je **nekorektnost** u navedenoj **rečenici** i u **sintagmi**“ (Marković 1979, str. 281) (Istakao J. H.). Zanimljivo je da se ovdje radi o pismenosti i rečenici, odnosno o pismenosti i sintagmi.

posebno, semantike, i tim potrebnije što je sintaksa jedini jezički nivo na kojem se direktno vidi konkretna i kompletna upotreba jezika.

Zašto pravopisna sintaksa nije do sada bila posebnim predmetom posmatranja? Prvo, nije da nije, pojedinačni radovi (ali ne i sistematska proučavanja) postoje, a drugo, činjenica da naš jezik ima izrazito bogatu fleksiju, relativno slobodan red riječi i slično, može se uzeti kao jedan od bitnih faktora koji su dali doprinos mišljenju kako je za razliku od npr. engleske sintakse, naša sintaksa manje problematična, više razumljiva i time je nije ni potrebno problemski objašnjavati – barem na nivou veze riječi u rečenici (što je najviše i predmet proučavanja sintakse).

Kada smo navodili primjere koji bi se trebali pravopisno sintaksički objašnjavati, odnosno koji su predmet pravopisne sintakse, a koji su svojevremeno u našim jezičkim priručnicima (ali ne i pravopisom!) već tretirani, treba odmah reći da se u svim tim primjerima radi uglavnom o vezi nekoliko riječi, odnosno to su pojedini sintagmatski obrasci.

No, šta je s rečenicama? „Iako nam riječi mogu biti potpuno 'pravilne', naša rečenica može ispasti naopaka ako nismo vješti da riječi iznitimo u jezičku nit koja će biti **sintaksički ispravna** i sadržajno suvisla“ (Riđanović, 1979, str. 324). Dakako, nije rijedak slučaj da nam, tradicionalno gledano, po pravopisu sve bude ispravno, a da nam rečenica ostane neispravna. Na to je upozorio i Milan Šipka (1979), govoreći o dvosmislenim, ali i čudnim i nelogičnim izrazima i rečenicama, što komentariše na sljedeći način: „Kako vidimo, zabuna je ovdje nastala zbog **reda riječi**, ili, tačnije: zbog '**krivog spoja**'...“ (Šipka, 1979) (istakao J. H.) – a na šta se red riječi ili krivi spoj odnosi nego na sintaksu? - na što nas upozorava često i Milorad Telebak u svojim jezičkim priručnicima (o čemu više kasnije).

Inače, jedan od prvih koji je ukazivao na sintaksički neispravne konstrukcije u našem jeziku, a što za posljedicu ima zapravo „misaonu (ne)pismenost“ jeste M. Riđanović:

Na žalost, sintaksički neispravnih (istakao J. H.) i sadržajno manje ili više nesuvislih rečenica nalazimo često i u štampi i u brojnim drugim publikacijama. A, upravo taj tip jezičke ispravnosti – sintaksička i sadržajno-značenjska ispravnost na nivou rečenice – najviše doprinosi onoj kategoriji pismenosti za koju lično smatram da je daleko najvažnija i koju bih uslovno nazvao „misaona pismenost“ (Riđanović, 1979, str. 324–325).

Predmet proučavanja

Šta bi kao predmet proučavanja pravopisna sintaksa trebala da ima? Kao odgovor može poslužiti sve ono što i „obična“ sintaksa u prvom redu ima za predmet

proučavanja: spoj riječi (tj. sintagme i rečenice); u ovom slučaju odnos ispravnih i krivih spojeva riječi, odnosno ispravno uklapanje riječi u sintagme i rečenice, a da se pritom posebno vodi računa i o pravilnom rasporedu rečeničnih i sintagmatskih elemenata, tj. o redu riječi.

Zašto je pravopisnoj sintaksi bitan red riječi? „Treba voditi računa kako upotrebljavamo zamjenice kao upućivačke riječi. Naročito se to odnosi na upotrebu odnosne zamjenice *koji*. Ona treba da dođe odmah iza imenice na koju se odnosi, a ne negdje daleko od nje“ (Telebak, 2005) (Istakao J. H.). Prethodni citat govori o poziciji rečeničnih elemenata, konkretno, o poziciji zamjenica kao upućivačkih riječi, jer u protivnom može doći do formiranja dvosmislenih ili čak besmislenih rečenica, poput onih koje navodi Telebak (2005): „Doći će otac i dotjerati jagnje. Čim dođe, zakoljite ga i ispecite na ražnju“, ili: „Povrijeđenima je ukazana medicinska pomoć, samo je jedan prebačen u bolnicu u Doboju, koji je u životnoj opasnosti“ (v. Telebak, 2005.). Slični zamjenicama su primjeri upotrebe nekih prijedloga, kao onaj iz kulturne televizijske serije „Đekna“, kad Radosav hoće „Četalja da sahrani s tatom“.

Kad spominjemo prijedloge, treba reći da valja posebno voditi računa o upotrebi prijedložno-padežnih izraza, na što nas upozorava i sljedeći citat: „Kako prijedložni izraz može biti uvršten u rečenicu na dva načina: izravno u njezino osnovno ustrojstvo kao adverbna oznaka ili kao objekt i preoblikom atribucije kao atribut, razumljivo je da ima rečenica u kojima se prijedložni izraz može shvatiti na oba načina. To je vrlo čest primjer sintaktičke dvoznačnosti“ (Katičić, 2002, str. 469). Ovdje se za ilustraciju ove pojave može navesti primjer i objašnjenje koje navodi Šipka (1979):

U Oslobođenju (16.10.1976. na str. 1) objavljen je napis s nadnaslovom: Konferencija o bezbjednosti plovidbe u Londonu. U članku se, međutim, govori o 'konferenciji o bezbjednosti plovidbe, koja se održava u Londonu', a ne o bezbjednosti plovidbe u Londonu (na Temzi), kako bi se iz citiranog nadnaslova moglo zaključiti, pa je sasvim jasno da je taj nadnaslov trebao da glasi: Konferencija u Londonu o bezbjednosti plovidbe, ili, što bi bilo još bolje: Londonska konferencija o bezbjednosti plovidbe (Šipka, 1979, str. 274).

Namjerno sam naveo cijelo objašnjenje, jer će pažljiv čitalac uočiti moguću (djelimičnu) dvosmislenost i u objašnjenju, kod dijela: „govori o konferenciji o bezbjednosti plovidbe, koja se održava u Londonu“ (istakao J. H.). No, ne kažemo često da se „plovidba održava“ (iako se održava regata, ili recimo trajektna linija),

a prije će biti da se održava konferencija, nego plovidba, pa je ipak sve jasno.³ Ako pak pomislimo da se ovakvi primjeri mogu naći samo u dnevnoj štampi, i da je sve samo slučaj nebrige ili nepostojanja (dobrog) lektora, reći ćemo da ove i ovakve primjere svakodnevno susrećemo (v. Hodžić, 2013b). Kao potvrdu za to, navest ću primjer jednog našeg univerzitetskog obrasca koji je naslovljen: „Obrazac o održanoj **nastavi za spoljne saradnike**“ (Istakao J. H.), a ustvari ga je trebalo nasloviti: *Obrazac za spoljne saradnike o održanoj nastavi*, s obzirom da se za spoljne saradnike (inače) ne održava nastava.⁴

Kad je u pitanju upotreba zamjenica kao upućivačkih riječi, treba reći da je to i stvar kongruencije pa je kongruencija jedno od posebnih pitanja pravopisne sintakse. Nepravilnu kongruenciju imamo u sljedećem primjeru (iz novina *Oslobođenje*): „Kakva su iskustva – za naredne godine i naredne slične akcije – stečene gradeći Alipašino polje?“ – na šta upućuje Riđanović (1979): „Riječ 'stečene' se nesumnjivo odnosi na 'iskustva', pa bi trebalo da glasi 'stečena'. Vjerovatno je blizina prethodne riječi 'akcije' uticala da autor gramatički složiti glagolski pridjev 'stečene' s njom, a ne s imenicom 'iskustva' na koju se sadržajno odnosi“ (Riđanović, 1979, str. 325).

Također, uočava se da često pogrešno možemo upotrijebiti i dopune glagolskim prilozima, što je pokazano i u prethodnom primjeru: „Radnja glagola koji leži u osnovi glagolskog priloga 'gradeći' može se odnositi samo na subjekt 'iskustva', a očito je da iskustva nisu gradila Alipašino polje“ (Riđanović, 1979, str. 325), pa se kaže i to da: „Neodgovarajuću upotrebu riječi 'gradeći' primijetiće, i bez ovih pomalo stručnih objašnjenja, svako **ko ima zdravo jezičko osjećanje i pažljivo pročita cijelu rečenicu**“ (istakao J. H.) (Riđanović, 1979, str. 325).

Sintaksičko je pitanje i upotreba negacije, pa možemo imati dilemu da li ćemo kazati: *Čekam dok dođe* ili: *Čekam dok ne dođe*? U oba slučaja zapravo je značenje isto.⁵

Poseban je slučaj odnosa figurativnog i doslovnog značenja, odnosno pitanje odnosa figurativnog i standardnog jezika – da li je figuracija imanentna i standardu? Odavno je u lingvistici poznato kako je figurativnost obilježje i svakodnevnog i standardnog izražavanja, to nije sporno, a primjer koji najbolje oslikava prisustvo figurativnog koncepta i u sintaksi dat je sljedećim citatom:

³ Treba uzeti u obzir i faktor restriktivno/nerestriktivno, pa će po upotrebi zareza ovdje vjerovatnoća biti za dvosmisleni interpretaciju.

⁴ Ovdje je moguće rješenje i upotreba zagrade, koja bi ublažila potencijalnu dvosmislenost, kao: *Obrazac o održanoj nastavi (za spoljne saradnike)*.

⁵ *Čekam sve dotle dok ne vidim da je došao*, ili, *čekam sve dok ne dođe, a kad dođe, prestajem čekati*. Zanimljivo je da ovdje kažemo: *Dok ne vidim*, a ne: *Dok vidim*.

Desi se počesto da profesor u školi obraćajući se učeniku izgovori onu već uobičajenu sentencu (1) Izađi na tablu. Prijedlog na pritom ima značenje direktivnosti, kao prijedlog prema. Zahtijevati od učenika da krene prema tabli nema čisto značenje usmjerenosti u prostoru. Krenuti prema tabli znači ići na provjeru znanja. Metonimizacija je izvršena redukcijom izraza provjera znanja na tabli (ispitivanje), gdje tabla svakako jeste srž ovog pojma, kao sinonim za ispitivanje. Rekli smo da prijedlog na može imati i semantičku komponentu direktivnosti, sličnu prijedlogu prema. Značenje je „horizontalno na“, a ne vertikalno, koje je uobičajeno kod ovog prijedloga. Tako se čuje i - Pošao na me (Krenuo prema meni) ili - Pas laje na mene (Laje prema meni). Direktivnost, ovdje predstavlja dolazak na cilj, odnosno cilj ili usmjerenost kretanja (Hodžić, 2014, str. 38).

Ovaj primjer je dosta popularan, pa je našao svoje mjesto i u *Rečniku jezičkih nedoumica* (Klajn, 2004, str. 222). Slični su izrazi *Pojesti nešto s nogu, Ležati na suncu, Biti na kafi, na ručku, na tabletama, na telefonu*, itd.

Drugi slučajevi sintaksičke dvosmislenosti (dvosmislenosti uzrokovane sintaksičkom strukturom, a ne leksikom) mogu se pratiti kroz strukture s deverbativnim ili deadjektivnim imenicama, genitivne konstrukcije, strukture s nekongruentnim atributom, mnoge vrste zamjениčkih konstrukcija, infinitivne konstrukcije, mnoge vrste prijedložno-padežnih izraza, prijedložne i vezničke strukture, da-klauze, relativne klauze, deklarativne rečenice, elidirane (kondenzovane, nominalizirane) konstrukcije, itd.

Poseban vid izražavanja na koji se pravopisna sintaksa treba fokusirati jeste prevođenje sa stranih jezika ili naše strukture koje su nastale pod utjecajem engleskog ili njemačkog jezika, i sl. (v. Bulatović, 2012a i Bulatović, 2012b, ili: Smailagić, 2006). Tako je već uobičajeno da se jedan predmet na fakultetu imenuje kao *Kulturna historija*⁶, a imamo u našem društvu i različite *Kulturne centre*⁷. Isto tako, poznata su mnoga osporavanja konstrukcije *za+infinitiv* u našem jeziku, iako je recimo u Smailagić (2006) pokazano suprotno, što su, uostalom, uveliko potvrdili i neki drugi autori (J. Melvinger, I. Pranjković, V. Rišner, L. Vukojević i dr.).

Isto tako, pleonazmi i tautologije često su predmet prosuđivanja jezika s normativnog stajališta, i još ne postoji potpuna saglasnost oko ovjerenosti nekih izraza koje upotrebljavamo, kao što su: *mala kućica, no međutim, u vezi toga, idem ić'*,

⁶ Postoji li nekulturna historija?

⁷ Umjesto *Centar za kulturu* ili *Centar kulture*. Ispravno je i imenovanje *Kulturalna antropologija, Kulturalne studije*, i sl. (A ne *Kulturna antropologija*, i sl.)

itd.⁸ Detaljno o jezičkim nedoumicama na sintaksičkom nivou može se naći u Frančić i Petrović (2013).

ZAKLJUČAK

Ako govorimo o lekturi i korekturi teksta poznato je da postoji više nivoa lekture i korekture, kao što postoji i više jezičkih nivoa na kojima se može pratiti gramatička i pravopisna problematika. Prvi vid jeste fonološki nivo, a zatim i morfološki – no, osim sporadično, sintaksički nivo često je zanemaren, pa nam se dešava da, iako je s riječima u tekstu sve uredno, rečenice (p)ostaju nekorektne, a nekada i potpuno besmislene. Iako su pitanja pravopisne sintakse (ili da upotrijebimo termin *sintaksičke norme*) sporadično razmatrana u pojedinim jezičkim priručnicima, jezičkim savjetnicima i slično, bit će da je potrebno sistematski proučiti i u jednom posebnom priručniku urediti sva pitanja ili što je moguće više pitanja pravopisne sintakse, kako god se taj priručnik zvaao; a u dogledno vrijeme možda o istim govoriti i u okviru naših pravopisnih priručnika.

LITERATURA

- Baotić, J. (ur.) (1979). *Naš jezik u praksi*. Sarajevo: Institut za jezik i književnost u Sarajevu.
- Bulatović, V. (2012a). Engleska imenska atribucija u prevodu na crnogorski. *Lingua Montenegrina*, 10, 7–22.
- Bulatović, V. (2012b). Semantic transfer in nominal compounds as an obstacle to transfer of meaning. U: A. Akbarov i V. Cook (ur.). *Approaches and Methods in Second and Foreign Language Teaching* (str. 529–538). Sarajevo: International Burch University.
- Hudaček, L., Lewis, K., Mihaljević, M. (2011). Pleonazmi u hrvatskom standardnom jeziku. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 37 (1), 47–21.
- Hodžić, J. (2012). O jednom sintaksičkom modelu s figurativnim konceptom u prijedložno-padežnih izraza s mjesnim i prostornim značenjem. U: S. Halilović i S. Kodrić (ur.), *Bosanskohercegovački slavistički kongres – Zbornik radova (knjiga 1)* (str. 361–371). Sarajevo: Slavistički komitet.
- Hodžić, J. (2013a). Isti/slični glagolski leksemi kao konstituenti u konstrukciji komplementacije – Prividne tautologije. U: M. Arnaut (ur.), *Zbornik radova četvrtog Međunarodno naučno-stručnog skupa (2012) – Edukacija za budućnost* (str. 587–597). Zenica: Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici.

⁸ Posebno o glagolskim tautologijama vidjeti: Hodžić (2013a).

- Hodžić, J. (2013b). Mjesni adverbijal u sintaksičkom ambigvitetu – Pitanje reda riječi u bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku. *Rasprave* 39 (2), 423–432.
- Hodžić, J. (2014). *Ogledi iz lingvistike i filologije*. Mostar: Narodna biblioteka Mostar.
- Katičić, R. (2002). *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Treće, poboljšano izdanje*. Zagreb: HAZU i Nakladni zvod Globus.
- Marković, S. (1979). Svaka četiri sata. U: J. Baotić (ur.), *Naš jezik u praksi* (str. 280–282). Sarajevo: Institut za jezik i književnost u Sarajevu.
- Muratagić-Tuna, H. (2005). *Bosanski, hrvatski, srpski aktuelni pravopisi: sličnosti i razlike*. Sarajevo: Bosansko filološko društvo.
- Riđanović, M. (1979). O jednom zanemarenom vidu pismenosti. U: J. Baotić (ur.), *Naš jezik u praksi*. Sarajevo: Institut za jezik i književnost u Sarajevu.
- Smailagić, V. (2006). Konstrukcije za+infinitiv u bosanskom jeziku. *Pismo*, 4 (1), 107–115.
- Stanojčić, Ž. (1994). O pravopisu – kao izrazu načela, i o pravopisima – kao priručnicima. Spone, Nikšić, u: Muratagić-Tuna, H. (2005). *Bosanski, hrvatski, srpski aktuelni pravopisi: sličnosti i razlike*. Bosansko filološko društvo, Sarajevo, str. 14.
- Šipka, M. (1979). O ishrani Akademije nauka. U: J. Baotić (ur.), *Naš jezik u praksi* (str. 273–275). Sarajevo: Institut za jezik i književnost u Sarajevu.
- Telebak, M. (2005). *Sa smijehom kroz gramatiku*. Banja Luka: Republički pedagoški zavod.
- Frančić, A. i Petrović, B. (2013). *Hrvatski jezik i jezična kultura (priručnik)*. Zaprješić: Visoka škola za poslovanje i upravljanje „Baltazar Adam Krčelić“.

SYNTAX IS A PART OF ORTOGRAPHY – ORTOGRAPHIC SYNTAX

Abstract

This paper deals with the relation of syntax and orthography and possibilities to establish the term *orthographic syntax*. This term marked linguistic dilemmas on the syntactic level, ie. syntactic correctness of phrases and sentences, or properly fitting words into phrases and sentences, while we should paying attention to the relationship of elements of the sentence, and, in particular, on the word order. As problems that by linguistic syntax can be resolved, there are different types of syntactic ambiguities, but also different types of less clear or completely obscure phrases and sentences, then pleonasm and tautology, figurative compounds words, structures arising from the translation of foreign languages or those structures that are taken from other languages, and so on.

Key words: *orthography, language patterns, syntactic literacy, clear utterance*

KULTURA I MEDIJI

UTJECAJ TEHNOLOŠKOG NAPRETKA I DRUŠTVENIH MREŽA NA INTERPERSONALNU KOMUNIKACIJU

Sanjin Handžar*✉, Ajla Batlak**

Sažetak

Cilj ovog rada bio je da se istraži na koji način i u kojoj mjeri tehnološki napredak i novi komunikacijski obrasci utječu na svakodnevnu interpersonalnu komunikaciju i u konačnici na desocijalizaciju individue i društva u cjelini. U empirijskom dijelu rada cilj je bio da verifikujemo pretpostavke iz metodološkog okvira na bosanskohercegovačkim korisnicima savremenih informaciono-komunikacijskih tehnologija i interneta, u svrhu čega je realizirano anketno istraživanje na uzorku od 402 ispitanika. Rezultati istraživanja potvrdili su hipoteze na kojima se ovaj rad temeljio, tako da se može zaključiti da je upotreba informaciono-komunikacijskih tehnologija i društvenih mreža u korelaciji sa smanjenom kvalitetom interpersonalne komunikacije i desocijalizacijom pojedinca, odnosno društva.

Ključne riječi: *tehnologija, društvene mreže, interpersonalna komunikacija*

UVOD

Bez sumnje da je današnje doba, doba novih medija i novog komunikacijskog konteksta koji sve više poprima konture mrežnog sistema u kojem se uočava bipolarnost komunikacijskog procesa. S jedne strane, elektronski posredovan sistem otvorio je vrata „globalnog sela“ omogućavajući ekraniziranu povezanost svih (koji imaju baznu osnovu – odgovarajući uređaj i pristup mreži, ali i nužnu razinu informacijske pismenosti) sa svima i pristup umreženim sadržajima i zbivanjima diljem planete; s druge strane, mrežom oivičen prostor zapravo ograničava društvenost ljudske zajednice i kulture u onom fundamentalnom, civilizacijskom i komunikacijskom smislu i zatvara ih u okvire određene mrežom. Pojam interaktivne, dijalozirane društvenosti u realitetu društvenih zajednica i njihovih ovovremenskih

---

* Husrefa Čišića 1, Mostar 88000, Bosna i Hercegovina

** Faladžića 2, Mostar 88000, Bosna i Hercegovina

✉ e-mail: sanjinhandzar@gmail.com

odrednica je potisnut u elektronski posredovanu simulaciju stvarnog i mogućeg. Realitet obitavanja današnjeg čovjeka je takvim njegovim pozicioniranjem u okvire mrežne komunikacije sve više stran, hermetiziran, oskudan u ukupnosti čovjekove društvenosti – one individualne (misaone, afektivne, voljne – djelujuće) i one kolektivne (pripadajuće i integrativne unutar društvenih zajednica koja implicira odgovornost prema zajedništvu). Stoga se i sama odrednica mreže kao društvene čini dehumaniziranom i diskomunikativnom.

Apsurdno je da posredstvom mašinske obrade komunikacijskog toka očekujemo više izražaja naših osobnosti, misli i emocija, negoli u izravnom, humanijem odnosu prema samom sebi i drugima. Ono što elektronski posredovana komunikacija svakako čini lakšim je iluzija sopstvenosti koju nudi posredstvom ekranizacije naših misli i želja, vrlo često pretočena u ono što bismo željeli, a nemamo, što nismo, a priželjkujemo da budemo. Nuspojave elektronske komunikacije su simboli umjesto misli pretočenih u jasan stav i konkretiziranu volju, simulirani identiteti umjesto realiteta osobnosti svake jedinice te aluzije i iluzije umjesto ekspresije. Masovna upotreba visokotehnologiziranih uređaja nameće (ne nudi!) elektronski posredovanu komunikaciju koja osiromašuje neposrednost ljudskih kontakata i odnosa, reducira ih na niz mehaničkih radnji, osiromašene vrijednosne odrednice (smisla i značenja) poruke te sklad misli i jezika svodi na znakovne posrednike. Odgovorno koristiti nove tehnologije znači imati svijest o tome za što bi nam mogle poslužiti kako bismo unaprijedili, podržali i ojačali realitet našeg bivanja i djelovanja u interaktivnosti ljudskih odnosa, a ne nas otuđili jedne od drugih, izolirali unutar našeg sopstva kao i našeg okruženja te nas pasivizirali i pretvorili u nijeme recipijente i konzumente već odabranog/plasiranog, a ne samosvojno i u zajedništvu djelovanja otkrivenom, stvaranom i spoznanom.

Ukoliko današnji čovjek nema jasno izraženu i stabilnu osnovu odgovornog odnosa spram sopstvene pozicije u društvu, koje je de facto društvo novih tehnologija i onog što te visoke tehnologije i elektronički posredovana komunikacija nude posredstvom mnoštva tehničkih uređaja, opstojnost njegove društvenosti, kako pojedinačne (ličnost) tako i kolektivne (zajedništvo) bit će ugrožena. Stoga je potrebno odgovorno koristiti obilje mogućnosti elektronički posredovane stvarnosti i komunikacije, te održavati moć selekcije pri pristupu mrežnim prostranstvima i sadržajima. To znači znati procijeniti što je dobro a što ne, što može biti korisno u opsegu našeg življenja i djelovanja, razumijevati, a ne konzumirati, sumnjati i propitivati, tragati za novim znanjima na bazi postojećih i u svemu tome i dalje očuvati moć neposredne komunikacije i kontakta među ljudima. Ujedno, time bi se i održala en face neposrednost ljudskog zajedništva, što pak implicira izvjesniji i sigurniji zalag za opstojnost humanije komunikacije među pripadnicima današnje

Ljudske zajednice u cjelini koja, čini se, ponajviše oskudijeva u onom što joj je u korijenima: ljudskosti.

TEORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Interpersonalna komunikacija

Temeljna potreba čovjeka, oličena u njegovoj prirodi društvenog bića, je komunikacija. Proces komuniciranja, pak, podrazumijeva uspostavljanje društvenih interakcija unutar kojih je čovjeku pružena mogućnost da iznese svoje ideje, stavove, potrebe, misli i emocije. Komunikacija je neophodna za međusobno razumijevanje i od njene kvalitete ovisi i kvaliteta socijalnih odnosa. Poimanje komunikacije mijenjalo se kroz vrijeme i kroz okvire različitih teorijskih pristupa. Unutar komunikološkog pristupa komunikacija je krucijalni faktor za ostvarivanje socio-emocionalne klime za realizaciju komunikacijskih procesa. Ovakvo shvaćanje komunikacije implicira dvije činjenice: da je komunikacija esencijalna za uspostavljanje odnosa unutar zajednica u svrhu ostvarivanja zajedničkih društvenih potreba; komunikacija je neophodna za prevazilaženje prepreka na putu uspostavljanja efikasnih socijalnih odnosa. Na kvalitetu i uspješnost komunikacijskih procesa utječu mnogobrojni faktori, poput emocionalnih i situacionih, iz čega proizilazi da je komunikacija složena psihosocijalna pojava u kojoj učesnici komunikacijskih procesa spoznaju činjenice o samima sebi.

Interpersonalna komunikacija je najrasprostranjeniji i elementarni oblik međuljudske komunikacije. U činjenici da je čovjek društveno biće ogleda se njegova svakodnevna potreba za interpersonalnom komunikacijom. Upravo je ta čovjekova potreba uslovlila zastupljenost interpersonalnog oblika komunikacije. Osnovno obilježje interpersonalne komunikacije je interaktivnost, odnosno međusobna razmjena poruka uz neposrednu povratnu vezu. Poruke se razmjenjuju posrednim ili neposrednim kanalima između komunikatora i recepijenata. Interpersonalni komunikacijski procesi se odvijaju u ambijentu u kojem je akterima omogućeno da ostvare taktilnu komunikaciju. Ovaj vid komunikacije za cilj ima modifikaciju stavova i mišljenja kako bi se postigla određena komunikacijska svrha. Evidentno je da je interpersonalna komunikacija sveprisutna i esencijalna za ljudsku egzistenciju.

Društvene mreže i nove socijalno-komunikacijske forme

Pojava računala, interneta i društvenih mreža omogućila je stvaranje takozvanih virtualnih zajednica kao i novih socijalno-komunikacijskih formi. Upravo te virtualne zajednice uslovlile su nastanak novih komunikacijskih praksi koje su donijele promjene u međuljudskim odnosima, tehnologijama pisanja i čitanja, pa i kulture općenito. Karakteristike ovih zajednica, poput minimalne interaktivnosti,

masovne distribucije informacija i uklanjanja prostornih prepreka za vrlo kratko vrijeme učinile su da virtualne komunikacijske platforme postanu vrlo popularne i nezaobilazne u svakodnevnom komuniciranju. Kompresija vremena i prostora omogućava da se održava veliki broj veza na daljinu, uključujući i bliske veze, ali zato postaje sve teže organizovati susrete uživo (Larsen, Urry i Axhausen, 2006, str. 90).

Međutim, pojedini autori upozoravaju na ustupanje subjektivnosti, društvenosti i značenja pukom tehnološkom razmjenjivanju informacija, odnosno o ustupanju realnosti simultanome svijetu (Baudrillard, 1991, str. 11). Napredak tehnologije i kompjuterizacija društva nije pridonijela samo stvaranju novih komunikacijskih formi nego je redefinirala i postojeće. Ključnu ulogu u modifikaciji socijalnih i komunikacionih formi odigrale su društvene mreže. One su premostile prostorna i vremenska ograničenja, čime su socijalne interakcije iz lokalnih premještene u globalne prostorne dimenzije. Internet je, kao društveni fenomen, najveći utjecaj imao upravo na samu srž društvenosti – na komunikaciju. Nove forme socijalno-komunikacijskih odnosa su sve više orijentisane na individu što uzrokuje odvajanje pojedinca iz grupe i u krajnosti individualizaciju društvenih formi. Centralizacijom ličnosti omogućeno je pojedincu da kroz virtualne komunikacijske platforme gradi svoj identitet i da zadovoljava mnogobrojne lične, kao i društvene potrebe. Ova centralizacija nije proizvod emancipacije ili slobodnog izbora najvećeg broja ljudi već je neumitna sudbina kojoj se sve teže može umaći (Petrović, 2012, str. 36).

Očigledno je da mrežne zajednice preuzimaju primat od prostornih zajednica i da one postaju primarna forma organizovanja društvenih zajednica, a da se komunikacija unutar tih novih društvenih formi odvija na globalnom nivou, „brišući” vremensku i prostornu dimenziju. Ovakve zajednice sve više se individualiziraju i tako gube ključni faktor koji čini esenciju zajednica, a to je zajedništvo.

Razvoj savremenih tehnološko-komunikacionih sredstava

Tehnologija je danas jedna od najčešće upotrebljivanih riječi i to kako u naučnoj literaturi, tako i u običnom govoru. Skoro da nema aktivnosti u kojoj nije prisutna tehnologija. Tehnologija predstavlja odnos čovjeka prema prirodi i društvu i napore koje on čini u cilju zadovoljavanja svojih potreba. Razvoj tehnologije je razvoj čovjeka, a ovim interakcijskim odnosom se razvijaju civilizacije. Značaj tehnologije za razvoj društva je nemjerljiv. Čovjek, djelujući na prirodu i društvo, razvija tehnologiju zavisno od svojih potreba i ciljeva društva. Prema tome, nije tehnologija neka natprirodna i nekontrolisana sila izvan čovjekovog domašaja, već čovjek svojim aktivnim odnosom prema prirodi i društvu razvija tehnologiju podređenu sopstvenim potrebama. Imajući u vidu da je tehnologija danas veoma rasprostranjena, značajna i zastupljena u svim aktivnostima kojima se čovjek bavi,

različiti autori različito definišu i objašnjavaju pojam tehnologije. Ipak, polazeći od cilja ovog rada, prednost dajemo sljedećim definicijama: Tehnologiju određujemo kao skup tehnika i metoda koje proširuju mogućnost ljudskog djelovanja i pomažu njegovom upravljanju društvenim procesima, a proizvod su naučnih rješenja, ili drugačije rečeno - tehnologija se može odrediti kao skup programa, putem koga se realizuju ljudske potrebe. Program je tada skup aktivnosti koje vode ostvarenju nekog cilja, a pod aktivnostima se podrazumijeva interakcija subjekata i objekata (Stojanović, 1980, str. 25).

Savremena tehnološko-komunikaciona sredstva koja su u posljednje dvije decenije značajno utjecala na interpersonalnu komunikaciju i omogućila razvoj novih socio-komunikacionih formi su mobilnih uređaji i, naravno, internet. Mobilni uređaji prvenstveno su doveli do ukidanja prostornog ograničenja komunikacije, a daljnjim razvojem i integracijom sa internetom i njegovim mogućnostima, ni internet više nije ograničen fizičkim prostorom kada je komunikacija u pitanju. Upotreba interneta i komunikacijskih formi cyber prostranstava na mobilnim uređajima omogućili su osjećaj konstantne povezanosti učesnika interpersonalnih interakcija. Govoreći o negativnim karakteristikama korištenja mobilnih uređaja važno je navesti da njihovi korisnici često ne znaju razgraničiti popunjavanje slobodnog od utjecaja upotrebe mobilnih uređaja na njihovo produktivno vrijeme. Drugo negativno obilježje je osjećaj i pritisak konstantne dostupnosti koji uklanja granice između intimnog i javnog.

Da će ova komunikaciona tehnologija imati dalekosežnije posljedice po održavanje interpersonalnih odnosa od njenih prethodnika telegrafa i fiksnog telefona tvrdi autor Petrović koji navodi tri karakteristike mobilnih uređaja koje su zaslužne za to: „Prva je, naravno, njihova mobilnost čime se jednom zauvijek raskidaju veze između prostora i samog čina interakcije. Druga je njihova potpuna personalizacija, odnosno vezanost samo za direktne subjekte interakcije, čime se komunikacija dodatno individualizuje. Treća karakteristika se ogleda u mogućnosti odložene i simultane interakcije putem tekstualnih poruka što dodatno ubrzava, ali i osiromašuje komunikaciju. Ove tri karakteristike čine da je savremeni čovjek bolje nego ikada povezan sa svojom personalnom mrežom ali i da je priroda ove povezanosti sve više instrumentalnog karaktera“ (Petrović, 2012, str. 47).

Internet danas nije više privilegovani način komunikacije koji zahtijeva posebna znanja i vještine, i daleko je od svoje prvobitne forme i uloge koju su mu namijenili mladi entuzijasti. Ipak, oni su stvorili put na kojem će milioni drugih ljudi usmjeravati internet u onim pravcima u kojima će njegova primjena otvoriti nove mogućnosti, ali i nove društvene dileme. Razvoj interneta je ključni faktor u personalizaciji i permanentnosti komunikacionog procesa koji će se implementirati kroz pojavu društvenih mreža. Posljedica ovog održavanja širokih personalnih mreža

proizvodi kvantitet, a ne kvalitet socijalnih interakcija i u konačnici mreže utječu i na kvalitet interpersonalnih odnosa.

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja

Predmet istraživanja ovoga rada je utjecaj tehnološkog napretka i novih oblika komunikacije na desocijalizaciju društva u komunikološkom smislu, odnosno na interpersonalnu komunikaciju u njenom klasičnom obliku.

Cilj istraživanja

Cilj ovoga rada je da se istraži na koji način i u kojoj mjeri savremene informaciono-komunikacione tehnologije i novi oblici komunikacije—društvene mreže, paradoksalno njihovom nazivu, utječu na društvenu izolovanost pojedinca i ima li tehnologija toliku moć da remodifikuje čovjekovu prirodu nudeći nam supstitutivne forme društvenog života i komunikacijskih interakcija.

Hipoteze istraživanja

Hipoteza 1: Novi oblici komuniciranja (društvene mreže) dovode do desocijalizacije individue, ali i cjelokupnog društva, ovisnosti o virtualnoj komunikaciji i novog oblika socijalizacije, kao i do sve manjeg upražnjavanja klasičnog oblika interpersonalne komunikacije.

Hipoteza 2: Povećana upotreba interneta i društvenih mreža može dovesti do socijalne izolacije.

Hipoteza 3: Društvene mreže postaju sve dominantniji obrazac komunikacijskih i društvenih interakcija. Mobilni uređaji igraju ulogu u strukturalnoj izgradnji identiteta njihovih korisnika.

Hipoteza 4: Društvene mreže i internet omogućavaju korisnicima osjećaj pripadnosti i konstantne povezanosti.

Hipoteza 5: Društvene mreže omogućavaju korisnicima znatno veći stepen individualizacije, pristupačnosti i permanentnosti komunikacije.

Hipoteza 6: Online interpersonalna komunikacija nije supstitut za interpersonalnu komunikaciju u njenom klasičnom obliku (face to face).

Zadaci istraživanja

Na osnovu postavljenih ciljeva istraživanja proizilaze zadaci i njihovo ostvarivanje:

- ispitati utjecaj tehnologije i novih medija na klasični oblik interpersonalne komunikacije;
- ispitati intenzitet korištenja novih medija u svakodnevnoj komunikaciji;
- sistemski i koherentno istražiti povezanost komunikacije i tehnologije;
- ispitati da li tehnička okolina za čovjeka postaje „druga priroda”, odnosno stepen ovisnosti čovjeka o novim komunikacijskim kanalima;
- ispitati da li karakteristike novih komunikacijskih kanala utječu na preoblikovanje karakteristika društva i načina komuniciranja;
- da li virtualno komunikacijsko okruženje može zamijeniti stvarnost realnog komunikacijskog okruženja – da li razvoj Interneta prati općenita virtualizacija društva i komunikacijskih procesa.

Uzorak i populacija

Istraživanje je realizirano na uzorku od 402 ispitanika starosne dobi do 50 godina. Uzorak čini 208 osoba muškog spola (51,7%) i 194 osobe ženskog spola (48,2%).

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

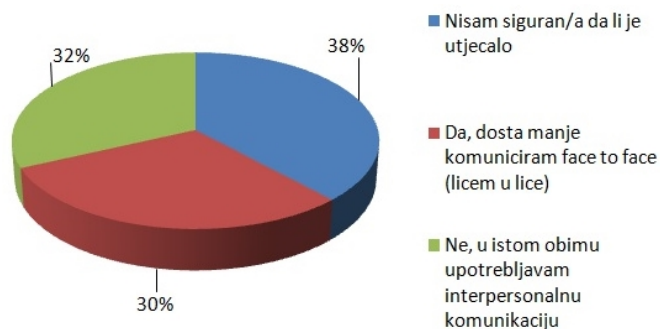
Istraživanje je pokazalo da tehnološki razvoj i novi oblici komuniciranja direktno utječu na kvalitetu čovjekovog života, a preduslov očuvanja kvaliteta življenja ovisi o savladavanju novih navika i vještina korištenja savremenih kanala komunikacije i informisanja.

Da tehnološki posredovana komunikacija nepovoljno utječe na kvalitet svakodnevnih interpersonalnih komunikacija potvrdili su odgovori ispitanika anketnog upitnika, pa tako čak 38% ispitanika tvrdi da dosta manje komuniciraju sa ljudima u realnom, a sve više u virtualnom okruženju.

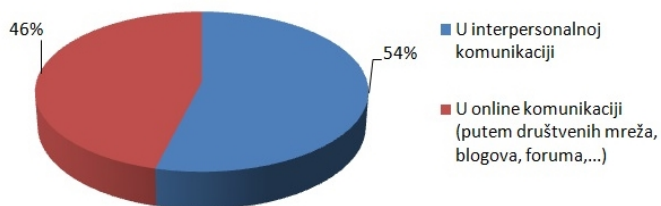
Društveni mediji su prvi tehnološki medij putem kojeg se uspostavljaju masovne i spontane društvene interakcije. Upravo u tim online odnosima u kojima je minimiziran javni utjecaj autoriteta ljudi se osjećaju opušteniji, manje sputano i otvorenije se izražavaju. Vjerovatno su gore navedene činjenice jedan od razloga zbog kojeg čak nešto više od jedne polovine korisnika interneta koje smo anketirali (54%) tvrdi da im je lakše emocionalno se izraziti u online komunikaciji. Ispitanici koji su tvrdili suprotno su u nešto manjem broju (46%) i svoje stavove i osjećaje radije iskazuju u interpersonalnoj komunikaciji.

Da pojava interneta i društvenih mreža ugrožava interpersonalne odnose govori i podatak da čak 38% ispitanika, otkako su kreirali nalog na nekoj od socijalnih mreža u manjoj mjeri upražnjava susrete uživo sa ljudima iz svog okruženja. Na

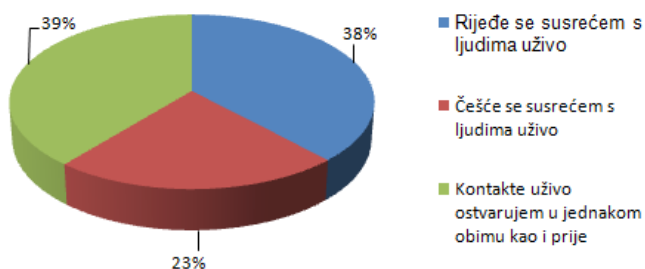
39% ispitanika ova pojava nije imala utjecaj, a kod 22,8% anketiranih interpersonalni odnosi su se poboljšali.

Grafikon 1. Utjecaj društvenih mreža na interpersonalnu komunikaciju
(Izvor: Vlastito istraživanje)

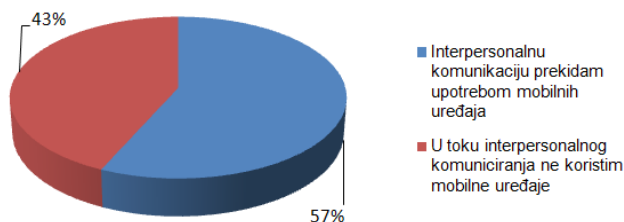

Grafikon 2. Utjecaj društvenih mreža na emocionalno izražavanje
(Izvor: Vlastito istraživanje)

Grafikon 3. Utjecaj društvenih mreža na interpersonalne odnose
(Izvor: Vlastito istraživanje)

Upotreba mobilnih uređaja također može jednako i ugroziti i oslabiti interpersonalne odnose. Zbog osjećaj stalne dostupnosti i zbog želje da su uvijek u toku sa događanjima, kao i zbog osjećaja povezanosti, mnogi ljudi imaju snažnu potrebu za korištenjem mobilnih uređaja u toku face to face susreta. U skladu s takvim shvaćanjem mobilnih uređaja istražili smo stepen indiferentnosti naših ispitanika prema korištenju mobilnih uređaja na uštrb kvalitete interpersonalne komunikacije. Ovdje dominiraju ispitanici koji interpersonalno komuniciranje narušavaju čestom upotrebom mobilnih uređaja (57%). S druge strane, 43% ispitanika ne prakticira upotrebu mobilnih uređaja u toku interpersonalne komunikacije.

Grafikon 4. Utjecaj tehnološko-komunikacionih sredstava na interpersonalnu komunikaciju
(Izvor: Vlastito istraživanje)

ZAKLJUČAK

Savremene tehnologije i mediji novog doba svojim pogodnostima u komunikološkom aspektu nametnuli su se kao nezaobilazna potreba savremenog čovjeka. U tom kontekstu, savremeno komunikacijsko okruženje nezamislivo je bez tehnološke podržanosti koja utječe na formiranje potpuno drugačijeg sistema individualnih i kolektivnih vrijednosti. Evidentno je da tehnološki razvoj i novi oblici komuniciranja direktno utječu na kvalitetu čovjekovog života, a preduslov očuvanja kvaliteta življenja ovisi o savladavanju novih navika i vještina korištenja savremenih kanala komunikacije i informisanja. Virtualna stvarnost koja je omeđena imaginarnim granicama i vještačkim prostranstvima i vrijednostima utječe na rekonstrukciju kulturnih, individualnih, kao i društvenih identiteta. Zahvaljujući razvoju tehnologije i interneta uslijedila je integracija medija, a društvo digitalne ere na globalnom nivou sve više usvaja nove oblike i forme komunikacije koje brišu vremenske i geografske distance zbog kojih moramo žrtvovati socijalnu interakciju kakvu danas poznajemo i koja će možda u krajnjem slučaju pojedinca dovesti do osamljivanja, a društvo do desocijalizacije. Samim tim se i društvena priroda čovjeka neminovno

nalazi pred izazovima 'tehnologizacije', dehumaniziranosti i otuđenja od onog što je esencija njegovog bića, najprije saznanost i stvaranje, kao i empatija.

Ukoliko današnji čovjek nema jasno izraženu i stabilnu osnovu odgovornog odnosa spram sopstvene pozicije u društvu, koje je de facto društvo novih tehnologija i onog što te visoke tehnologije i elektronički posredovana komunikacija nude posredstvom mnoštva tehničkih uređaja, opstojnost njegove društvenosti, kako pojedinačne (ličnost) tako i kolektivne (zajedništvo), bit će ugrožena. Stoga je potrebno odgovorno koristiti obilje mogućnosti elektronički posredovane stvarnosti i komunikacije, te održavati moć selekcije prilikom pristupa 'mrežnim prostranstvima' i sadržajima. To znači znati (pr)ocijeniti šta je dobro, a šta ne, što može biti korisno u opsegu našeg življenja i djelovanja, razumijevati, a ne konzumirati, sumnjati i propitivati, tragati za novim znanjima na bazi postojećih i u svemu tome i dalje (o)čuvati moć neposredne komunikacije i kontakta među ljudima. Manje je razgovora, a više govora; manje se sluša i promatra, a više vidi i čuje. Ukratko, zaglušujuća 'buka' disonantnih tonova i 'blještavilo' ekraniziranih motiva zamijenili su punoću dijalogizirane tišine i čistoću realnih prizora.

Elektronički posredovana komunikacija ima prednosti brze, učinkovite i lahke dostupnosti ljudi u različitim dijelovima svijeta i vremenskih zona kako bi se razmijenile poruke određenih značenja i značaja za različite ljudske relacije i pospješio kontakt, a sve u cilju izvornog, neposrednog odnosa i povezanosti među ljudima iz različitih potreba i ciljeva – onih iz privatnog života, poslovnih, kulturnih i sl. Ako je kao takvu koristimo, očuvat ćemo šansu pospješivanja i jačanja neposrednosti ljudskih relacija. Ukoliko je tretiramo kao 'surogat' realiteta i neposrednosti ljudske komunikacije, tad preuzimamo rizik od dehumanizacije sebe i bogatstva naših relacija i kontakata u kontekstu naše društvenosti u cjelini.

LITERATURA

- Aronson, E., Wilson, T. D. i Akter, R. M. (2005). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Mate d.o.o.
- Bal, F. (1997). *Moć medija*. Beograd: Clio.
- Baudrillard, J. (1991). *Simulacija i zbilja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Blackburn, S. (1999). *Oksfordski filozofski rečnik*. Novi Sad: Svetovi.
- Bodrožić, D. (1978). *Tehnološki sistemi*. Beograd: PFV.
- Boyd, D., Ellison, N. (2007). Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13 (1), 210–230.
- Herman, E. S. i Mekčesni, R.V. (2004). *Globalni mediji*. Beograd: Clio.
- Krejjg, R. (2010). *Onlajn novinarstvo*. Beograd: Clio.

- Larsen, J., Urry, J. i Axhausen K.W. (2006). *Mobilities, networks, geographies*. Farnham: Ashgate.
- Lorimer, R. (1998). *Masovne komunikacije*. Beograd: Clio.
- Plenković, M. (1993). *Komunikologija masovnih medija*. Zagreb: Barbat.
- Reardon, K. K. (1998). *Interpersonalna komunikacija — gdje se misli susreću*. Zagreb: Alinea.
- Rot, N. (1989). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Petrović, D. (2012). *Novi oblici društvenog umrežavanja*. <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:6169/b>
- Stojanović, R. (1980). *Upravljanje razvojem u samoupravnom društvu*. Beograd: Savremena administracija.
- Tomić, Z. (2007). *Komunikacija i javnost*, Beograd: Čigoja štampa.
- Wood, A. F. i Smith, M. J. (2005). *Online Communication: Linking Technology, Identity and Culture*. London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Zvonarević, M. (1989). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Žanko, N. (1991). *Međuljudski odnosi i komunikacije*. Zagreb: TA.

INFLUENCE OF TECHNOLOGICAL PROGRESS AND SOCIAL NETWORKS ON INTERPERSONAL COMMUNICATION

Abstract

The aim of this study was to explore how and to what extent technological advancements and new communication patterns affect the everyday interpersonal communication and ultimately on desocialization of an individual and society in general. In the empirical part of the paper the aim was to verify the assumptions of the methodological framework on the Bosnian and Herzegovinian beneficiaries of modern information and communication technologies and the Internet, for which purpose survey on a sample of 402 respondents was realized. Research results confirmed the hypothesis on which this work was based, so it can be concluded that use of information and communication technologies and social networks is correlated with reduced quality of interpersonal communication and desocialization of the individual or society.

Key words: *technology, social networks, interpersonal communication*

GLAZBENIČKA AKTIVNOST VLADE MILOŠEVIĆA (1901.–1990.) – PRILOG SKICI ZA PORTRET

Lidija Vladić-Mandarić*✉

Sažetak

U ovom radu riječ je o Vladi Miloševiću, poznatom skladatelju, etnomuzikologu, zborovođi, pedagogu i akademiku koji je rođen na samom početku 20. stoljeća u banjalučkoj obitelji, podrijetlom iz Hercegovine. U prvom dijelu osvrćemo se na njegov životopis, a u daljnjem tekstu na njegov pedagoški, etnomuzikološki i skladateljski rad. Članak ukazuje na njegov angažman i doprinos u gotovo svim okvirima opće atmosfere svoga vremena i kulturološkog horizonta koji je težio glazbenom univerzalnošću obuhvatiti sav raspon glazbene tradicije.

Ključne riječi: *Vlado Milošević, glazbena tradicija, skladatelj, etnomuzikolog*

UVOD

Rad predstavlja kratak pregled života i rada Vlade Miloševića. Sastoji se iz četiri dijela. Prvi opisuje njegov životni put koji govori o mjestima gdje se školovao i obuhvata period do polaganja završnog ispita za učitelja glazbe na Muzičkoj akademiji u Zagrebu te govori o životu u Nišu za vrijeme Drugog svjetskog rata. Drugi dio govori o pedagoškom djelovanju kroz rad u Učiteljskoj školi, u Srpskom pjevačkom društvu *Jedinstvo*¹, koje osniva i istoimenu Muzičku školu, potom o Prvoj muškoj gimnaziji u Nišu, te o nastavnom radu u Gradskoj narodnoj muzičkoj školi. Treći je posvećen njegovom bogatom etnomuzikološkom radu u kojem se navodi da je isti sakupio preko 2000 narodnih melodija, najviše u sjeverozapadnoj Bosni, te napisao osam knjiga. U četvrtom dijelu govorimo o njegovom raznovrsnom skladateljskom opusu.

---

*Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti Sveučilišta u Mostaru, Studij glazbene umjetnosti

✉ e-mail: lidijavladic@yahoo.com

¹ Srpsko pjevačko društvo *Jedinstvo* osnovano je 1893. godine u Banja Luci i jedno je od najstarijih društava u Republici Srpskoj i Bosni i Hercegovini (Znanje.org, n.d.)

ŽIVOTNI PUT VLADE MILOŠEVIĆA

Vlado Milošević (1901.–1990.), pasionirani ljubitelj narodnog pjevanja, rođen je u uglednoj banjalučkoj trgovačkoj obitelji, podrijetlom iz Hercegovine. Oba su roditelja (otac Savo, majka Jovanka)² ljubitelji glazbe, a njom su se bavili i stariji brat Vojislav i mlađa sestra Stojanka.

Već u drugom razredu osnovne škole teške obveze smjenjivali su savršeno lijepi sati violine. Godine 1912. završava osnovno školovanje i upisuje se u Realnu gimnaziju. Od 1915. do 1916. godine Čeh Josip Soukal, tadašnji sudski tajnik, otvara privatnu glazbenu školu gdje Milošević uči violinu³. Za njegovo je glazbeno obrazovanje bilo važno sviranje u orkestrima, primjerice, u Učeničkom komornom orkestru⁴ kojega je vodio J. Soukal, te u gudačkom kvartetu Artura Kaluser-a. Godine 1918., prelazi u zagrebačku mušku gimnaziju te u tom gradu prvi put gleda opere *Tosca*, *Rigoletto*, *Prodanu nevjestu* i sluša čuveni *Češki kvartet* (Československé kvarteto).

Milošević je samouk u učenju viole, kontrabasa i oboe, a godine 1920. uči klavir i osnovne elemente glazbene teorije. Nakon mature 1921. godine odlazi u Prag gdje uspješno polaže prijemni ispit na Praškom konzervatoriju, ali ubrzo prelazi na studij agronomije. Zbog ekonomskih problema u obitelji vraća se u Banja Luku. U prosincu 1921. godine odlazi na odsluženje vojnog roka u glazbeni sektor 33. pješadijskog puka, stacioniranog u Banja Luci. Tamo svira u orkestru pod dirigentskom palicom Josipa Majera i Vjenčeslava Nigla, koji ga osposobljavaju za samostalno dirigiranje istim orkestrom (Čavlović, 2001, str. 269).

U jesen 1922. godine upisuje Povijest i geografiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, no, već u rujnu 1923. godine primljen je na Odsjek za kompoziciju i dirigiranje na Muzičkoj akademiji. Istu napušta na drugoj godini. Godine 1925., u jesen upisuje Muzikologiju na Univerzitetu u Beču. Nakon toga želi upisati Muzikologiju na beogradskom univerzitetu, ali ga od toga odgovara profesor povijesti dr. Viktor Novak⁵. Pozitivna posljedica ovog savjeta bilo je završavanje studija na Filozofskom fakultetu 1927. godine. Vraća se u Banja Luku i počinje

² Otac je pjevao u Srpskom pjevačkom društvu *Jedinstvo*, a kada bi odlazio poslom u Beč redovito je posjećivao operu. Majka se isticala literarnim radovima te nije poznato da se prije Jovanke neka domaća žena ogledala u književnosti. Objavila je dvije proze: *Bogomdani umjetnici* i *Evo ih idu*. Posjedovali su gramofon i ploče, pa je često u kući Miloševića bilo za ono vrijeme neobične, ozbiljne glazbe.

³ U to vrijeme violina je predstavljala kapiju kroz koju se prolazilo svakodnevno u obećanu zemlju. Nap. L. V.-M.

⁴ Orkestar nije bio velik, ali je bilo veliko oduševljenje s kojim se sviralo. Svirali su djela Haydn-a, Händel-a, Mendelssohn-a, Schubert-a i druge.

⁵ Viktor Novak (1889.–1977.), hrvatski i jugoslavenski povjesničar. Izuzev povjesničarskog znanstvenog rada, posvetio se i glazbenoj kulturi. Osnivač je bivšeg pjevačkog zbora Lisinski (1910.).

raditi kao nastavnik geografije, ali ne zadugo. Odlazi u Zagreb i upisuje Nastavnički Odjel sa solo pjevanjem na Muzičkoj akademiji. Godine 1929. polaže završni ispit za učitelja glazbe te počinje raditi u Učiteljskoj školi, a 1933. godine polaže profesorski ispit.

Od početka 30-ih godina do Drugog svjetskog rata Milošević intenzivno sudjeluje u glazbenom životu Banja Luke. Radi u Učiteljskoj školi i vodi učenički zbor od 1929. do 1941. godine. Svira u gudačkom kvartetu i gudačkom triju, vojnoj glazbi te sudjeluje u radu Banovinskog narodnog pozorišta Bosanske Krajine⁶ (Čavlović, 2001, str. 671).

U periodu od 1931. do 1941. godine Milošević je zborovođa Srpskog pjevačkog društva *Jedinstvo* koje u tih deset godina njegovog djelovanja dostiže vrhunac u izvođenu djela jugoslavenskih i slavenskih skladatelja, kao što su Stevan Mokranjac⁷, Marko Tajčević⁸, Miloje Milojević⁹ i Franjo Dugan¹⁰.

Godine 1934. Srpsko pjevačko društvo *Jedinstvo* osniva svoju privatnu glazbenu školu, a Milošević postaje profesor violine i *solfeggia* u navedenoj školi, te i prvi ravnatelj. Za vrijeme njegovog trogodišnjeg djelovanja škola je bila centar glazbenog odgoja banjalučkih učenika.

Drugi svjetski rat Milošević provodi u Nišu gdje djeluje kao profesor glazbe u Prvoj muškoj gimnaziji. To je bio period kada su strahote rata izbrisale mnoge ideale, pa je i Milošević umirio svoju umjetničku aktivnost.

Nakon rata, 1946. godine vraća se u Banja Luku i postaje ravnateljem Niže muzičke škole gdje će ostati sve do 1953. godine kad prelazi u Narodni muzej na mjesto melografa.

⁶ Narodno pozorište Republike Srpske počelo je s radom 1930. godine. Tijekom vremena, Pozorište je više puta mijenjalo ime. Tako je 1935. godine dobilo ime Banovinsko narodno pozorište *Kralj Petar I Veliki Oslobodilac*. Nakon okupacije i uspostavljanja Nezavisne države Hrvatske, Pozorište dobija novi naziv *Hrvatsko državno kazalište*. Pobjedom nad fašizmom i oslobođenjem postaje *Narodno pozorište u Banja Luci*. Potom od 1946./47. godine radi pod nazivom Okružno narodno pozorište, nakon čega još jednom mijenja naziv u Narodno pozorište. Godine 1953. dobija ime *Narodno pozorište Bosanske Krajine*. Osnivanjem Republike Srpske od 1994. do siječnja 1999. godine naziva se *Krajiško narodno pozorište*, da bi nakon toga dobilo današnji naziv *Narodno pozorište Republike Srpske*.

⁷ Stevan Mokranjac (1856.–1914.), srpski skladatelj i glazbeni pedagog, klasik srpske glazbe, njena naistaknutija osoba na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Zaslužan je za uvođenje srpskog nacionalnog duha u umjetničku glazbu.

⁸ Marko Tajčević (1900.–1984.), hrvatski skladatelj i glazbenik srpskog etničkog podrijetla. Smatran je za jednu od vodećih figura muzikologije svoga vremena na Balkanu.

⁹ Milivoje Milojević (1884.–1946.), srpski skladatelj, muzikolog, glazbeni kritičar, folklorista, glazbeni pedagog i organizator glazbenog života.

¹⁰ Franjo Dugan stariji (1874.–1948.), hrvatski skladatelj, orguljaš, glazbeni pisac i akademik.

Još od 1934. godine bavi se sakupljanjem narodnih pjesama, najviše iz Bosanske Krajine. Narodne pjesme zapisuje neposredno pred Drugi svjetski rat od banjalučkih kazivača: Muje Karabegovića, Sulje Hadžihalilovića, Hasana Derviševića i dr. Za vrijeme desetogodišnjeg rada u Muzeju sakupio je oko 2000 napjeva. Napisao je osam knjiga o svojim etnomuzikološkim istraživanjima: *Bosanske narodne pjesme 1, 2, 3, 4; Krajiške borbene pjesme 1, 2; Sevdalinke i Ravna pjesma*.

Godine 1963. prestaje s radom u Muzeju Bosanske Krajine i od tada se posvećuje samo skladanju u kojem je bio uglavnom samouk. Stjecao je dragocjena iskustva upoznavanjem literature velikih glazbenih klasika, studirajući teoretska djela i svirajući u orkestrima i komornim sastavima. Svoja djela je zasnivao na elementima folkloru svog rodnog kraja.

U glazbenom životu Banja Luke sudjeluje kao reproduktivni umjetnik, osnivač gudačkog kvarteta i komornog orkestra koji prerasta u Muzičko društvo. Kao glazbeni pisac, pedagog drži javna predavanja o raznim fenomenima narodne i umjetničke glazbe, uređuje nekoliko radio emisija, aktivan je u stručnim i društvenim asocijacijama i udruženjima kao što su Udruženje kompozitora BiH, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Savez kompozitora Jugoslavije (Riznica Srpska, n. d.).

PEDAGOŠKI RAD VLADE MILOŠEVIĆA

Nastavni rad u pedagoškoj školi

Vlado Milošević je godine 1929. diplomirao na Muzičkoj akademiji u Zagrebu nastavnički odjel sa solo pjevanjem, te iste godine počeo raditi u Učiteljskoj školi u Banja Luci. Usprkos svim problemima s kojima se susretao kod učenika je nastojao probuditi ljubav prema pjesmi i glazbi. U nastavi solfeggia koristi metodu apsolutne solmizacije, a od 1932. godine relativnu Tonika-Sol-Fa metodu. Glazbeno opismenjavanje počinje sa intervalom male terce So-Mi, trozvukom So-Mi-Do i polustepenom Fa-Mi, te se koristi i fonomimijom. Radio je s učenicima teoriju glazbe, vokalnu tehniku i osnovne pojmove iz glazbenih oblika. Važan oblik pedagoškog rada je rad sa tamburaškim i violinskim orkestrom, te zborom, gdje je sa učenicima radio na dikciji, artikulaciji i vokalnoj tehnici. To je bio kvalitetan zbor koji je izvodio zahtjevna djela, primjerice, *II. i X. Rukovet* Stevana Mokranjca i *Iz Srpske Gradine* Isidora Bajića¹¹.

Rad u Srpskom pjevačkom društvu *Jedinstvo*

Punih deset godina (1931.–1941.) djelovao je kao zborovođa u Srpskom pjevačkom društvu *Jedinstvo*. U tom zboru, koji postiže dobre rezultate, razvijao se

---

¹¹ Isidor Bajić (1878.–1915.), srpski skladatelj, učitelj i izdavač. Pisao je solo pjesme, klavirske skladbe, komade sa pjevanjem i opere.

glazbeni ukus mladih i senzibilitet za tradicionalnu glazbu zahvaljujući izvođenju vlastitih harmonizacija narodnih napjeva.

Nastavni rad u Muzičkoj školi *Jedinstvo*

U nedostatku glazbenih škola u Bosni i Hercegovini, pjevačka društva su predstavljala glavne nositelje glazbenog obrazovanja. Tim povodom, Milošević se zalagao za otvaranje Muzičke škole Srpskog pjevačkog društva *Jedinstvo*, čiji je i prvi ravnatelj. Škola je 1934. godine započela s radom, a 1935. godine donesena su nova Pravila škole na osnovu kojih je Ministarstvo prosvjete odobrilo njen rad. Škola je imala tri stupnja: jednogodišnji početnički tečaj obvezan za sve učenike, trogodišnju nižu i trogodišnju srednju glazbenu školu. Glavni su predmeti bili Klavir, Violina i Solo pjevanje, a obligatni Solfeggio 1 i 2, Teorija glazbe i harmonija. Škola prestaje s radom 1938. godine.

Nastavni rad u Prvoj muškoj gimnaziji u Nišu

Poradi rata Milošević odlazi u Niš gdje radi u Prvoj muškoj gimnaziji od 1941. do 1946. godine kao nastavnik pjevanja i zborovođa. U nastavu pjevanja uvodi Teoriju glazbe i Solfeggio. Školski zbor koji je vodio nastupa na školskim priredbama i proslavama *Svetog Save*¹². Djelovao je i kao reproduktivni umjetnik, svirajući violu u kazališnom orkestru. S gudačkim kvartetom, kojim je dirigirao, izvodi dijelove svoje *Bosanske suite*.

Nastavni rad u Gradskoj narodnoj muzičkoj školi

Nakon rata, Milošević se vraća u Banja Luku i osniva Gradsku narodnu muzičku školu sa odjelima Klavira, Violine, Solo pjevanja, Harmonike, Gitare, a nakon godinu dana svoga djelovanja i odjel za Violončelo i puhačke glazbene instrumente. Predaje Teoriju i Solfeggio, Klavir, Trombon i Zbor te radi na usvajanju osnovnog gradiva iz Teorije, Solfeggia i Osnova harmonije. Nastoji glazbenoj nastavi i nastavi crtanja u općeobrazovnim školama vratiti mjesto koje im pripada. Ubrzo nakon osnivanja škole formiran je i Gudački kvartet, u kojem Milošević svira violu te koji svojim čestim nastupima širi glazbenu kulturu. Njegova je ideja bila da se škola razvija u dva smjera, s jedne strane kao škola koja teži obrazovanju profesionalaca, a s druge strane kao škola koja stvara ljubitelje glazbe i amatere.

Godine 1953. odlazi na novo radno mjesto u Muzej Bosanske Krajine u Banja Luci, a 1956. godine otvara se Srednja muzička škola. U prvoj generaciji učenika najtalentiraniji su nastavili školovanje u Srednjoj muzičkoj školi i u Akademiji.

¹² Prvi pisani trag o proslavi *Savindana* kao školske svetkovine datira iz 1734. godine, iz Sremskih Karlovaca. U cijeloj Srbiji proslavlja se od 1841. godine.

Najpoznatiji su violončelist Petar Olenjuk, pijanistica Sofija Čelebić i sopranistica Radmila Smiljanić.

ETNOMUZIKOLOŠKI RAD VLADE MILOŠEVIĆA

Iako rođen u gradu, osjetio je potrebu da se vrati korijenima koje je našao u selu. Raznoliko školovanje pomoglo mu je da se izgradi kao kompletan etnomuzikolog. U početku harmonizira narodne pjesme, a potom odlazi na teren među pjevače i kazivače kada započinje njegov istraživački period. Promatra etnomuzikologiju kao multidisciplinarnu nauku koja koristi rezultate drugih srodnih nauka, kao što su etnologija, lingvistika, sociologija i psihologija. Najveći je doprinos etnomuzikologiji dao u sakupljanju narodnih melodija, više od 2000 skladbi, uglavnom na teritoriju sjeverozapadne Bosne, iz 25 varoši i stotinjak sela. Najviše je bilo vokalnih melodija, a objavljene su četiri zbirke pod nazivom *Bosanske narodne pjesme* u periodu od 1954. do 1964. godine s različitim klasifikacijama narodnih pjesama u svakoj od njih. Prva zbirka sadrži dva kriterija, mjesto i vrijeme nastanka pjesme, primjerice, seljačke, varoške, gradske i narodnooslobodilačke pjesme. Druga zbirka za zajednički kriterij koristi metričke osobine pjesama. Treća koristi teritorij odakle potječu sakupljene pjesme s tim da posebnu pozornost posvećuje intonaciji pjesama. U četvrtoj je zbirci sakupio 550 pjesama u 17 grupa, a kao osnovni kriterij uzet je broj tonova koji se izvode na jedan slog (1-17).

Nakon ove četiri knjige Milošević se posvećuje izradi naučnih studija. Najvažnije su *Sevdalinka* i *Ravna pjesma* (Topić, 2000, str. 41–44).

Istraživački rad Vlade Miloševića u praksi

U svom istraživanju područja sjeverozapadne Bosne koristi se magnetofonom, a u nedostatku istog zapisivao bi melodiju po sluhu. Notirao je standardnim glazbenim znacima. Međutim, oni često nisu bili dovoljni za transkripciju narodnih pjesama, pa je koristio određene dijaktričke znakove, tako da, 'tiše, gotovo nečujne tonove' označuje sitnim notnim glavama, za ukrase i 'zamagljene' tonove koristi valovitu crtu (Milosavljević, 2000, str. 46). Milošević pjesmu notira na originalnoj tonskoj visini, jer misli da se tako notni zapis čini vjernijim. Često je notirao u C ključevima kako bi izbjegao upotrebu pomoćnih crta. Njegovi primjeri obiluju velikim brojem ukrasa, predudara i trilera. Zapisuje i dvoglasno pjevanje. Vršio je tonska mjerenja monokordom, izražavao intervalsku veličinu u centima.¹³ Zaključio je da ni jedan interval nije intonacijski stalan i određen te da u pjevanju postoje velike promjene u intonaciji, ritmu i tempu.

---

¹³ Sistem predložen od A. J. Ellis-a, gdje je oktava podjeljena na 1200 dijelova, centa.

Odnosom teksta i melodije u narodnom pjevanju bavili su se mnogi znanstvenici. Milošević u svojoj zbirci *Bosanske narodne pjesme br. 4* primjenjuje klasifikaciju pjesama u skladu s tim koliko se tonova pjeva na jedan slog (1-17). Klasifikacija narodnih pjesama prema Miloševiću može biti u odnosu prema broju tonova po jednom slogu (pjesme su razvrstane u 17 grupa) ili po rasprostranjenosti pjevanja, primjerice, u planinskim krajevima i varošima, odnosno gradovima. U varoškom pjevanju izdvaja sevdalinke, kojima je posvetio obimnu studiju. Ispod svojih primjera daje oznaku je li pjesma jednodijelna, dvodijelna ili trodijelna. Posebnu pozornost posvećuje ritmu, uočivši njegovu povezanost sa metrom teksta. U bosanskom narodnom pjevanju koristio je tetrakorde, pentakorde kao i dijatonske i alterirane kromatske tonske nizove. Izdvajao je tonove pjesama u obliku ljestvica sa oznakom u centima. Kada su pjevači i kazivači u pitanju, bilježi njihova imena i mjesto odakle potječu.

SKLADATELJSKI RAD VLADE MILOŠEVIĆA

U skladateljskim djelima vidi se ljepota glazbenog folkloru koji se nalazi u njegovim skladbama, ali i tvrdoća i oporost škrte prirode. Bio je plodan na gotovo svim područjima te njegov stvaralački opus možemo podijeliti na vokalna, instrumentalna, te vokalno-instrumentalna i scenska djela.

Vokalna djela

Zborska djela

Najveći dio njegovog opusa pripada zborskom stvaralaštvu. Napisao je 179 djela za zbor. Među njima je osam rukoveti koje su inspirirane folklorom: *Što se sjaji nasred Sarajeva*, *Pjesme sa Zmijanja*¹⁴, *Vjetar duše*, *Pjesme Bosanske Krajine*, *Bosanske pjesme I*, *Oj Dubice*, *Bosanski đulovi*, *Ne daj selo Stojanu na vojsku*.

Pisao je zborna djela s originalnim pjesničkim predloškom. Najpoznatije je takvo djelo *Krvava bajka* za mješoviti zbor, na stihove Desanke Maksimović¹⁵ (Čavlović, 2001, str. 63). Značajna su i djela *Pjesma o poginuloj djevojci* za ženski zbor i klavir, na stihove Branka Čopića¹⁶, *Jama I* za bas solo i mješoviti zbor, Ivana Gorana Kovačića¹⁷.

¹⁴ Spada među najuspjelije zborne skladbe. Sastavljena je od napjeva koji pripadaju seoskoj tradiciji Zmijanja: Ukopala nana Milovana, Zapjevaj sivi sokole, Evo braće, Oj rasti bolje moj zeleni bore, Posadiću borić do borića, Visoka jela do neba, Titrale se djevojke.

¹⁵ Desanka Maksimović (1898.–1993.), srpska pjesnikinja, profesorica književnosti i članica Srpske akademije nauka i umjetnosti.

¹⁶ Branko Čopić (1915.–1984.), bosanskohercegovački književnik srpskog podrijetla.

¹⁷ Ivan Goran Kovačić (1913.–1943.), hrvatski pjesnik, pripovjedač, esejist, prevoditelj i kritik.

Solo pjesme

Solo pjesme su najuspjeliji skladateljski radovi koje je pisao, jer karakteriziraju njegov originalni glazbeni govor u kojem se nalazi cijelo bogatstvo raspoloženja, od suptilnog lirskog do snažnog dramskog. Solo pjesme koje je Milošević napisao od 1933. do kraja 50-ih godina imaju jednu zajedničku crtu, lirsku melodiju i folklornu obojenost. Ističu se *Zapjevala bulbul ptica* i *Košutice mila li si ti* po ljepoti napjeva i harmonizaciji, potom originalne Miloševićeve melodije rađene na originalne pjesničke predodžbe s folklornim uporištem u sevdalinkama: *Spomen* Đ. Jakšića¹⁸, *Šta da činim* D. Cvetkovića Duce¹⁹, *Jesil' ružo cveta dala* M. J. Mitrovića²⁰, *Od svanuća pa do mraka* D. Cvetkovića Duce. U ovim ranim pjesmama stapaju se romantičko-sevdalijaska melodija, Mokranjčeva harmonizacija i Miloševićeva originalnost.

Posebnu grupu solo pjesama u ovom periodu (40-te godine 20. stoljeća) čine pjesme napisane na stihove Slavka Mandića iz njegove zbirke *Krici i jauci*, koje su nastale za vrijeme ratnog izbjeglištva u Nišu. To su *Nemir*, *Zmijanje*, *Kroz noći i dane*, *Želje*, *Mjesečina*, *Molitva oblaku* i *Drvvari*.

Solo pjesme 60-ih godina obilježene su stihovima Stevana Raičkovića²¹, a u nešto manjoj mjeri Velimira Lukića²² i Hamze Hume²³. Ciklus *Deset pjesama* na stihove Stevana Raičkovića pokazuje karakteristike Miloševićevog stila solo pjesama 60-ih godina. Ove pjesme govore o prirodi te odnosu čovjeka i prirode (Čavlović, 2001, str. 98–99).

U periodu 1970-ih i 80-ih godina uglazbljuje stihove mnogih pjesnika, a najviše Ranka Risojevića²⁴, Vladimira Nastića²⁵, Jovana Joce Bojovića²⁶, Pere Zupca²⁷, ali i Čeha Vilema Zavade²⁸ i Rusa Sergeja Jesenjina²⁹.

¹⁸ Đura Jakšić (1832.–1878.), srpski slikar, pjesnik, dramski pisac i učitelj.

¹⁹ Dušan Cvetković Duca (1892.–1978.), srpski glumac, operni pjevač, redatelj i dramski pisac.

²⁰ Milorad J. Mitrović (1866.–1907), srpski pisac, autor lirskih pjesama, balada i romansi.

²¹ Stevan Raičković (1928.–2007.), pjesnik, esejist, književni prevoditelj i jedan od najistaknutijih srpskih književnika.

²² Velimir Lukić (1936.–1997.), pjesnik i dramaturg. Pored svoga književnog rada, ostao je zapamćen kao najmlađi direktor drame u povijesti Narodnog pozorišta u Beogradu.

²³ Hamza Humo (1895.–1970.), bosanskohercegovački pjesnik, dramatičar i pisac kratkih romana.

²⁴ Ranko Risojević (1943.), srpski matematičar, istoričar matematike, potom pjesnik, književnik, dramski pisac i esejista.

²⁵ Vladimir Nastić (1934.–2010.), suvremeni srpski pjesnik.

²⁶ Jovan Joco Bojović (1934.–2015.), banjalučki pjesnik, gimnastičar, poznatiji kao autentični kroničar svoga vremena.

²⁷ Pero Zubac (1945.), studirao je književnost južnoslavenskih naroda na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu gdje živi i radi.

²⁸ Vilem Zavada (1905.–1982.), češki književnik, predavač i akademik.

²⁹ Sergej Aleksandrovič Jesenjin (1895.–1925.), ruski pjesnik. Poznat je po djelima: *Breza*, *Jesen*, *Pjesma o kerušī*, *Pismo majci*, *Molitva za umrle* i druga.

Godine 1971. nastaje *Tuga u kamenu*, jedna od njegovih najekspresivnijih solo pjesama. Osim pjesama za glas i klavir, piše pjesme i za glas i komorni ansambl, pa i simfonijski orkestar, četiri pjesme za bariton i simfonijski orkestar na stihove Jovana Joce Bojovića, *Gavro Zmijanac – Cjepar*, *Lisina planina – Mrkonjića dika*, *Bosanski orač* i *Zadužen na Zvečaju* (Čavlović, 2001, str. 117).

Većina solo pjesama na stihove Ranka Risojevića nastaje 1975./76. godine, i to: *Iz dumača i šuma modrih*, *Posljednja bosanska elegija*, *Orač*, *Melanholija*, *Smrt je pouzdana*, *Samo idi*, *Četvrta pjesma smrti*, *Zov*, *Djetinjstvo*, *Jaglac*, *Maslačak*, *Bokvica*, *Drhtaj jeseni*³⁰, potom tu je i ciklus solo pjesama *Stihovi* Vladimira Nastića i poema *Mostarske kiše* za bariton, violinu, violu i kontrabas, na stihove Pere Zupca.

U 80-im godinama nastaju solo pjesme *Naša je* na stihove Vladimira Nastića, *Pesma o keruši*, na Jesenjinove stihove, *Masline* na stihove Vesne Parun³¹, *Requiem*, *Zapevka*, *Gori leto* i *Kletva*, na stihove Pere Zupca.

Instrumentalna djela

U instrumentalni opus Vlade Miloševića ubrajamo djela za solo instrumente, komorne sastave i orkestar. Prva značajna djela nastaju 1942./43. godine i pisana su za klavir. Napisao je dvadeset klavirskih skladbi od kojih izdvajamo: *Pesma i kolo*, *Kolo*, *Varijacije na narodnu temu* (pisane na način partiture za zbor), *Sa planine* (koristi folklornu građu), *U časovima odmora*, *Humoreska kanarincu I i II*, *Intiman razgovor*, *Usamljen šetač*, *Lagani valcer*. Od programnih skladbi zanimljive su *Tri burleske*. Djela sa najviše romantičnog prizvuka su *Fantazija* i *Balada* (koja je vjerojatno najuspjelija klavirska skladba Vlade Miloševića).

Pisao je i za druge solo instrumente, *Varijacije* i *Dva stavka* za klarinet, *Preludij* i *Elegija* za violinu ili violu, *Proljetni dan* i *Muzika* za violončelo i *Improvizacija* za harfu.

Najvažnija su komorna djela ona pisana za gudački kvartet. Napisao ih je dvanaest te se mogu podijeliti u dvije skupine: djela namijenjena sastavu gudačkog kvarteta i gudački kvarteti (kao formalni žanr). U prvu skupinu spadaju: *Preludijum i fuga*, *Tri minijature*, *Fuga in Re*, *Muzika za gudače*, *Tri fragmenta*, *Divertimenta a tre* i *Koral i pasakalja*. U drugu skupinu spadaju četiri gudačka kvarteta. Skladba *Kameni spavač* za gudački kvartet i recitatora, s obzirom da je vokalni element nepjevački, uvrštena je u skladbu za gudački kvartet te je napisana na poeziju Maka Dizdara³² (Čavlović, 2001, str. 64–65).

³⁰ Zadnjih pet pjesama tiskano je pod naslovom *Pet pjesama za glas i klavir*.

³¹ Vesna Parun (1922.–2010.), pripada najpoznatijim hrvatskim pjesnikinjama druge polovine 20. stoljeća.

³² Mehmedalija Mak Dizdar (1917.–1971.), hrvatski i bosanskohercegovački pjesnik iz Hercegovine.

Prva skladba za orkestar je *Bosanska svita* i ima sedam stavaka: *Preludij, Igra, Pjesma br. 1, Kolo, Pjesma br. 2, Skerco* i *Finale*. Za puhački je orkestar napisao skladbu *Rezignacija i tanac*. Potom nastaju *Oktet, Tri balade, XIV. Bosanska elegija*. Koncertna djela počinje skladati kasnih 40-ih godina: *Varijacije na narodnu temu, Svita* (za obou i gudače), *Concertino* (za obou i gudače), *Koncert za violinu i orkestar* (1951.), *Koncert za kontrabas i orkestar* (1970.).

Njegovih devetnaest simfonijskih djela dijelimo u dvije skupine: simfonijska djela apsolutno-glazbenog (neprogramnog) ali ipak ideološkog usmjerenja i simfonijska djela programnog karaktera. Dramatična simfonija je djelo kojim završava ciklus ideoloških i započinje ciklus programnih djela. U prvu skupinu spadaju: *Svečani marš, Krajiška rapsodija, Intermezzo, Kolo I, Igra, Intrada*, dok u drugu skupinu ubrajamo: *Sa planine, Dramatična simfonija, Vizije, Banja Luka 1969., Hilendar, Mrguda, Elegija pitomoj planini Kozari, Mala bosanska elegija, Kroz mećavu* i *Davidova zemlja* (Kovačević, 1974, str. 586).

Vokalno-instrumentalna i scenska djela

Žanru vokalno-instrumentalne glazbe ne pripada mnogo originalnih djela. Tu pronalazimo: *Pred buru pjesma mladosti*, kantata za bariton i simfonijski orkestar, *IV bosansku elegiju, Kočićeve*³³ *riječi*, za zbor i orkestar.

Od glazbeno-scenskih djela izdvajamo *Ajkini jadi* i *Krajiške legende*, glazba za kazališni komad, te *Anikina vremena*, glazba za radio-dramu.

Opera

Godine 1977. nastaje prva bosanskohercegovačka opera *Jazavac pred sudom*. Kočićev je tekst pjesnik Risojević adaptirao i prilagodio opernoj formi. Skladanje opere trajalo je mjesec dana (15.8.1977.–23.9.1977.), rad na operi 65 dana, a praizvedba iste je upriličena 25. studenog 1978. godine u Domu milicije u Sarajevu. Komorna jednočinka, opera *Jazavac pred sudom* u trajanju od 52 minute, nema brojeve, radnja se odvija bez odmora i stanke, sa čestim promjenama tempa, takta, dinamike i agogike. Glavni likovi su David, Sudija, Pisar i Doktor.

ZAKLJUČAK

Nakon kratkog pregleda Miloševićevog života i rada, kao pedagoga, etnomuzikologa i skladatelja, možemo zaključiti kako je bio svestrani umjetnik koji je cijeli život posvetio glazbi, u početku kao pedagog koji je nastojao prenijeti učenicima ljubav prema glazbi, potom kao etnomuzikolog koji je istraživao folklornu baštinu objavljujući značajne studije te na kraju kao skladatelj s relevantnim skladateljskim

---

³³ Petar Kočić (1877.–1916.), bosanskohercegovački pjesnik, pisac i političar.

opusom od 505 djela. U svojim djelima govori tvrdim i ozbiljnim jezikom sredine iz koje je izrastao, te se u tom pogledu može smatrati najizrazitijim predstavnikom bosanskohercegovačkih skladatelja.

Živio je 89 godina u 20. stoljeću i obilježio ga je svojom osebnom skladateljskom tehnikom i lapidarnim načinom izražavanja. Svestranim djelovanjem u gotovo svim segmentima glazbene umjetnosti zacrtao je putove daljeg traganja i otkrivanja, te ostavio vlastito glazbeno nasljeđe koje pruža inspiraciju za stvaranje budućim generacijama.

LITERATURA

- Andreis, J. (1989). *Povijest glazbe, knjiga 3*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Andreis, C., Đurić, K. (1962). *Historijski razvoj muzičke kulture u Jugoslaviji*. Zagreb: Školska knjiga.
- Čavlović, I. (1997). Umjetnička transformacija folkloru u djelima Vlade Miloševića. *Muzika, I* (4), str. 29–48.
- Čavlović, I. (2001). *Vlado Milošević kompozitor*. Sarajevo: Muzikološko društvo FBiH.
- Čavlović, I. (2011). *Historija muzike u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Muzička akademija u Sarajevu.
- Kovačević, K. (ur.) (1974). *Muzička enciklopedija*. br. 2 (GR-OP). II. izdanje. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski savez.
- Kučukalić, Z. (1981). *Likovi savremenih bosansko-hercegovačkih kompozitora*. Sarajevo: Udruženje kompozitora BiH.
- Milosavljević, Lj. (2000). Vlado Milošević i Cvjetko Rihtman: Dva bosanska etnomuzikologa. *U: Muzika*. god. IV. br. 1–2(13–14), januar–juni. str. 45–50.
- Riznica srpska (n.d.). Vlado S. Milošević (1901—1990). Preuzeto sa: <http://www.riznicasrpska.net/muzika>.
- Topić, T. (2000). Vlado Milošević kao etnomuzikolog. *Muzika, IV* 1–2 (13–14), januar–juni. str. 41–44.
- Znanje.org. (n.d.). kulturna i prosvetna društva. Preuzeto sa: http://www.znanje.org/i/i25/05iv03/05iv0311/kulturna_i_prosvetna__dru%C5%A1tva.htm.

MUSICAL ACTIVITY OF VLADO MILOŠEVIĆ (1901–1990) – AN ADDITION TO THE ARTIST’S PORTRAIT

Abstract

This work is about Vlado Milošević, well known composer, ethnomusicologist, choir master, music pedagogue, and academic, born at the very beginning of the 20th century in Banja Luka, in the family that originates from Herzegovina. First part of this work brings Vlado Milošević’s biography, later it gives an insight into his work as a composer, ethnomusicologist and pedagogue. Further it enlightens Vlado Milošević’s great contribution to almost all fields, as well as general atmosphere of his time and cultural horizon that was aiming to embrace the complete musical tradition by musical universality.

Key words: *Vlado Milošević, musical tradition, composer, ethnomusicologist*

UPUTSTVO AUTORIMA

Ciljevi i okvir časopisa

Educa, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu ima za cilj objavljivanje radova iz oblasti prirodnih, društvenih, humanističkih i tehničkih nauka, te umjetničkih i drugih naučnih domena.

Kategorizacija radova

Časopis kategorizira radove u sljedeće grupe:

Izvorni naučni rad (Original scientific paper) sadrži neobjavljene rezultate izvornih istraživanja. Naučne informacije valja iznositi na logičan, jasan i tačan način tako da se opisana istraživanja mogu ponoviti i tako da se može dobiti rezultat s jednakom tačnošću ili unutar granica eksperimentalne greške. Istraživanja također omogućuju provjeru tačnosti analiza i dedukciju na kojima se temelje rezultati. Takav rad mora sadržavati navode o korištenoj literaturi.

Prethodno priopćenje (Preliminary communication) sadrži nove naučne spoznaje čiji karakter zahtijeva hitno objavljivanje. Ne mora item omogućavati ponavljanje i provjeru iznesenih rezultata.

Pregledni rad (Review) je cjelovita obrada nekog problema ili područja na sistemski i metodičan način temeljen na već objavljenim rezultatima koji su u članku analizirani, sistemski i kritički raspravljani.

Stručni rad (Professional paper) predstavlja priloge iz područja struke čija problematika nije vezana za izvorna istraživanja, te ne mora predstavljati novost u svjetskim okvirima. To se npr. odnosi na reprodukciju u svijetu poznatih spoznaja koje predstavljaju vrijedan sadržaj u pogledu širanja znanja i prilagođavanja izvornih istraživanja potrebama industrije i nauke. Takav rad temeljen je na vlastitim iskustvima s postupcima, metodama rada i postrojenjima.

PODNOŠENJE RADOVA

Educa izlazi jednom godišnje. Radovi se zaprimaju od 1. septembra do 1. aprila.

Radovi koji se šalju Uredništvu časopisa Educa trebaju biti u skladu sa propozicijama o sadržaju, izgledu i kvalitetu koje je časopis propisao u Uputstvu za tehničku obradu rada, koji možete pronaći na web stranici časopisa: www.nf.unmo.ba/educa.

Svi radovi koji ne zadovoljavaju kriterije tehničke obrade vraćaju se autoru/ima na ispravku stamparskih grešaka ili drugih grafičkih nedostataka. Pri ispravljanju radova, u principu, ne smiju se više unositi promjene ili dopune teksta.

Nepoštovanje navedenih kriterija može da rezultira neprihvatanjem rada, traženjem da se rada ponovo prilagodi ili kašnjenjem prilikom objavljivanja, stoga molimo saradnike da svoje radove pišu u skladu sa navedenim preporukama.

Predlošci

Educa je pripremila predloške (engl. template) za izgled i sadržaj naučnog rada. Predlošci sadrže sve neophodne podnaslove i obogaćeni su uputama o sadržaju svakog poglavlja naučnog rada, te će autorima znatno olakšati proces pisanja istog. Educa preporučuje korištenje predložaka za pisanje naučnih radova koji se nalaze na web stranici časopisa.

Obrazac za prijavu rada

Svi autori radova moraju potpisati Obrazac za prijavu rada. On sadrži odobrenje za objavljivanje poslanog rada, izjavu o sukobu interesa i izjavu o prijenosu autorskih prava na časopis Educa. Ovaj obrazac se mora preuzeti sa web stranice www.nf.unmo.ba/educa, te odštampati, popuniti, skenirati i poslati elektronski.

Slanje rada

Autori dostavljaju radove, zajedno sa Obrascem za podnošenje rada, obavezno u elektronskoj formi na e-mail adresu: educa@unmo.ba.

Pravila redakcije

Autorstvo

Svi autori se obavezuju da potpišu Obrazac za prijavu rada. Svojim potpisom u Obrascu potvrđuju da: su zadovoljili kriterije za autorstvo u radu, vjeruju da rad predstavlja originalan rad i da su u mogućnosti potvrditi valjanost navedenih rezultata. Autori su odgovorni za sve navode i stavove u njihovim radovima.

Plagijarizam ili dupliciranje objavljenog rada

Od autorâ se zahtijeva da svojim potpisom potvrde da u momentu podnošenja rad nije objavljen u sadašnjem ili bitno sličnom obliku (u štampanom ili elektronskom obliku, uključujući i web stranice) te da nije prihvaćen za objavljivanje u drugom časopisu niti je u procesu razmatranja.

Izdavačka prava

U okviru Obrasca za prijavu rada od autorâ se zahtijeva da prenesu izdavačka prava na Nastavnički fakultet. Prijenos izdavačkih prava postaje punovažan kada i ako rad bude prihvaćen za objavljivanje.

Šira javnost ima prava reproducirati sadržaj ili listu radova, uključujući sažetke. Saglasnost izdavača je potrebna za prodaju ili distribuciju radova van Institucije i za druge aktivnosti koje proizilaze iz distribucije, uključujući kompilacije ili prijevode. Ukoliko se materijali koriste, autori moraju navesti i izvor, odnosno referencu u radu.

Recenziranje radova

Svi pristigli radovi se nakon pregleda upućuju u postupak recenzije članovima Recenzentskog odbora, ali i stručnjacima izvan Redakcije u slučaju specifičnog sadržaja teksta. Pravila recenzije nalažu da se rad šalje bez identifikacije autora. Recenzenti pišu recenziju prema dobivenim uputama i na propisanom obrascu.

Iznimno, autori mogu predložiti moguće recenzente za svoj rad, s tim da se Redakcija ne obavezuje da će predložene osobe prihvatiti kao konačne recenzente rada. Isto tako, autori mogu tražiti isključenje nekog stručnjaka iz postupka recenzije, uz obrazloženje zašto smatraju da ta osoba možda ima sukob interesa u recenziji rada.

Poslije završene recenzije, prema preporukama nezavisnih recenzenata:

- radovi se prihvataju za objavljivanje,
- radovi se, u slučaju potrebe, vraćaju autoru sa sugestijama, preporukama i primjedbama radi poboljšanja;
- radovi se odbijaju.

Ukoliko rad nije prihvaćen, Redakcija autoru šalje obavijest sa anonimnim obrazloženjem recenzenata.

Ukoliko je autor usvojio primjedbe i sugestije iz postupka recenzije i poboljšao tekst prema zahtjevu navedenog postupka, rad se prihvaća za objavljivanje u časopisu Educa.

Redakcijski odbor